

Г О Д И Ш Н И К
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Философски факултет

Книга Психология

A N N U A L
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

Faculty of Philosophy

Psychology

Том/Volume 108

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS
СОФИЯ • 2018 • SOFIA

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Гл. ас. д-р *ВИХРА НАЙДЕНОВА*
Доц. д-р *НИКОЛАЙ ДИМИТРОВ*
Гл. ас. д-р *ВАЛЕРИЯ ВИТАНОВА*

Отговорен редактор – Гл. ас. д-р *ВИХРА НАЙДЕНОВА*

© Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Философски факултет
2018

ISSN 0204–9945

СЪДЪРЖАНИЕ

Йоана Янкулова. УЧЕНЕ И ЕМОЦИИ В ПРОМЕНЕНИТЕ СОЦИАЛНО-ОБРАЗОВАТЕЛНИ РЕАЛНОСТИ НА 21 ВЕК	5
Румяна Крумова-Пешева. ЗА НЯКОИ ПСИХОАНАЛИТИЧНИ ВЪЗГЛЕДИ ВЪРХУ ТРАВМАТИЗМА	30
Пламен Калчев, Светлина Колева, Людмила Андреева, Камелия Ханчева, Весела Кръстева-Симеонова, Светла Стайкова, Александра Джонова. ФАКТОРНА СТРУКТУРА НА ВЪПРОСНИК ЗА ПРОБЛЕМНИ ЛИЧНОСТНИ ЧЕРТИ В ДЕТСКА ВЪЗРАСТ	50
Светлина Колева, Пламен Калчев. ТЪМНАТА ТРИАДА – КРАТКА ВЕРСИЯ: НОВИ ДАННИ ЗА ВАЛИДНОСТ И ИНВАРИАНТНОСТ НА ФАКТОРНАТА СТРУКТУРА ПО ПОЛ В ЮНОШЕСКА ВЪЗРАСТ	82
Анастасия Манлихерова. ПРОМЯНА НА ЗДРАВНИТЕ УБЕЖДЕНИЯ ПРИ ОНКОБОЛНИ	113
Николай Димитров. СОЦИАЛНИ ДИСТАНЦИИ И СТЕРЕОТИПИ КЪМ СЕКСУАЛНИТЕ И ЕТНИЧЕСКИТЕ МАЛЦИНСТВА В БЪЛГАРИ	129
Вихра Найденова. УПРАВЛЕНИЕ НА ТРУДОВОТО ПРЕДСТАВЯНЕ НА СЛУЖИТЕЛИТЕ – ПСИХОЛОГИЧЕСКИ И ОРГАНИЗАЦИОННИ АСПЕКТИ	154

CONTENTS

Yoana Yankulova. <i>LEARNING AND EMOTIONS IN THE MODIFIED SOCIO-EDUCATIONAL REALITIES OF 21ST CENTURY</i>	5
Rumyana Krumova-Pesheva. <i>SOME PSYCHOANALYTIC ASPECTS OF TRAUMATIZM</i>	30
Plamen Kalchev, Svetlina Koleva, Ludmilla Andreeva, Camellia Hancheva, Vesela Krasteva-Simeonova, Svetla Staykova & Alexandra Antonova. <i>BULGARIAN ADAPTATION OF CHILD PROBLEMATIC TRAITS INVENTORY</i>	50
Svetlina Koleva, Plamen Kalchev. <i>SHORT DARK TRIAD: NEW VALIDITY DATA AND FACTOR STRUCTURE INVARIANCE BY GENDER IN ADOLESCENT SAMPLE</i>	82
Anastasia Mironova Manliherova. <i>HEALTH BELIEFS CHANGING IN CANCER PATIENTS</i>	113
Nikolay Dimitrov. <i>SOCIAL DISTANCES AND STEREOTYPES TOWARDS SEXUAL AND ETHNIC MINORITIES IN BULGARIA</i>	129
Vihra Naydenova. <i>PERFORMANCE MANAGEMENT – PSYCHOLOGICAL AND ORGANIZATIONAL ASPECTS</i>	154

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Психология

Том 108

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Psychology

Volume 108

УЧЕНЕ И ЕМОЦИИ В ПРОМЕНЕНИТЕ СОЦИАЛНО-ОБРАЗОВАТЕЛНИ РЕАЛНОСТИ НА 21 ВЕК

ЙОАНА ЯНКУЛОВА

*Катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“
jankulova@phls.uni-sofia.bg*

Йоана Янкулова. УЧЕНЕ И ЕМОЦИИ В ПРОМЕНЕНИТЕ СОЦИАЛНО-ОБРАЗОВАТЕЛНИ РЕАЛНОСТИ НА 21 ВЕК

В настоящия текст се дискутират настъпилите промени в разбиранията за човешкото учене и съпътстващите ги емоции. Представянето на тези феномени е пречупено през перспективата на самите обучавани индивиди, на техните възможности и стремежи за учене през целия живот, съобразено с изучаваната специалност и със спецификата на образователния контекст. Представени са част от резултатите, получени в рамките на две проведени психологически изследвания, които свидетелстват за трайни промени в отношението към ученето, което от индивидуално се трансформира в саморегулирано и продължава през целия живот.

Ключови думи: Учение, Отношение към ученето, Подходи към ученето, Емоции в процеса на учене

Yoana Yankulova. LEARNING AND EMOTIONS IN THE MODIFIED SOCIO-EDUCATIONAL REALITIES OF 21ST CENTURY

The present text discusses the changes in understanding of human learning and the emotions. The presentation of these phenomena is broken through the perspective of the individuals themselves, their abilities and aspirations for lifelong learning, according to the studied subject and the specifics of the educational context. Some of the results obtained in two psychological

studies have been presented, which testify to lasting changes in the attitude towards learning, which is transformed individually into self-regulated and life-long.

Keywords: Learning, Course perceptions, Approaches to learning, Emotions in the learning process

I. ПРОМЕНИ В НАУЧНИТЕ РАЗБИРАНИЯ ЗА УЧЕНЕТО. РЕЗУЛТАТИ ОТ СЪВРЕМЕННИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА УЧЕНЕТО В АКАДЕМИЧЕН КОНТЕКСТ

Целенасочените научни проучвания на човешкото учене започват в началото на 20 в., когато се приема, че най-важното е да се насърчава менталното развитие и умствената дисциплина в най-простите им форми. От тогава до днес са настъпили значителни промени в разбирането на този феномен, като една от тях е, че той се проучва от перспективата на самия индивид и неговите индивидуално-личностни, когнитивно-мотивационни и емоционално-поведенчески характеристики. Ученето е изключително сложен и продължителен процес с нарастваща във времето когнитивна, афективна, мотивационна и поведенческа сложност на фона на динамично протичащи транзакции между индивида и средата. Разбира се, за цялостна изява на когнитивно-личностния потенциал в процеса на учене са необходими и подходящи образователни условия, позволяващи развитието на системите от знания и умения.

Съществено е разбирането за ученето, че от индивидуално, то може да се трансформира в саморегулирано и да продължава през целия живот. Саморегулираното учене представлява специфичен когнитивно-личностен и мотивационен конструкт, включващ възприятията за лична ефективност, уменията за поведенчески самоконтрол и за целенасочено управление на усилията, учебните ресурси и времето при доминантност на положителните емоции. Този вид учене може да се постигне със силна воля, с лична отговорност за собственото саморазвитие, с висока мотивация за постижения. Върху качеството и ефективността на саморегулираното учене оказват влияние както учебните задачи, така и условията, при които протича обучението. Това означава, че относителната сила на постоянно променящото се съотношение между разнообразни личностни, поведенчески и ситуативни фактори може да варира съобразно вложените усилия за саморегулиране, сложността на учебните задачи, ефектите от учебното изпълнение и поведение, както и съобразно спецификата и динамиката на социално-образователните условия.

Особеностите на саморегулираното учене се анализират от различни научни перспективи. *Процесуално-информационната теория* се основава не

само на постиженията на когнитивната и експерименталната психология, но изхожда и от математическата логика, информационно-лингвистичните теории и компютърните науки. Компютърните процеси моделират приемането, прекодирането и сравнението на информацията с наличните модели, генерират решение и го придвижват до изхода. Всичко това наподобява функционирането на човешкия мозък и именно поради това се използва като алтернативна метафора на умствените процеси и ученето. Въз основа на това се приема, че саморегулираното учене се осъществява посредством циклично повтарящи се процеси, които включват обработка на информацията, постоянен информационен мониторинг, целеполагане и поведенчески контрол. Този вид учене се основава на индивидуалния капацитет за информационна обработка, а въз основа на получените резултати, могат да се формулират хипотези, да се вземат решения и да се управлява поведението по посока на успешно постигане на важните цели (Entwistle, 1981).

Процесуално-информационната обработка е възможна благодарение на действието на два модела – за равнищата на информационна обработка (Levels of Processing Model) и за преноса на адекватно обработените данни¹ (Transfer Appropriate Processing Theory) (Цветкова, 2001). В модела за равнищата на информационна обработка (Craik & Lockhart, 1972) се демонстрира, че механичното повторение не е ефективна стратегия за учене, особено когато се изисква припомнянето на стимула, а не само разпознаването му. Приема се също така, че запомнянето на конкретна информация може значително да се подобри чрез промени в начините на кодирането ѝ. Освен това на дълбинно семантично равнище се произвеждат по-ясни паметови следи, докато на сензорно – се формират по-слаби паметови следи, които бързо избледняват. На дълбинно равнище вниманието се насочва към съдържанието на учебния материал с цел да се разберат по-добре основните идеи, докато на повърхнинно равнище – към по-важните моменти в текста с желанието те да бъдат добре запомнени и успешно възпроизведени след това.

В следващите години недоразумението от ранните приложения на модела за равнищата на информационна обработка, че дълбинното обработване улеснява разбирането на съдържанието на задачата, а повърхнинното се асоциира с механичното учене и възпроизвеждане, постепенно се преодолява. В рамките на този модел се разграничават когнитивните от афективните аспекти и се пренебрегва ефекта на учебната среда върху ученето. Различното при модела за пренос на адекватно обработената информация е, че се акцентира не само върху способностите за диференцирано кодиране на информацията, но и за адекватното ѝ прилагане съобразно спецификата на контекста. По този начин

¹ Преглед на особеностите на теоретичния модел за пренос на адекватно обработената информация (*Transfer Appropriate Processing Theory*) вече е правен от различни автори (Roediger & Blaxton, 1987; Roediger & Weldon, 1987).

се подчертава значението не само на особеностите в когнитивното функциониране, но и на условията и спецификата на конкретната учебна среда.

Процесуално-информационната обработка може значително да се оптимизира чрез самонасочената обратна връзка, която стартира от момента на възприемането на информация до изработването на подходящ отговор (Zimmerman, 1989; 2000a; b). През това време саморегулативните активности фасилитират движението и обработката на информацията във вътрешното когнитивно поле и съдействат за текущо сравняване на актуалната ситуация с предварително установените стандарти относно изпълнението. По този начин много бързо могат да се редуцират несъответствията и същевременно има достатъчно време за обмисляне, организиране, запомняне и прилагане на обработената информация. Много полезна може да бъде негативната самонасочена обратна връзка, защото тя насърчава промяната, сигнализирайки за сериозно разминаване между постигнатите резултати и критериите за качествено изпълнение. От важно значение за качеството на саморегулираното учене са и метакогнитивната осъзнатост, личните избори и подходите към ученето, които се прилагат в обучението и самоподготовката. По този начин се подчертава водещата роля на когнитивните фактори без да се обсъжда влиянието на външните фактори върху саморегулацията. Привържениците на процесуално-информационната теория смятат, че социалните фактори имат твърде слабо влияние върху познавателното функциониране на индивида.

В *теориите за развитието* саморегулацията се разглежда в термините на прогресивните когнитивни промени и съответстващите им поведения, които позволяват да се постигне по-голям контрол върху мислите, чувствата и действията (Schunk & Zimmerman, 2003). Например, ако социалните партньори-модели осигуряват на децата текущо ръководство, подкрепления и обратна връзка, тогава личната осъзнатост и моторната акуратност в изпълнението постепенно нарастват. Съществена роля за успешното осъществяване на тези процеси има речта за себе си (Л. Виготски). Тази форма на речта се развива благодарение на активните взаимодействия на децата с други участници в съответните ситуации. Тогава значението на новите думи се интернализира първо във вътрешен план и едва след това те придобиват силата да насочват поведението и да съдействат за подобряване на изпълнението. Следователно саморегулацията на ученето и поведението е възможна не само на основата на формираните умения, направените избори и приложените подходи към ученето, но и благодарение на развитието и активната употреба на речта за себе си.

В *когнитивно-конструктивистките възгледи за саморегулираното учене* (производни на идеите на Ф. Бартлет и Ж. Пиаже) се подчертава, че на основата на процесите, протичащи във вътрешно-когнитивните структури и на резултатите от тях, индивидът може да прави собствени интерпретации и да създава субективни значения за социалния свят, отличаващи се с цялостност, с логическа и концептуална кохерентност. Всичко това стартира още в

детска възраст, когато детето демонстрира естествено любопитство и желание да изследва, разбира и контролира средата. Тогава то взаимодейства със света посредством опростени знаци и действия, но по-късно в хода на когнитивното развитие, настъпват множество вътрешно-когнитивни реорганизации. На по-късен етап юношата вече може да разсъждава абстрактно-логически и да манипулира с важната за него информация. Благодарение на тези умения той може да създава собствени теории относно своите способности и възможности за активно включване в учебния процес и за ефективна саморегулация на поведението и ученето. В тези теории се появяват променливи като Аз-ефективност, емоционален и поведенчески самоконтрол, подходи към ученето, стратегии за управление на личните ресурси и времето. Това показва, че на този етап от развитието саморегулацията се основава на личните вярвания и индивидуалните теории за собствените способности и компетенции, които обаче неминуемо се променят по силата на натрупания опит, себеосъзнаването и личностното израстване.

Привържениците на *социално-когнитивната теория* смятат, че саморегулацията на ученето и поведението се обуславя от динамиката на интеракциите между различни личностни, поведенчески и средови фактори. Възприеманата Аз-ефективност се тълкува като важен личностен фактор със силен ефект върху качеството на изпълнението и поведението и отразява личните вярвания относно собствените способности за учене и за постигане на желани резултати (Bandura, 1997). Изследвания (Schunk, 2001) показват, че вярванията относно личната ефективност се детерминират и от вложените усилия, направените избори и начините за решаване на поставените задачи. Вярно е обаче и обратното – поведението може значително да модифицира личните вярвания и възприятията за Аз-ефективност. Повече за природата на саморегулативните процеси може да се научи и от предварителните намерения и личните предвиждания относно изпълнението. Изключително важна е и саморефлексията, благодарение на която индивидът може да оцени своя прогрес от гледна точка на това дали поставените задачи са успешно изпълнени съобразно предварително зададените критерии (Locke & Latham, 1990; Zimmerman, 1990).

В *проучванията на човешката воля, както и в по-новите теории за контрола върху действията* (Schunk & Zimmerman, 2003) се прави разграничение между процесите преди и след решаването на поставената задача. Ако преди решаването на задачата вътрешните процеси се отличават с мотивационна насоченост, след вземането на решение и във връзка с неговото изпълнение се задействат волевите процеси, които опосредстват връзката между целите и действията. Решението за упражняване на волеви контрол се взема след ясноното осъзнаване и разбиране на ситуацията и съпътстващите я трудности, като това може допълнително да мотивира индивида да иска да ги преодолее и да постигне своите цели. Въпреки че намеренията за извършването на съответни действия са производни на мотивационни фактори като очаквания за успех и

за резултатност, волята си остава онази мощна вътрешна сила, която може да насърчава и ръководи усилията за успешно целеполагане и ефективно учене през целия живот. Тя може да укрепва на основата на осъзнатите и последователните усилия за успешно метакогнитивно наблюдение, емоционален самоконтрол и ефективно управление на личните, учебните и времевите ресурси (Corno, 2001). За разлика от волята, саморегулацията е много по-сложен процес, тъй като обхваща разнообразни активности преди, по време и след изпълнението на поставените задачи.

За да се научи повече за саморегулираното учене на студентите, проведохме мащабно психологическо изследване в периода 2012–2013 г., като в настоящия текст представяме само част от резултатите². За изходна основа послужи разбирането, че тази тема е изключително важна за студентите, които искат да постигнат отлични академични резултати, високо субективно благополучие и успешна кариера. В съответствие с тази теоретична постановка е и водещата цел, ориентирана към изучаване на особеностите и вариациите в подходите към ученето в процеса на академично обучение и професионална подготовка. В тази връзка допускаме, че студентите вероятно ще вложат повече усилия за задълбочено разбиране и трайно овладяване на учебния материал, което означава, че те ще прилагат по-скоро задълбочен подход към ученето. Предполагаме също така, че такива независими фактори като специалност и университет ще повлияят статистически значимо върху подходите към ученето.

В изследването участват 663 студенти от различни специалности, които са обединени в шест големи групи. В групата „Социални науки“ са специалностите Психология, Философия, Социални дейности, ПМХК³. В групата „Педагогически науки“ са включени Педагогика, Неформално образование, НУПЧЕ⁴, ПНУП⁵, Педагогика на изобразителното изкуство, Учителски факултет, Треньорски факултет. В групата „Филологически науки“ попадат Българска филология, Италианска филология, Класическа филология, Руска филология, Български и руски език. В „Компютърни науки“ са специалностите Телекомуникации, Електроника, Авиация. В групата „Икономически науки“ са включени Икономика, Макроикономика, Прогнозиране и планиране, Логистика. Групата „Инженерни науки“ обхващат специалностите ХМС⁶, ВИК⁷, ХТС⁸.

² Повече подробности относно резултатите от проведените мащабни изследвания през 2012–2013 и 2014–2015 г. може да се открият в монографията „Емоции и саморегулация на ученето“ (Янкулова, Й. *Емоции и саморегулация на ученето*. С., Парадигма, 2016).

³ ПМХК – Педагогика на масовата и художествена комуникация

⁴ НУПЧЕ – Начална училищна педагогика с изучаване на чужд език

⁵ ПНУП – Предучилищна и начална училищна педагогика

⁶ ХМС – Хидромелиоративно строителство

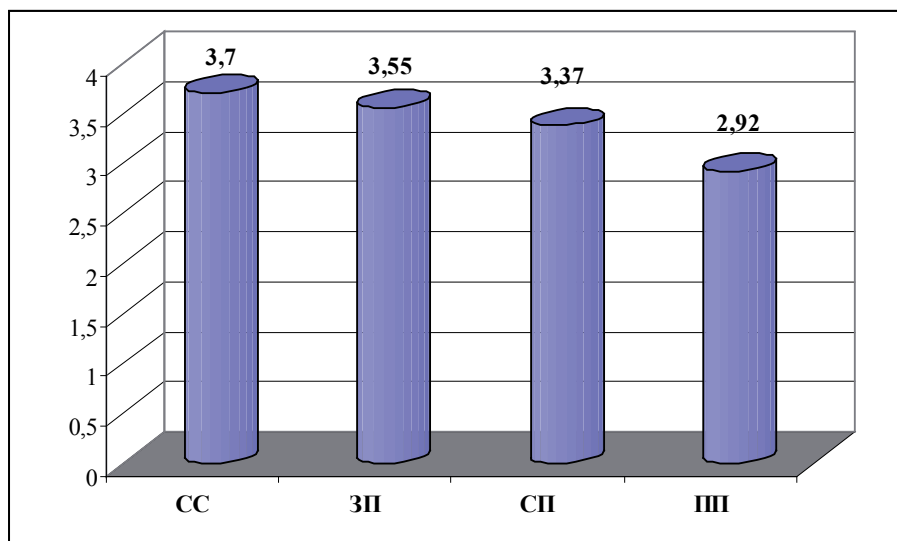
⁷ ВИК – Водоснабдяване и канализация

⁸ ХТС – Хидротехническо строителство

Общото разпределение на студентите по отделни групи е както следва: „Социални науки“ – 62 студенти (9,4%), „Педагогически науки“ – 217 (32,7%), „Филологически науки“ – 46 (6,9%), „Компютърни науки“ – 122 (18,4%), „Икономически науки“ – 163 (24,6%), „Инженерни науки“ – 53 (8%). Те се обучават в различни университета, а именно: в Техническия университет/ ТУ, гр. София – 50 души (7,6%), в Националната спортна академия „Васил Левски“/ НСА, гр. София – 104 (15,9%), в Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“/ ШУ – 28 (4,3%), в Софийския университет „Свети Климент Охридски“/ СУ – 193 (29,4%), Националния военен университет „Васил Левски“/ НВУ, гр. Велико Търново – 228 (34,8%) и в Университета за архитектура, строителство и геодезия/ УАСГ, гр. София – 23 (8,1%).

За целите на изследването приложихме „Ревизиран въпросник, изследващ подходите към ученето“ (Revised Approaches to Studying Inventory/ RASI) (Duff, 1997) и „Въпросник за отношението към ученето в академична среда“ (Course perceptions Questionnaire) (Entwistle & Ramsden, 1983). Суровите данни са обработени с помощта на програмата SPSS, като са извършени различни статистико-математически анализи и съответна психологическа интерпретация.

На основата на получените резултати по отношение на подходите към ученето се потвърждава в голяма степен, че сред студентите преобладава стремежа към задълбочено учене. По-конкретно за тях най-важни са «Саморефлексия и самоподготовка»/ СС в съчетание с усилията за задълбочена учебна работа («Задълбочен подход към ученето»/ ЗП) (фиг. 1).

Фигура 1. Разпределение в средни стойности на подходите към ученето⁹

⁹ СС (саморефлексия и самоподготовка); СП (стратегически подход към ученето); ЗП (задълбочен подход към ученето); ПП (повърхностен подход към ученето)

От резултатите от направения дисперсионен анализ става ясно, че независимите фактори специалност и университет имат статистически значимо влияние върху подходите към ученето (табл. 1).

Таблица 1: Различия в подходите към ученето според независимите фактори специалност и университет

Независими фактори	СС		СП		ЗП		ПП	
	F	p	F	p	F	p	F	p
Специалност	25,533	.000	3,551	.004	14,323	.000	12,460	.000
Университет	24,534	.000	8,226	.000	16,670	.000	10,958	.000

По-конкретно специалността влияе статистически значимо върху „Саморефлексия и самоподготовка“, която е с най-високи стойности сред студентите, изучаващи филологии ($x=20,70$; $N=46$), следвани от инженерни науки ($x=19,55$; $N=53$), педагогически науки ($x=19,23$; $N=217$), социални науки ($x=19,19$; $N=62$), компютри ($x=17,97$; $N=122$), икономика ($x=16,53$; $N=156$).

Специалността има статистически значимо влияние върху „Стратегически подход към ученето“, като най-високи стойности имат студентите, изучаващи филологии ($x=21,70$; $N=46$), следвани от инженерни науки ($x=21,21$; $N=53$), икономика ($x=20,68$; $N=156$), социални науки ($x=20,06$; $N=62$), педагогически науки ($x=20,03$; $N=217$), компютри ($x=19,21$; $N=122$).

Специалността влияе статистически значимо върху „Задълбочен подход към ученето“, като най-високи стойности имат студентите, изучаващи социални науки ($x=41,76$; $N=62$), следвани от филологии ($x=41,15$; $N=46$), инженерни науки ($x=41,06$; $N=53$), педагогически науки ($x=40,10$; $N=217$), компютри ($x=37,74$; $N=122$), икономика ($x=36,17$; $N=156$).

Специалността оказва статистически значимо влияние и върху „Повърхностен подход към ученето“, като най-високи стойности имат студентите, изучаващи инженерни науки ($x=26,38$; $N=53$), следвани от педагогически науки ($x=24,67$; $N=217$), филологии ($x=24,52$; $N=46$), социални науки ($x=23,60$; $N=62$), компютри ($x=22,62$; $N=122$), икономика ($x=20,69$; $N=156$).

Следователно изучаваните специалности влияят статистически значимо върху всички подходи към ученето. Получените резултати свидетелстват, че начините на организиране на учебния процес в съответната специалност предопределят подходите към ученето, които студентите избират. Тези подходи са резултат от начините за осмисляне и усвояване на научното знание и формирането на релевантни умения за прилагането им в практиката. А това са важни стъпки за успешна професионална реализация след приключване на академичното обучение.

При изследването на влиянието на университета върху отделните подходи към ученето се регистрират следните закономерности. Получените резултати показват, че „Саморефлексия и самоподготовка“ са най-важни за сту-

дентите от ШУ ($x=20,18$; $N=28$), следвани от СУ ($x=19,81$; $N=193$), от УАСГ ($x=19,55$; $N=53$), от НСА ($x=18,51$; $N=104$), от ТУ ($x=18,16$; $N=50$) и НВУ ($x=16,94$; $N=228$).

„Стратегически подход към ученето“ е най-важен за студентите от ШУ ($x=21,79$; $N=28$), следвани от студентите от УАСГ ($x=21,21$; $N=53$), от НВУ ($x=20,67$; $N=228$), от СУ ($x=20,50$; $N=193$), от НСА ($x=19,45$; $N=104$), от ТУ ($x=17,16$; $N=50$).

„Задълбочен подход към ученето“ е най-важен за студентите от СУ ($x=41,66$; $N=193$), следвани от студентите от УАСГ ($x=41,06$; $N=53$), от ШУ ($x=40,64$; $N=28$), НСА ($x=38,50$; $N=104$), ТУ ($x=37,46$; $N=50$), НВУ ($x=36,73$; $N=228$).

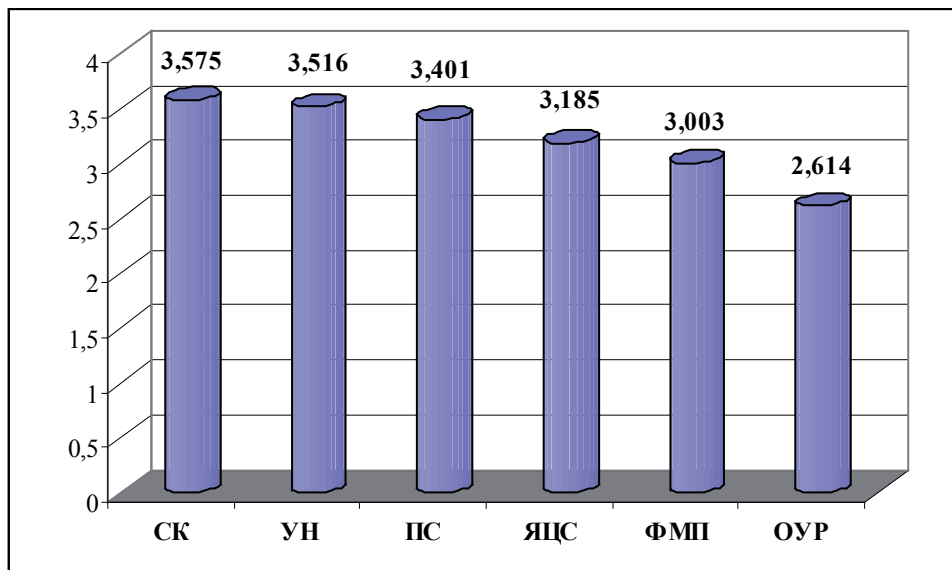
Най-високи стойности по „Повърхностен подход към ученето“ имат студентите от УАСГ ($x=26,38$; $N=53$), после са от ШУ ($x=25,75$; $N=28$), от НСА ($x=24,60$; $N=104$), от СУ ($x=24,18$; $N=193$), от ТУ ($x=22,02$; $N=50$) и накрая НВУ ($x=21,43$; $N=228$).

Следователно независимият фактор университет има статистически значимо влияние върху всички подходи към ученето. Всеки университет има своите специфични особености, обусловени от вътрешната организационна структура, академичните и научните традиции, практиките за организиране на учебния процес, учебното съдържание на изучаваните дисциплини, силата на академичния натиск и на образователните изисквания и всички тези фактори могат да повлияят изключително силно върху подходите към ученето, прилагани от студентите по време на обучението и професионалната подготовка.

От съществен научноизследователски интерес са и отделните компоненти и специфичните особености на отношението на студентите към ученето. Считаме, че отношението към ученето е комплексен феномен, който има важна връзка с цялостната изява на когнитивно-личностния, мотивационен и емоционално-поведенчески потенциал на обучаваните индивиди. Това е също така обща система от индивидуално избрани и осъзнати връзки на личността с различни страни на обективната действителност, учебната работа и останалите участници. На тази основа допускаме, че студентите предпочитат да се обучават в академична среда, в която има адекватна учебна натовареност, благоприятен социално-психичен климат, достатъчно яснота относно перспективите на обучението и професионалната подготовка на фона на модерни методи на преподаване. Освен това считаме, че такива независими фактори като специалност и университет вероятно ще повлияят статистически значимо върху отделните компоненти на отношението към ученето.

За да съберем нужните емпирични данни, приложихме «Въпросник, изследващ отношението към ученето в академична среда». На получените данни изчислихме средни стойности и установихме, че най-голямо значение за изследваните студенти има Социален климат, следван от Учебна натовареност, Професионален смисъл на обучението, Ясни цели и стандарти, Фор-

мални методи на преподаване, Организация на учебната работа (фиг. 2). Това показва, че най-важни за студентите са социално-психичния климат, учебната натовареност в учебния процес и професионалната релевантност на обучението в академична среда.

Фигура 2. Разпределение в средни стойности на компонентите на отношението към ученето в академична среда¹⁰

За да се провери дали независимите фактори специалност и университет са със статистически значимо влияние върху отношението към ученето в академична среда, направихме дисперсионен анализ (табл. 2).

Таблица 2. Различия в отношението към ученето в академична среда според независимите фактори специалност и университет

Независими фактори	ФМП		ПС		СК		УН		ЯЦС		ОУР	
	F	p	F	p	F	p	F	p	F	p	F	p
Специалност	5,030	.000	12,231	.000	4,720	.000	6,177	.000	10,094	.000	10,457	.000
Университет	6,227	.000	14,165	.000	3,759	.002	5,056	.000	12,627	.000	8,841	.000

Получените резултати свидетелстват, че специалността влияе статистически значимо върху „Формални методи на преподаване“, като най-ви-

¹⁰ ПС (професионален смисъл на обучението); ФМП (формални методи на преподаване); УН (учебна натовареност); СК (социален климат); ЯЦС (ясни цели и стандарти); ОУР (организация на учебната работа в университета)

соки стойности имат студентите, изучаващи педагогически науки ($x=28,03$; $N=216$), следвани от икономика ($x=27,62$; $N=156$), социални науки ($x=26,65$; $N=62$), филологии ($x=26,59$; $N=46$), инженерни науки ($x=26,19$; $N=53$), компютри ($x=24,78$; $N=122$).

Специалността има статистически значимо влияние върху „Професионален смисъл на обучението“, като най-високи стойности имат студентите, изучаващи педагогически науки ($x=36,11$; $N=216$), следвани от инженерни науки ($x=36,09$; $N=53$), филологии ($x=34,07$; $N=46$), икономика ($x=32,67$; $N=156$), социални науки ($x=32$; $N=62$) и компютри ($x=31,43$; $N=122$).

Специалността е със статистически значимо влияние върху „Учебна натовареност“, като най-високи стойности имат студентите, изучаващи филологии ($x=23,38$; $N=45$), следвани от инженерни науки ($x=22,49$; $N=53$), компютри ($x=21,10$; $N=122$), педагогически науки ($x=21,03$; $N=217$), икономика ($x=20,63$; $N=156$) и социални науки ($x=19,21$; $N=61$).

Специалността оказва статистически значимо влияние върху „Социален климат“, като най-високи стойности имат студентите, изучаващи инженерни науки ($x=18,83$; $N=53$), следвани от педагогически науки ($x=18,57$; $N=216$), социални науки ($x=17,79$; $N=62$), филологии ($x=17,63$; $N=46$), компютри ($x=17,55$; $N=122$), икономика ($x=16,86$; $N=156$).

Специалността влияе статистически значимо върху „Ясни цели и стандарти“, като най-високи стойности имат студентите, изучаващи педагогически науки ($x=16,97$; $N=217$), следвани от инженерни науки ($x=16,25$; $N=53$), икономика ($x=15,79$; $N=155$), филологии ($x=15,36$; $N=45$), компютри ($x=15,03$; $N=122$), социални науки ($x=14,03$; $N=61$).

Специалността има статистически значимо влияние върху „Организация на учебната работа“, като най-високи стойности имат студентите, изучаващи икономика ($x=13,92$; $N=156$), следвани от компютри ($x=13,31$; $N=122$), педагогически науки ($x=12,94$; $N=217$), социални науки ($x=12,36$; $N=61$), филологии ($x=11,87$; $N=45$) и инженерни науки ($x=11,74$; $N=53$).

Всички тези резултати илюстрират, че специалността е със статистически значимо влияние върху всички компоненти на отношението към ученето. От тях ясно се вижда, че е налице различно отношение от страна на студентите към изучаването на отделни специалности. По-конкретно формалните методи на преподаване и професионалният смисъл на обучението са най-важни за студентите от педагогическите науки. За студентите, изучаващи филологии, най-важна е учебната натовареност. Междуличностните и професионалните взаимоотношения в академична среда са най-важни за студентите от инженерните и педагогическите специалности. Ясните цели и стандарти са от най-голямо значение за студентите от педагогическите и инженерните науки. Организацията на учебната работа е най-важна за студентите, изучаващи икономически и компютърни науки.

При проверката за влияние на университета върху отделните компоненти на отношението към ученето установихме следното. Университетът влияе статистически значимо върху „Формални методи на преподаване“, които са най-важни за студентите от ШУ ($x=30,82$; $N=28$), следвани от студентите в НСА ($x=28,72$; $N=103$), от НВУ ($x=26,81$; $N=228$), от СУ ($x=26,47$; $N=193$), от УАСГ ($x=26,19$; $N=53$) и от ТУ ($x=24,38$; $N=50$).

Университетът оказва статистически значимо влияние върху „Професионален смисъл на обучението“, който е най-важен за студентите от ШУ ($x=37,75$; $N=28$), следвани от студентите в НСА ($x=37,01$; $N=103$), в УАСГ ($x=36,09$; $N=53$), СУ ($x=33,58$; $N=193$), НВУ ($x=32,62$; $N=228$) и ТУ ($x=29,88$; $N=50$).

Университетът е със статистически значимо влияние върху „Учебна натовареност“ ($F=5,056$; $p=.000$), която е най-важна за студентите от ШУ ($x=37,75$; $N=28$), следвани от студентите в НСА ($x=37,01$; $N=103$), УАСГ ($x=36,09$; $N=53$), СУ ($x=33,58$; $N=193$), НВУ ($x=32,62$; $N=228$) и ТУ ($x=29,88$; $N=50$).

Университетът има статистически значимо влияние върху „Социален климат“, който е най-важен за студентите от ШУ ($x=19$; $N=28$), следвани от студентите в УАСГ ($x=18,83$; $N=53$), от СУ ($x=18,31$; $N=193$), НСА ($x=18,06$; $N=103$), от ТУ ($x=17,2$; $N=50$) и НВУ ($x=32,62$; $N=228$).

Университетът влияе статистически значимо върху „Ясни цели и стандарти“, които са най-важни за студентите от НСА ($x=17,86$; $N=104$), следвани от студентите от ШУ ($x=17,15$; $N=26$), от УАСГ ($x=16,25$; $N=53$), от НВУ ($x=15,74$; $N=227$), от СУ ($x=15,16$; $N=193$) и ТУ ($x=14,18$; $N=50$).

Университетът е със статистически значимо влияние върху „Организация на учебната работа“, която е най-важна за студентите от НВУ ($x=13,78$; $N=227$), следвани от студентите от ТУ ($x=13,08$; $N=50$), от НСА ($x=12,76$; $N=104$), от СУ ($x=12,72$; $N=193$), от ШУ ($x=12,08$; $N=26$) и УАСГ ($x=11,74$; $N=53$). Тези резултати свидетелстват, че особеностите, съдържанието, структурата и организацията на академичното обучение в съответната университетска среда могат значимо да повлияят върху отношението на студентите към ученето.

Следователно независимият фактор университет оказва статистически значимо влияние върху всички компоненти на отношението към ученето. По този начин се илюстрира, че академичната среда е изключително важна част от цялостното обучение и професионалната подготовка в университетите и със силно влияние върху отношението на студентите към ученето в рамките на отделните изучавани специалности.

II. Роля на емоциите в променените социално-образователни реалности. Емоции в процеса на учене в академична среда

От древността до появата на възгледите на Дарвин емоциите се тълкуват като прекалено агресивна и твърде опасна вътрешна сила, която възпрепятства рационалното мислене и поведение и трябва да се постави под силен контрол. Радикалната промяна във възгледа за емоциите настъпва с публикуването на книгите на Ч. Дарвин¹¹, в които са описани и илюстрирани резултатите от неговите наблюдения върху емоционалната експресия на хора и животни. За него експресията изпълнява важната функция да подпомага оцеляването на организма. Емоциите са функционални¹² и могат да се проявяват по различен начин (чрез щастие, гняв, тъга, страх), а всяка лицева експресия се асоциира с конкретно емоционално състояние (Gendron & Barrett, 2009).

У. Джеймс свежда емоциите до преживяване на различни телесни промени, които са реакции спрямо действието на външни фактори, а автономната нервна система генерира съответните физиологични прояви (мускулно напрежение, ускоряване на пулса, потене, сухота в устата, сълзи). Емоциите обаче не са причина за възникването на физиологичните промени, а са следствие от събитието, което води до телесни изменения (например възбуда). Следователно причината за емоционалното преживяване не е събитието, а системата от физиологични и телесни изменения, които се възприемат, преживяват и осъзнават като емоция (Forgas & Smith, 2003). Подобна идея е издигната паралелно и независимо по същото време и от Карл Ланге и е в основата на една от първите физиологични теории за емоциите (теория за емоциите на Джеймс-Ланге). С помощта на тази теория се обясняват емоциите, които са свързани с физиологичното състояние на организма, с измененията в дейността на вътрешните органи и особеностите на скелетната мускулатура (Лемберг, 2013). Това означава, че още в най-ранните теории за емоциите се дискутира как се възприемат телесните промени и как възникват физиологичните патерни в отговор на емоционално значимите за индивида стимули.

Безспорни са научните приноси на У. Кенън, които са доразвити по-късно от Ф. Бард и се превръщат в стабилна основа на централната (таламическа) теория за емоциите на Кенън-Бард (Cannon, 1994). В тази теория се посочва, че в таламуса (определена структура в мозъка) се формират емоционално наситени импулси, от които произтичат определени реакции в периферията на мозъка, характерни за една или друга емоция. Оказва се, че управлението на емоциите физиологически се осъществява в хипоталамуса, където има цен-

¹¹ Darwin, C. (1859). *On the Origin of Species*; Darwin, C. (1872). *The Expression of the Emotions in Man and Animals*.

¹² Тази идея се поддържа и от други автори. Например Дж. Лъоду смята, че всяка емоция има различен вид експресия, която се асоциира с активността на различни мозъчни системи.

тър за регулиране на вегетативните функции. Емоциите предизвикват възбуда в симпатиковата нервна система и повишено отделяне на епинефрин от надбъбречните жлези. Смесът на възбудата е да подготви организма да се справи с всяко ново и неочаквано събитие. Установява се също така, че центърът на активацията (възбуда) е представен в ретикуларната формация, простираща се от таламуса до мозъчния ствол. Вследствие на протичащите там процеси настъпват физиологични промени като учестен пулс, промяна в дишането или в мускулния тонус. Всичко това означава, че емоциите са изключително важен елемент в цялостното функциониране на човешкия организъм, но същевременно са и специфичен продукт от действието на процесите и състоянията, свързани с възбудата, преминаваща през централната нервна система. Следователно изучаването на физиологичните и анатомичните аспекти на зараждането, проявленията и контрола над емоциите са безспорно важни, но не по-малко важни са и умствените оценки и личностния смисъл, приписвани на различните събития (Корсини, 2008).

През 60-те год. на 20 в. темата за емоциите преживява своеобразен „ренесанс“, защото тогава се заражда нова теоретична рамка, доминирана от базисната дихотомия емоция-оценка (Gendron & Barrett, 2009). Теориите, постулиращи, че емоциите възникват от определена когнитивна активност, са определени като „оценъчни“¹³ (Appraisal theories of emotion) (Минчев, 2013; Lazarus, 1991; Scherer, 2000). В тези теории се приема, че когнициите участват в създаването на емоции на основата на интерпретирането на значението на въздействащите стимули. По този начин когнитивният компонент се проявява в началото на емоционалния епизод и след въздействието на стимула, но преди поведенческия отговор. Съзнателният процес на атрибутиране е поставен в края на емоционалния епизод, защото се осъществява след настъпването на емоциите и подтиква към определена активност (физиологична, когнитивна, поведенческа). Следователно на първо място се прави оценка на събитието и едва след това се пораядат емоционално-чувствени тенденции, съпътствани от различни телесни състояния.

В двуфакторната теория на Ст. Шахтър и Дж. Сингър (Schachter & Singer, 1962) се потвърждава идеята, че физиологичният аразуъл има специално отношение към възникването на емоциите. Например, дори и когато не може добре да обясни състоянието на физиологичен аразуъл, индивидът успява да го опише в когнитивни термини. Оказва се също така, че когато е в състояние на физиологичен аразуъл, индивидът няма нужда да обяснява, оценява, нито да използва когнитивни термини, за да определи своите чувства. При същите обстоятелства той може да реагира емоционално и да опише своите чувства само до степен, до която преживява някаква физиологична възбуда.

¹³ Своеобразна „оценъчна“ теория е представена в книгата „Емоции и личност“ на Магда Арнолд (Arnold, M., 1960, Emotion and Personality).

Това показва, че физиологичната възбуда и когнитивната оценка са нужни, но не могат да бъдат достатъчно условие за възникването на емоция. Първо се появява стимул, после възниква аразуъл и след това индивидът прави своята интерпретация. Това означава, че с помощта на когнициите може по-лесно да се обяснят физиологичните реакции, които са в отговор на външни събития с емоционално значение за индивида. С подобни разбирания Шахтър и Сингър отиват отвъд физиологичните интерпретации на емоциите, като подчертават важното значение на когнитивните способности за осмисляне на ситуацияите и за създаване на концептуална рамка при формирането на поведенческия отговор, съобразен със силата и особеностите на емоционалното преживяване.

За разлика от моделите „емоция-оценка“, за които най-важна е преценката на ситуацията, в центъра на конструктивистките разбирания в психологията са вътрешните състояния, протичащи в човешкия организъм. В тази връзка се приема, че емоциите са резултат или от сензорна стимулация вътре в тялото (вътрешна сетивност), или от кореспондиращи ментални чувства (афекти). Емоциите възникват, когато вътрешното състояние на индивида се свързва със ситуацията. Значението, което се приписва на тази ситуация, може да бъде инстинктивно обусловено или да е резултат от определени когнитивни процеси (например категоризация, атрибуция). С допускането, че поведението и социалният контекст са важни за емоциите, този модел се доближава най-вече до функционалните и поведенческите подходи. Но се различава от тях по разбирането, че емоциите са онтологично редуцирани до поведението и до ситуацията за тяхното възникване. Конструктивистко-ориентираните подходи са близки и до невронаучните модели, където се подчертава, че състоянията на тялото и мозъка са важни за емоциите, но последните не могат да бъдат редуцирани до отделни физически статуси.

Известни са и опитите за социокултурно конструиране на емоциите (Ром Харе, Джон Шотър, Робърт Соломон, Джеймс Аверил, Ричард Лазаръс, Карл Ратнър), в които се посочва, че оценката и интерпретацията на събитията не са просто компоненти, а много важен аспект на емоционалното явление. Например емоциите могат да бъдат „преходни социални роли или социално конструирани синдроми и се репрезентират психологически като когнитивни структури или схеми“ (Минчев, 2013, с. 314). Подобни схеми са в основата на оценката на стимулите и служат за организиране на отговорите, както и за мониторинг на поведението. Културата определя нишата и етоса на емоционалните преживявания и съответните права и отговорности, произтичащи от тях. Социално-конструктивистката позиция показва, че субективното преживяване на психологическата значимост е различителен белег на емоциите, като при хората това се определя и от доминиращата култура.

Всяка емоция има съдържание, контекст и структура и се отличава с пластичност и откритост за нови емоционални преживявания. Последните възникват след фокусирането на вниманието върху емоционални феномени, но

когато то не участва, емоционалността се разкрива пред субекта във вид на емоционално оценени обекти. Това показва, че емоционалните преживявания се различават от емоционалните обекти. На фона на емоционалния резонанс на събитието индивидът може да опише значението или смисъла на съдържанието на своите емоции. По този начин афективните качества се отграничават от такива феномени като оценка, готовност за действие, възбуда (араузъл). Представянето и дискутирането на подобни научни факти засилва интереса към темата за емоциите, която неоправдано дълго време е изолирана от научните търсения. Междувременно се натрупват и достатъчно емпирични данни, които подчертават позитивната роля на емоциите и отхвърлят твърдението, че това са ирационални дезадаптации, разпиляващи ценната психическа енергия на човека (Минчев, 2013).

Емоциите се тълкуват като особен клас психически процеси и състояния, които отразяват значимостта на предметите, явленията и ситуациите за жизнената дейност на индивида, но след оценка и във вид на конкретни преживявания. Те са централно-мозъчно генерирани и са резултат от протичащите вътрешни процеси, включени в дълга верига, която преминава през различни мозъчни структури. Благодарение на емоциите се осъществява отражение и преживяване на ценностните аспекти на действителността в субективен план. В този случай отражението на обекта е обективен (познавателен) компонент на емоцията, а предаването на информация относно емоционалното състояние на индивида е субективен компонент. Чрез органичната връзка между тези два компонента може да се постигне по-ефективна саморегулация на поведението (Десев, 2010).

От еволюционна гледна точка емоциите се интерпретират като важен механизъм, улесняващ оцеляването на индивида и практически съпровождат почти всяка негова активност. Те са в основата на енергетичната мобилизация на организма, изпълняват стабилизираща функция, съдействат за предсказване на поведението въз основа на съхранените паметови следи, както и за изработване на подходящ отговор. Благодарение на емоциите жизнените процеси се задържат в оптимални граници и предпазват човека от разрушителния характер на недостига или излишъка на жизнено важните за него фактори. По силата на натрупания емоционален опит значително се увеличава бързината и адекватността на индивидуалните реакции спрямо разнообразните стимули, като се оптимизират и възможностите за успешно приспособяване към средата. По този начин не се губи излишно време и жизнени усилия за проучване на всички съхраняващи се в паметта сигнали, както и за разпознаване на новите стимули (Грановска, 1989).

Ако емоциите се изместват към началото на действието и имат потенциал да предсказват резултата, афектите възникват в края на действието и отразяват съвкупната крайна оценка за ситуацията. Това означава, че емоциите имат изпреварващ характер и отразяват събитията под формата на обобщена

субективна оценка. За афекта е известно, че е силен, не много продължителен, но бурно протичащ емоционален процес с взривен характер, който не подлежи на съзнателен волеви контрол и може да се съпровожда от ярко изразени външни движения. Афектът обикновено се предхожда от действието на неочакван дразнител или стимул, към който човешката психика не може веднага да се приспособи. Това показва, че този феномен се отличава със ситуативност, малка продължителност, обобщеност, голяма интензивност.

При афект вниманието рязко се променя, неговата превключваемост се понижава и в полето на възприятията се задържат само онези обекти, които имат непосредствена връзка с преживяванията. Тъй като всички останали дразнители не се осъзнават напълно, това прави управлението на афективните състояния практически невъзможно. Афектите имат регулираща и приспособяваща функция при формирането на специфичен отговор и съответна паметова следа, определящи избирателното отношение на индивида към други ситуации, предизвикващи афект. Разграничават се стенични (възбуждащи) (радост, гняв) и астенични афекти (подтискащи жизнената дейност) (отчаяние, страх) и могат да бъдат с положителен или с отрицателен ефект (Корсини, 2008).

Позитивният афект отразява степента, до която индивидът се чувства социално активен, ентузиазизиран, силно концентриран, приятно ангажиран и удовлетворен от участието си в различни активности. Негативният афект отразява равнището на субективния дистрес и се свързва с преживяването на гняв, недоволство, вина, страх, нервност, породени от неблагоприятно влияние на различни стимули или ситуации. Тези два фактора са свързани със съответстващите им афективни черти на положителна или негативна емоционалност и отговарят на такива личностни фактори като екстраверсия, тревожност, невротизъм (Tellegen, 1985; Watson, 1988; Watson & Clark, 1988).

Академичните емоции¹⁴ са директно обвързани с ученето (удоволствие от ученето, гордост от успехите, тревожност при изпитване), със ситуации на успех или провал, както и с цялостния учебен процес. В изследвания, проведени в образователна среда (Pekrun, Goetz & Perry, 2002) се установява, че във всяка ситуация възникват различни емоции. Най-често се проявява тревожност от изпитни ситуации, от цялостното обучение или във връзка със самоподготовката (15–20% от случаите). Натискът на постиженията и неуспехите могат да допринесат за повишаването на емоционалната възбуда. Към често споменаваните емоции като удоволствие от ученето, надежда, гордост, облекчение, гняв, скука, срам, се прибавят благодарност, възхищение, презрение, завист. Безнадеждността се появява рядко и се асоциира най-вече със суицидни опити заради различни неблагоприятия или неуспехи (академични,

¹⁴ В този случай терминът „академични“ се използва по подобие на други конструкции като академична мотивация или академичен Аз-концепт.

лични, социални). Емоциите се пораждат от действието на такива вътрешно свързани психични процеси, каквито са афектите, когнициите, мотивацията и имат специфични физиологични проявления.

За да се научи повече за същността и проявленията на емоциите в хода на академичното обучение и професионалната подготовка, в периода 2014–2015 г. проведохме психологическо изследване със студенти. В настоящия текст отново представяме само част от получените резултати. По-конкретно акцентираме върху идеята, че академичното обучение и професионалната подготовка в университетите изискват от обучаваните индивиди активна включеност в познавателните активности, силна концентрация и системни усилия за успешна саморегулация. Това е важно с оглед постигането на отлични резултати и повишаването на личната удовлетвореност. На фона на подобна целеустременост считаме, че сред изследваните студенти ще преобладават по-скоро положителните емоции. Очакваме, че независимите фактори специалност и университет ще оказват статистически значимо влияние върху емоциите на изследваните лица. Предполагаме също така, че вариациите в прилаганите подходи към ученето, различната локализация на причинността за учебните успехи/ неуспехи и кариерните предпочитания ще влияят статистически значимо върху отношението към ученето, позитивния афект и учебния успех.

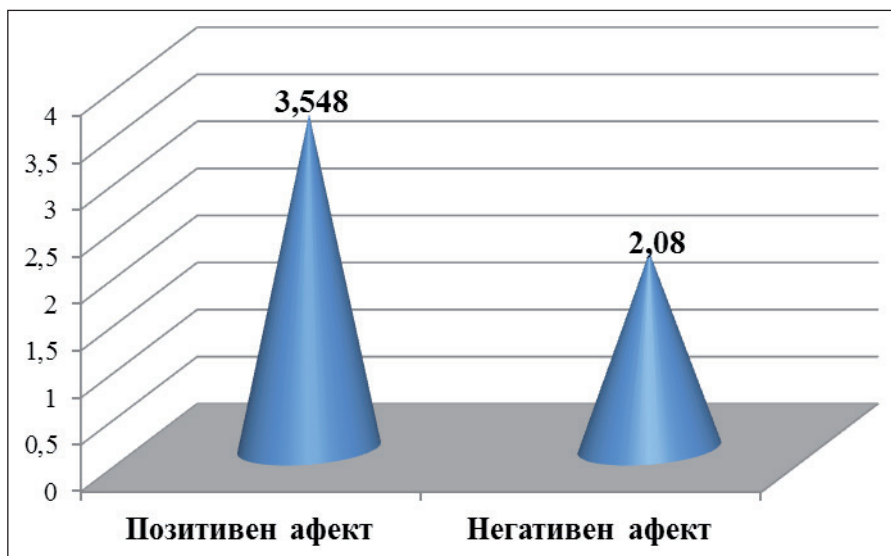
В проведеното изследване са включени 475 студенти, изучаващи различни специалности, обединени в няколко големи групи. В група „Психология“ има 158 души (33%); в група „Педагогически специалности“ (ПМХК, НУПЧЕ, ПНУП, Социални дейности) влизат 32 студенти (6,7%); в група „Медицински специалности“ (Медицина, Фармация, Молекулярна биология, Медицинска сестра, Медицинска рехабилитация и ерготерапия, АИУТ) са обхванати общо 127 души (26,5%); в група „Филологии“ (Българска филология, Английска филология) изследваните студенти са общо 57 (11,9%); в група „Други хуманитарни специалности“ (Социология, Право, Връзки с обществеността, Европейистика с френски език, История и география, Археология, Архивистика и документалистика, История, История и философия) има 61 души (12,7%); в група „Технически специалности“ (Компютърни науки, Софтуерно инженерство, Геология, Телекомуникации) попадат 44 студенти (9,2%).

Разпределението на студентите по университети е както следва. В Техническият университет/ ТУ, гр. София са изследвани 53 души (11,1%); в Софийския университет „Свети Климент Охридски“/ СУ – 326 (68,1%); във Варненския свободен университет „Черноризец Храбър“/ ВСУ – 70 души (14,6%); в Нов български университет/ НБУ – 30 души (6,3%).

За целите на изследването приложихме „Ревизиран въпросник за подходите към ученето“ (Duff, 1997), „Въпросник за отношението към ученето в академична среда“ (Entwistle & Ramsden, 1983), като прибавихме и „Скала за измерване на академичния локус на контрола“ (Multidimensional Academic Locus of Control Scale/ MALOCS) (Palenzuela, 1984), „Скала за позитивен и

негативен афект“ (The Positive and Negative Affect Schedule/ PANAS) (Watson & Clark, 1988) и „Въпросник за кариерни предпочитания“ (Наръчник за работещи и за безработни, търсещи кариерно развитие в сектор туризъм – BG/06 /B/F/PP – 166001 – Програма „Леонардо да Винчи“). Суровите данни са статистико-математически обработени с помощта на компютърната програма SPSS, като са направени съответни научни анализи, а на крайните резултати е извършена психологическа интерпретация.

За да се разбере повече за емоциите, които преживяват изследваните студенти, и по-конкретно дали позитивният или негативният афект доминират, са изчислени средни стойности. Получените резултати свидетелстват, че Позитивен афект преобладава сред изследваните лица ($X=3,55$) в сравнение с Негативен афект ($X=2,08$) (фиг. 3). По този начин напълно се потвърждава допускането, че позитивните емоции ще преобладават сред изследваните студенти в процеса на обучение и професионална подготовка в университетите.

Фигура 3. Разпределение в средни стойности на позитивен/ негативен афект

На основата на резултатите от направения дисперсионен анализ се регистрира, че специалността оказва статистически значимо влияние само върху Позитивен афект ($F=4,069$; $p=,001$) като студентите от специалност Психология имат най-високи показатели ($X=35,98$; $N=142$), следвани от Медицински специалности ($X=35,51$; $N=115$), от Други хуманитарни специалности ($X=33,06$; $N=54$), Филологии ($X=32,85$; $N=54$), Педагогически специалности ($X=32,77$; $N=30$) и Технически специалности ($X=32,47$; $N=36$). Най-голямото различие по специалностите е регистрирано между Психология и Филологии.

Установихме също така, че университетът влияе статистически значимо и върху позитивен, и върху негативен афект. По-конкретно се оказва, че университетът влияе статистически значимо върху Позитивен афект ($F=4,933$; $p=0,002$), като най-високи стойности имат студентите от ВСУ ($X=37,18$; $N=61$), следвани от НБУ ($X=35,97$; $N=29$), СУ ($X=34,20$; $N=295$) и ТУ ($X=32,67$; $N=46$). Университетът влияе статистически значимо и върху Негативен афект ($F=6,167$; $p=0,000$), като най-високи стойности имат студентите от ТУ ($X=22,10$; $N=48$), следвани от СУ ($X=21,37$; $N=292$), НБУ ($X=21,34$; $N=29$) и ВСУ ($X=16,82$; $N=61$). След извършен пост-хок тест на Тюки се регистрира, че има статистически значими различия по Негативен афект между СУ и ВСУ (Mean difference I-J=4,547*, $p=.000$), както и между ТУ и ВСУ (Mean difference I-J=5,284*, $p=.003$). Регистрирано е различие между ВСУ от една страна, а от друга – НБУ, СУ и ТУ. Това означава, че позитивният афект преобладава сред студентите от ВСУ, а основното различие по този фактор е между ТУ от една страна и ВСУ – от друга. Най-високи стойности по Негативен афект имат студентите от ТУ, като най-голямото различие по този фактор е между ВСУ от една страна, а от друга – НБУ, СУ и ТУ.

Направихме и стъпков регресионен анализ, при който разграничихме независимите от зависимите променливи. За независими променливи посочихме *Подходи към ученето, Академичен локус на контрола, Кариерни предпочитания*, а за зависими – *Отношение към ученето в академична среда, Позитивен афект, Учебен успех*. След като определихме променливите допуснахме, че на основата на вариациите в прилаганите подходи към ученето, различната локализация на причинността за изпълнението и различните кариерни предпочитания на студентите, ще може с по-голяма вероятност да се предсказват промените в отношението към ученето в академична среда, позитивния афект и учебния успех. Това допускане се основава на разбирането, че подходите към ученето са важни когнитивни детерминанти, непосредствено свързани с когнитивната обработка на учебната информация в обучението. Локусът на контрола е личностен фактор, описващ начина, по който студентите възприемат и интерпретират причинно-следствените взаимоотношения между себе си и социално-образователните събития в академична среда. Тези интерпретации са в основата на техните обобщени очаквания за контрол върху поведението и учебното изпълнение, както и във връзка с личните възможности за успешна саморегулация. Кариерните предпочитания са личностно обусловен фактор, свързан не само с обучението и професионалната подготовка, но и с жизнената стратегия за развитието на личността. Много вероятно е вариациите в подходите към ученето, в академичния локус на контрола и в кариерните предпочитания да се дължат именно на промените в отношението към ученето в съответната академична среда, позитивния афект и учебния успех.

Таблица 3. Стандартизирани регресионни коефициенти Beta, % обяснена дисперсия (R²) за ефектите на подходите към ученето, академичния локус на контрола, кариерни предпочитания върху отношението към ученето в академична среда, позитивен афект и учебен успех

Незав. пром.	ОТНОШЕНИЕ КЪМ УЧЕНОТО В АКАДЕМИЧНА СРЕДА, ПОЗИТИВЕН АФЕКТ, УЧЕБЕН УСПЕХ (Зависими променливи)							
	ПА ¹⁵ (β)	ЯЦС (β)	ПС (β)	УН (β)	Ус (β)	ОтС (β)	ОУР (β)	СК (β)
СС	0,142** ¹⁶	0,230**	0,119**					
СПУ	0,246**			0,170**	0,278**			
ЗПУ			0,181**			0,103**		
Тр	-0,175**	-0,129**		0,338**				
К	-0,126**		-0,189**		0,216**	-0,170**	0,216**	
ВЛ				0,155**				
ВтрЛ		0,289**			0,201**	0,156**		
МТК	0,114**	0,177**	0,237**					
ПКЖ								
ТП	0,185**							0,175**
R ²	32,4%	28,2%	22,4%	18,1%	15,3%	10,8%	4,7%	3,1%

От получените коефициенти на обяснена вариация се установява, че най-високият процент (32,4%) от различията в баловите на студентите по суб-скала «Позитивен афект» може да се променя като функция от измененията в следните променливи, взети заедно и подредени по важност въз основа на коефициента β, а именно: Стратегически подход към ученето, Кариерни предпочитания за творчество и предизвикателства, Тревожност, Саморефлексия и самоподготовка, Късмет, Кариерни предпочитания за развитие на мениджърски и технически компетенции (табл. 3). Следователно успоредно на нуждата от повече положителни емоции в обучението и професионалната подготовка, много важни са усилията на студентите да планират стратегически своята учебна работа и да отделят достатъчно време за самоподготовка и саморефлексия, като силно ограничават проявите на тревожност и на късмета. Позитивният афект е

¹⁵ УН (учебна натовареност); ПС (професионален смисъл на обучението); ОтС (отвореност към студентите); СК (социален климат); ЯЦС (ясни цели и стандарти); ОУР (организация на учебната работа); ПА (позитивен афект); Ус (учебен успех); СС (саморефлексия и самоподготовка); СПУ (стратегически подход към ученето); ЗПУ (задълбочен подход към ученето); Тр (тревожност); К (късмет); ВЛок (външен локус на контрола); ВтрЛок (вътрешен локус на контрола); МТК (кариерни предпочитания за развитие на мениджърски и технически компетенции); ПКЖ (кариерни предпочитания, свързани със стабилизиране на професионалните компетенции и житейската ситуация); ТП (кариерни предпочитания за творчество и предизвикателства)

¹⁶ * p<0.05; ** p<0.01; *** p<0.001

следствие от наличието на кариерни предпочитания, в основата на които стоят индивидуалните усилия за развитие на творческото и критическото мислене, както и на разнообразни мениджърски и технически компетенции.

Друг коефициент на обяснена вариация показва, че 28,2% от различията в баловете на студентите по субскала «Ясни цели и стандарти» могат да варират съобразно такива фактори като: Вътрешен локус на контрола, Саморефлексия и самоподготовка, Кариерни предпочитания за развитие на мениджърски и технически компетенции, Тревожност. Следователно ясното определяне и правилното разбиране на важните образователни цели и водещите професионални стандарти е следствие от ограничаването и справянето с тревожността, от саморефлексията върху постигнатите резултати и успешната самоподготовка на фона на вътрешен локус на контрола и кариерни предпочитания, свързани с развитието на подходящи мениджърски и технически компетенции.

22,4% от различията в баловете на студентите по субскала «Професионален смисъл на обучението» могат да се обяснят с факторите Кариерни предпочитания за развитие на мениджърски и технически компетенции, Късмет, Задълбочен подход към ученето, Саморефлексия и самоподготовка. Това показва, че вариациите в разбирането на професионалния смисъл на обучението могат да се преодолеят с усилия за задълбочено учене, саморефлексия и самоподготовка, но при наличие на късмет в голяма степен, както и на кариерни предпочитания, позволяващи развитието и усъвършенстването на важни мениджърски и технически умения.

15,3% от различията в баловете на студентите по субскала «Учебен успех» могат да се обяснят с такива фактори като Стратегически подход към ученето, Късмет, Вътрешен локус на контрола, взети заедно и подредени по важност въз основа на коефициента β . Следователно промените в учебния успех са съобразно вложените от студентите усилия в разумно и гъвкаво разпределение и управление на личните усилия, когнитивните възможности, учебните и времевите ресурси на фона на вътрешна локализация на причинността за учебното поведение, но и при силна вяра в късмета.

10,8% от различията в баловете на студентите по субскала «Отвореност на преподавателите към студентите» могат да се обяснят с Късмет, Вътрешен локус на контрола, Задълбочен подход към ученето. Това показва, че отвореността на преподавателите спрямо студентите в хода на академичното обучение и професионалната подготовка се променя като функция от изменението във вътрешния локус на контрола, усилията за задълбочено учене или желанието да се разчита повече на късмета.

4,7% от различията в баловете на студентите по субскала «Организация на учебната работа» могат да се обяснят само с Късмет. Отношението на изследваните студенти към организацията на учебната работа силно варира съобразно степента, до която те разчитат на късмета докато се обучават в университета.

На последно място се установява, че 3,1% от различията в баловите на студентите по субскала „Социален климат“ могат да се обяснят с Кариерни предпочитания за творчество и предизвикателства. Отношението на изследваните лица към особеностите на социално-психичния климат в рамките на съответната специалност и университет може да се променя съобразно измененията в кариерните предпочитания, свързани с реалните възможности да се развива творческото мислене и успешно да се решават когнитивно предизвикателни учебни и професионални задачи.

В заключение може да се обобщи, че отношението към ученето в академична среда има множество измерения – индивидуално-личностни, когнитивно-мотивационни, емоционално-поведенчески, социално-образователни. Този феномен отразява действителната, съзнателно формирана и поддържана връзка между отделната личност и всички аспекти на учебния процес и цялостната подготовка в университета. Отношението на студентите към ученето намира израз в насочеността на техните възприятия, убеждения, оценки, емоции, както и при съставянето, подреждането и постигането на важните учебни цели. Изключително благоприятно е, ако прякото участие в учебния процес и в самоподготовката се съпътстват от положителни емоции, защото те в най-голяма степен фасилитират усилията за постигане на по-високи учебни резултати, лична удовлетвореност и Аз-ефективност. Изборът на подходящи подходи към ученето, основаващи се на когнитивната обработка, трансфера и приложението на информацията при решаването на поставените задачи, начините на атрибутиране на причините за успехите/ неуспехите в обучението, както и кариерните предпочитания, свързани с творческо въображение и когнитивни предизвикателства, обуславят в много голяма степен трансформациите в отношението към ученето в академична среда, в емоциите и учебния успех.

ЛИТЕРАТУРА

- Грановска, Р. (1989). *Елементи на практическата психология*. С., НИ.
- Десев, Л. (2010). *Речник по психология*. С., Булгарика.
- Корсини, Р. Дж. (ред.) (2008). *Енциклопедия по психология и поведенческа наука*. С., НИ.
- Лемберг, Б. (2013). *Емоционалният интелект*. С., Паритет.
- Минчев, Б. (2013). *Психология. Еволюционно феноменологичен подход*. С., Сиела.
- Наръчник за работещи и за безработни, търсещи кариерно развитие в сектор туризъм. *Как да управлявам собствените си умения* (BG/ 06 /В/Ф/РР – 166001/ Програма „Леонардо да Винчи“).
- Паунов, М. (2010). *Емоции, организационно поведение и човешки ресурси*. С., Авангард-Прима.
- Цветкова, Й. (2001). *Мотивационна и когнитивна регулация на ученето*. С., ЛИК.
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. N.Y.: W. H. Freeman & Company.
- Cannon, B. (1994). Walter Bradford Cannon: Reflections on the Man and His Contributions, *International Journal of Stress Management*, Vol. 1/ 2.

- Clark, L. A. & D. Watson (1988). Mood and the mundane: relations between daily life events and self-reported mood. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, p. 296–308.
- Corno, L. (2001). Volitional aspects of self-regulated learning (p.191–227). In Zimmerman, Barry, J. & Schunk, Dale, H. *Self-regulated learning and academic achievement. Theoretical Perspectives*. London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Craik, F. I. M. & R. S. Lockhart. (1972). Levels of processing: a framework for memory research. *Journal of Verbal Learning & Verbal Behaviour*, 11, p. 671–684.
- Duff, A. (1997). A note on the reliability and validity of a 30-item version of Entwistle & Tait's revised Approaches to Studying Inventory. *British Journal of Educational Psychology*, 67, p. 529–539.
- Entwistle, N. (1981). *Styles of learning and teaching. An integrated outline of Educational Psychology for students, teachers, and lecturers*. N.Y.: Wiley.
- Entwistle, N. & P. Ramsden (1983). *Understanding Student Learning*. Croom Helm.
- Forgas, J. & C. Smith (2003). Affect and Emotion. In: *The SAGE Handbook of Social Psychology*.
- Gendron, M. & L. F. Barrett (2009). Reconstructing the past: a century of ideas about emotion in Psychology. *Emotion Review*, Vol. 1 (4), p. 316–339.
- Lazarus, R. S. (1999). *Stress and emotions. A new synthesis*. N.Y.: Springer.
- Locke, E. A. & G. P. Latham (1990). *A theory of goal setting and task performance*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Palenzuela, D. L. (1984). Critical evaluation of locus of control: towards a reconceptualization of the construct and its measurement. *Psychological Reports*, 54, p. 683–709.
- Pekrun, R., T. Goetz, W. Titz & R. P. Perry (2002). Academic Emotions in students' Self-regulated Learning and Achievement: A program of Qualitative and *Quantitative Research*. *Educational Psychologist*, 37 (2), p. 91–105.
- Roediger, H. L. & T. A. Blaxton (1987). Retrieval modes produce dissociation on memory for surface information. In D. Gorfein & R. R. Hoffman (Eds). *Memory and Cognitive Processes: The Ebbinghaus Centennial Conference*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, p. 349–379.
- Roediger, H. L. & M. S. Weldon (1987). Reversing the picture superiority effect. In M. A. McDaniel & M. Pressley. (Eds). *Imagery and Related Mnemonic Processes: Theories, Individual Differences, and Applications*. N.Y.: Springer.
- Schachter, S. & J. Singer (1962). Cognitive, Social, and Physiological Determinants of Emotional state. *Psychological Review*, 69, p. 379–399.
- Scherer, K. (2000). Emotions as episodes of subsystem synchronization driven by nonlinear appraisal process. In Schutz, P. A. & J. T. DeCuir (2002). Inquiry on Emotions in Education. *Educational Psychologist*, 37 (2), p. 125–134.
- Schunk, D. H. (2001). Social cognitive theory and self-regulated learning (p. 125–153). In Zimmerman, Barry, J. & Schunk, Dale, H. *Self-regulated learning and academic achievement. Theoretical Perspectives*. London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Schunk, D. & B. Zimmerman (2003). Self-regulation and Learning (p. 59–76). In: Freedheim, D. *Handbook of Psychology*, Vol. 1. John Wiley & Sons.

- Tellegen, A. (1985). Structures of mood and personality and their relevance to assessing anxiety with an emphasis on self-report. In: A. H. Tuma & J. D. Maser (Eds.). *Anxiety and the anxiety disorders*, p. 681–706. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Watson, D. (1988). Individual and interindividual analyses of positive and negative affect: their relation to health complaints, perceived stress, and daily activities. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, p. 1020-1030.
- Watson, D. & L. A. Clark (1988). Development and Validation of brief measures of positive and negative affect: the PANAS scales. *Journal of Personality and Social Sciences*, Vol. 54 (6), p. 1063–1070.
- Zimmerman, B. J. (1989). A social cognitive view of self-regulated academic learning. *Journal of Educational Psychology*, 81, p. 329–339.
- Zimmerman, B. J. (1990). Self-regulated learning and academic achievement: an overview. *Educational Psychologist*, 25 (1), p. 3–17.
- Zimmerman, B. J. (2000a). Attainment of self-regulation: A social cognitive perspective. In M. Boekaerts, P. Pintrich, & M. Zeidner (Eds.), *Self-regulation: theory, research, and applications* (p. 13–39). Orlando, FL: Academic Press.
- Zimmerman, B. J. (2000b). Self-efficacy: An essential motive to learn. *Contemporary Educational Psychology*, 24, p. 82–91.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Психология

Том 108

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Psychology

Volume 108

ЗА НЯКОИ ПСИХОАНАЛИТИЧНИ ВЪЗГЛЕДИ ВЪРХУ ТРАВМАТИЗМА

РУМЯНА КРУМОВА-ПЕШЕВА

*Катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“
rutsi@abv.bg*

*Румяна Крумова-Пешева. ЗА НЯКОИ ПСИХОАНАЛИТИЧНИ ВЪЗГЛЕДИ ВЪРХУ
ТРАВМАТИЗМА*

Идеята за травмата в психоаналитичната парадигма притежава дълга и противоречива история. Тя е свързана с имената на психиатри и психоаналитици като Крепелин, Шарко и Жане, Бройер, Фройд и много други след тях. В класическия постулат на психоанализата възгледът за травматичното става основна етиологична детерминанта на невротичното страдание. Издига се тезата за наличието на политравматизма, който след Първата световна война се проблематизира във въпроса за травматичната невроза – състояние с изцяло психогенен произход и функционален характер.

Цел на настоящата студия е да представи част от схващанията за понятието „психичен травматизъм“ като базисно за разбирането на личностното функциониране в норма и патология. Представят се някои гледни точки, основаващи се на симптомоопределящи конструкции в психоанализата.

Ключови думи: травма, психоанализа.

Rumyana Krumova-Pesheva. SOME PSYCHOANALYTIC ASPECTS OF TRAUMATISM

The history of the trauma concept in the psychoanalytic paradigm is long and controversial. It is associated to psychiatrists and psychoanalysts such as Kraepelin, Shрко and Janet, Breuer, Freud, etc. In the classical postulate of psychoanalysis, the perspective of the traumatism is a

major etiological determinant of neurotic suffering. The thesis of polytraumatism was raised and after World War I it is connected to the traumatic neurosis – a state of entirely psychogenic origin and functional nature.

The purpose of this paper is to present some perceptions of the term "psychic traumatism" as a key to understand the individual functioning in norm and pathology. The perspectives are based on symptom-determining constructs in psychoanalysis.

Keywords: trauma, psychoanalysis.

ВЪВЕДЕНИЕ

Понятието „психична травма“ се появява в научната литература в края на 19 век и оттогава предизвиква множество дискусии в психиатричната и психотерапевтична практика. През 1907г. К. Г. Юнг дефинира термина в границите на предшествашо преживяване на пациента, водещо до тежко психично разстройство. О. Блойер, изследвайки шизофренната патология, го поставя в кръга на етиологичните причини за тази особено тежка форма на психично страдание. Психотравматичните фактори се възприемат като основа за възникването на редица тревожни и депресивни състояния на личността.

В основаните си на богат практически опит възгледи Шарко и Жане обръщат внимание на факта, че хистеричните симптоми, както и различни соматични заболявания, възникват на основата на разнообразни болезнени представи, трудни за преодоляване от личността на болния.

След Първата световна война се появява с особена острота и въпросът за травматичната невроза – състояние с изцяло психогенен произход и функционален характер. В неговите реални и фантазирани измерения то предизвиква множество хипотези, съмнения, спорове и интерпретации.

Откритията на клиничната практика карат З. Фройд да издигне идеята за психичната травма като основна патогенетична компонента на невротичното страдание. Същият този опит по-късно става основа и на отказа от подобно твърдение. Основоположникът на психоанализата първоначално въвежда в теориите си понятието за психотравма като за събитие, свързано с преживявания от ранното детство. В неговата концепция травматичното е изтласкано от съзнанието. То притежава огромен заряд от психична енергия заради сериозната заплаха, която съдържа. Първоначално в теоретичните допускания на Фройд присъства възгледът за една травматизираща ситуация, но впоследствие подобно твърдение е отгърчено и опровергано от автора си и се стига до извода за наличието на множество травми в психичния апарат. Тяхното наличие и свързване, както и редица други генетични и средови обстоятелства и конституционни предиспозиции, до голяма степен предопределят цялостното функциониране на личността. Отражават се на изграждането на идентитета и на индивидуалната личностна структура и организация.

ЦЕЛ

Целта на настоящия материал е да представи обзор върху част от възгледите в психоаналитичната парадигма относно разбирането за травмата, за политравматизма и неговите измерения на равнището на индивидуалния опит. Стремежът е да се илюстрират само някои гледни точки, основаващи се на симптомоопределящи конструкти в психоанализата. Проследяват се разбиранията и интерпретациите за травматичните събития в техните характеристики на реални и безсъзнавани, както и в корелациите им във времевите дименсии на настоящето и миналото.

ОБСЪЖДАНЕ

Едни от най-важните концепции в психотерапевтичната практика са свързани с разбирането за травмата и травматичните реакции, но също и с идеята и възможността за психичната преработка на травматизма. Травматичното има очертанията на физическо и психично преживяване и усещане. То се свързва с болката, заплахата, несигурността и липсата на контрол като водещи емоционални състояния.

Зигмунд Фройд приема за прототипен образец на всички травматични ситуации раждането. При физическото отделяне на бебето от майката психиката, която все още не е формирана и е слаба, се преизпълва с възбуди и дразнения, които няма силата и способността да преработи и понесе. Егото все още не е структурирано и не разполага с потенциал да реагира защитно на застрашаващите стимули. Тялото на новороденото е подложено на физически дразнителни, които са достатъчно ужасяващи след напускането комфорта на утробната среда (Фройд, 1990) (Фройд, 1992). Травматизмът възниква в невъзможността за адекватна защитна реакция, а също – и във внезапността и изненадата.

Тези допускания са пример за силата и интензивността на всичко, което може да бъде травматично за човека. В процеса на развитието и на физическото и психично съзряване индивидът постепенно се научава да разпознава и да регистрира като застрашаващи определени стимули (Фройд, 1992). Добива опит да намира стратегии, с които да се предпази от тях. Той изпитва нуждата от свързаност и се страхува от зависимост и от самота. Като закономерна реакция възниква „сигналната“ тревожност, чиято функция е да се включва автоматично с предупредителна цел срещу надвисваща заплаха (Фройд, 1991).

„Травма“ е гръцка дума и означава рана. Тя има психичният статут на събитие в индивидуалния живот на човека. В психоаналитичното мислене се дефинира като преживяване, което в кратък период от време дава на съзнанието много интензивна стимулация. Тази стимулация е почти невъзможно да бъде обработена по известен за психичния апарат начин. Това води до постоянни

нарушения на „сценария“, по който функционира Егото. Икономическият модел на Фройд застъпва възгледа, че психичните процеси се състоят от движението и разпределението на инстинктивна енергия (Фройд, 1993). Тук разбирането за енергия е в нейния смисъл на изцяло лингвистичен конструкт. Тя е в състояние да се увеличава и намалява, да се променя динамично. Енергията на възбудата може да е предизвикана от едно внезапно или от определено постепено усилие, а също така – от акумулиране на множество травматични възбуди.

3. Фройд постулира твърдението, че живият организъм е защитен от външните дразнителни чрез защитен щит, който позволява поносимо количество възбуда да преминава през него (Фройд, 1993). Ако стане „разкъсване“ на този щит, настъпва същинската травма. Когато се стигне до антикатексис на психичната енергия, може да се получи демобилизиране на нахлуващите количества дразнителни – външни и вътрешни. В такъв случай е напълно вероятно възстановяването на необходимите условия за функционирането на личността на човека въз основа на принципа на удоволствието.

Когато интерпретираме травматизма от гледна точка на постулатите на класическата психодинамична перспектива, винаги е необходимо да отчитаме индивидуалните нагласи в няколко случая. От една страна става въпрос за седуктивното хипноидно състояние, което Бройер описва. От друга страна стои тезата за вътрешно-психичния конфликт, за защитните механизми и стратегии по З. Фройд (Фройд, 1993). Защитата има способността да пречат индивида в интегрирането на различни измерения в съзнателната му личност. От трета страна са социалните обстоятелства, които пречат на подходящата реакция спрямо травматичното събитие.

В периода 1855–1857г. се развива основната идея на основоположника на психоанализата относно сексуалната природа на травмата. Индивидуалната психична структура и организация използва нормални защити като: изтласкване, проекция, потискане, избягване, обръщане в противоположното, формиране на реакция, интелектуализация, рационализация и др. (Фройд, 2000). Приема се, че при наличие на травма основният защитен сценарий е изтласкването. Седукцията във фантазията на пациентите в клиничната практика представлява опит да се свърже травматичното със сексуалността, с един единствен конкретен обект. Именно теорията за прелъстяването в психоанализата е парадигма за сексуалната природа на травматизма. Показателен в това отношение е случаят на З. Фройд „Човекът-вълк“.

Психичната травма се проявява в две различни измерения и на два етапа. Приема се, че първоначално акцент става едно ранно събитие. В него вълнуващата сцена не е подложена на изтласкване от съзнанието. Когато се случи друго събитие, което няма задължително и непременно вътрепно сексуален смисъл, то може да предизвика асоциативна връзка и да „събуди“ спомена за първото събитие. В този момент вече можем да говорим за изтласкване. Вто-

рото, последващо събитие провокира тенденцията да се потисне спомена. По този начин в психиката нахлуват голям брой вътрешни и външни дразнения и стимули.

В случая „Човекът-вълк“ наблюдаваме елементът на прелъстяването, когато пациентът е на три години и няколко месеца. Той вижда сестра си по различен от познатия му дотогава начин и този факт довежда до промяна в характера на момчето. Сексуалната възбуда се разбира като основна за възникването на кастрационната тревожност. Човекът, който се е грижил за момчето, удовлетворявал е неговите потребности, започва да създава заплахата за кастрация. В описанието и проследяването на случая става ясно, че когато пациентът е мастурбирал, референтните фигури са му заявявали, че на това място ще му се появи рана. Съществува още едно допълнително обстоятелство – предполага се, че когато е на година и половина, пациентът става свидетел и на първичната сцена между неговите родители. Той възприема и преживява тази сцена като акт на насилие и агресия в една садо-мазохистична връзка. В рамките на инфантилната сексуалност детето интерпретира видяното като анален коитус.

Този изключително ранен опит на малкото момче със сигуност повлиява силно сексуалния му живот, неговото по-нататъшно развитие. Други проблеми в този случай се явяват идентификацията с родителите, кастрационната тревога и заплахата. При Човека-вълк асоциативната връзка се смята за „събудена“ от двете сцени на прелъстяване. Сънят на пациента провокира потока на изключително голям брой външни стимули. Егото на малкото дете по никакъв начин не е в състояние да се справи с тези стимули. Появява се огромна необходимост от процеса на изгласкване, за да се понесе и преодолее тази силна и поглъщаща възбуда.

За второто събитие асоциативната връзка е сънят. Травматичен става споменът, а не самото събитие. На година и половина детето получава впечатление, на което е неспособно да отреагира адекватно. Вероятното е само да може да го разбере вторично, да се развълнува от него по-късно – в едно „второ време“. Впечатлението оживява у него на четиригодишна възраст отново и след това двадесет години по-късно, по време на своята анализа, пациентът ще стане способен да разбере със съзнанието си психичните процеси (Rapaport, 1953). В този период той влиза в състояние, в което да осъзнава и интерпретира какво се е случвало „там и тогава“ със самия него.

В психоаналитичните възгледи се приема, че не е необходимо травмата да бъде просто само едно единствено събитие на някакъв вид насилие с елемент на внезапност. Тя може да се изразява под формата на акумулиране на възбуди. Тук се има предвид идеята за кумулативната травма. Допускането е, че различни преживявания и смущения се натрупват бавно и незабележимо в процеса на индивидуалното развитие. Това натрупване води до промени в структурата на характера, в конкретни черти и особености на личността на човека. Превръщането в травма е по кумулативен път. Интрапсихичните, ин-

трасистемните източници и източниците на средата са определящите фактори, които се интегрират в единна значима система на съотнасяне.

Самият акт на раждането, загубата на майката като обект, загубата на майчиния обект и на пениса като обекти на любов водят до натрупването на възбуди, на опасности. Приема се, че точно те е напълно възможно да доведат до травматична ситуация в различни моменти от живота на всеки. През 1920 г. З. Фройд проблематизира въпроса за това, че защитата от външни стимули е също толкова определяща и важна, колкото и получаването на стимули. Протективната стимулация е насочена към това да защитава организма от огромната и затрудняваща енергия във външния свят. Подходящ защитен щит срещу травмата в подобен период може да бъде майката. Тя се явява в качеството си на помощен Аз, който подкрепя нестабилния и все още не изцяло структуриран Аз на малкото дете.

Кумулативната травма се смята за формирана от напреженията, трудностите и дистреса, които индивидът преживява в контекста на неговата Его-зависимост от майчиния обект като собствен защитен щит и помощен Аз. Неуспехите на майката да действа като подходящ защитен образ и защитна среда могат да доведат до патологични реакции за развиващата се личност. Особено опасни и травматични е вероятно да бъдат повтарящите се дълго време еднотипни или различни неуспехи. Загубата или сепарацията от най-важния и любим обект крият множество травматични рискове. Наличието на тежко физическо заболяване на майката или детето например е възможно да доведе до разнообразни психични нарушения или до прекъсване на тези значими взаимоотношения.

Както става ясно, от позициите на подобен възглед майката е тясно свързана с евентуалното възникване на травмата. По такъв начин тя добива особен статут, въпреки че именно на нея е поверена ролята да учи своето дете, за да диференцира то себе си от знаци с животински произход (например да ходи само до тоалетната, да се самообслужва). Точно тя научава детето да мрази това, което самата тя представлява с практиките на символичното. Идеята и целта на този акт е разграничаването и автономизацията. Схващането тук е, че най-архаичните граници на недостатъчно диференцирания Аз се регулират именно от майката. Най-съществените разграничения между това, което е и не е тялото също се контролират от нея.

Юлия Кръстева е психоаналитик, който разглежда релациите на взаимодействията през призмата на едно отношение към една граница и чрез това, което е преминало извън тази граница. Интерпретира ги като процес, чрез който едно нещо спира да бъде обект, да е единствено значимо и е нужно да бъде вече „изхвърлено“ от психичния живот. Става част от отречено нещо. Това е процедура, при която една страна от нас се превръща в отрицание, в отхвърлено.

Подобно закономерно развитие може да добие статута на травматична ситуация. Възможно е да започне да заплашва идентичността. То не е нито добро, нито лошо. Не е нито субект, нито обект. Притежава способността да застрашава различията. Промяната в този процес не съответства на Егото. То става това, което е изключено от Суперего. Символичният ред в подобен смисъл е поставил граници и различия. Всички те са насочени към майчиното тяло във формата на забрана срещу желанията на майката, а респективно – срещу инцеста.

В психопатологията на взаимоотношенията „майка-дете“ винаги има наличие на травма. Последствието от травмата е, че тя е форма на „пропадане“. Има силата да пречи и влияе на реда, на идентичността и на ситемното функциониране. Винаги включва нарушение на границите. Травматизмът е свързан с това, че детето трябва да отхвърли майката от себе си, за да постигне отделяне. От своя страна майката е закономерно нужно да стане отблъскваща по отношение на детето, за да може то да постигне автономно съществуване. Всичко това е един доста сложен и постепен психичен процес на сепарация, който се превръща в основен фактор на кумулативната травма. От тази гледна точка травматичното става необходимо за формирането на индивидуалната идентичност. Една парадоксална теза, верифицираща необходимата роля на загубата, неотменимостта и раздялата. Телесната връзка между майката и детето е необходимо да се замени с духовна връзка. Духовното изгражда защита срещу дезинтеграцията, причинена от травмата.

На равнището на културните феномени антропологът Мери Дъглас разглежда психопатологичните проблеми и травматизма като елементи, които са следствие на неспособността да се отговори на набора от правила и различия в съвременния свят. Културата се основава на система от правила и ценности. Културната среда и публичността на всяка една общност опосредява опита на индивидите. Дава предварително базисните категории. Публичният характер на културата прави тези категории ригидни. Индивидът може да се опитва да ги ревизира или не.

Травмата има способността да се проявява в културни термини (Schwartz, 1981). Това са обществени проблеми или въпроси, които не могат да бъдат трансформирани лесно. Всяка нова система на класификация трябва да породви аномалност, събития, които сякаш отричат нейните допускания. Травматичното може да създаде социално недоволство. Този процес има за последствия редица санкции, презрение, стигматизиране, дисквалифициране. Отхвърлянето, изгласването на травматизма могат да бъдат индивидуални и социални компоненти – преживявания и поведения. Изискванията към човека могат да станат различни на културно и индивидуално ниво.

Майката като фобичен обект има общо и с несигурността на границите в индивидуален и социо-културален смисъл (Bleuler, 1910) (Brenner, 1976). Това важи особено за ситуацията и структурите, при които бащинската функция е

много слаба или не съществува изобщо. Потиснатият майчински авторитет се смята за отговорен за културно-перверзните феномени на падението. Илюзията за единство с майката е свързана с това, че индивидът винаги ще иска нещо и цял живот ще се стреми към нея (Burlingham, 1967) (Erikson, 1956).

В случая „Малкият Ханс“ на З. Фройд детските симптоми дават смисъл на тревожността, за да може травматизмът да премине към формите на опередметения страх. В тях се съдържа свойството да стане възможно да бъде конкретизиран и обективизиран. Нужно е да добие представност и опредметеност. Тревожността е напрежение и безпокойство без обект. Безобектният ужас е тежко и непоносимо чувство за личността. Свързано е с безпредставността на травматизма по В. Техке, който има теория за това, че ужасът се поражда там, където няма представи.

За травма и криза може да се говори още във възрастта между шестия и дванадесетия месец на бебето. То започва да плаче и става силно разтревожено, когато го поставят в ръцете на чуждо лице. Тази реакция не се случва изведнъж. Често такъв предвестник е бащата, който по-активно започва да навлиза във взаимоотношенията между майката и детето. Неговата активност и роля е структуриращ фактор за по-нататъшния живот на индивида. Детето започва да разбира, че задоволяването на собствените му нужди зависи от някой, който може да отсъства. Това разбиране става изцяло травматично.

В един такъв ранен период майката се появява като отделна личност за бебето. Тогава възниква и чувството, породено от вероятността за нейното отсъствие. Травматичният страх е свързан със съществуването на амбивалентни чувства. Липсата на майката поражда отрицателни чувства към нея. Постепенно провокира и въпроси, които закономерно отвеждат към бащата. За малкото дете е трудно да си представи, че майка му може да влиза във взаимоотношения с някой друг, различен от него самото. То започва да изпитва подобни отрицателни чувства и към този друг.

Персонажът на „чуждия“, на Другия е почувстван изначално като омраzen – той има враждебни чувства към детето. След десетия месец децата стават „по-трудни“ индивиди като цяло. Не можем да ги оставим на когото и да било. Те си задават множество въпроси относно причините за отсъствието на майката. Постепенно се стига до предположението за това какво прави тя с бащата, извън присъствието на останалите. На базата на страха от чуждия се пораждат по-ясни изображения, върху които страхът се проецира и фиксира избирателно. Трябва да е изградено чувството, че майчиният обект е един цялостен обект. Когато детето има невъзможни за формулиране въпроси, то инвестира страха си върху един обект.

На основата на травматизма се проявяват и редица фобии при децата. Един от базисните страхове е страхът от тъмното. В него е проектиран именно смисълът на отсъствието. В тъмното не виждаме нищо или виждаме неприятни и обезпокоителни елементи и персонажи. Децата „населяват“ тъмно-

то със заплашващи образи. Тук са и корените на първите кошмари. Началните фобии често се организират на базата на тези първични фантазирани образи. Най-често те са свързани с животни. Характерното е, че това не са животни, които децата са виждали някога наистина. Животните са големи. Те са от размерите на вълка и са поглъщащи, разкъсващи и преследващи.

Детските фобии се успокояват в нормалния вариант и се заместват от фобиите от малки животни – буболечки, паяци и мишки. По-късно обикновено постепенно изчезват. По-дълго време продължават да съществуват при момичетата. Тези състояния са в рамките на обичайната детска невроза. Показват начина, по който при децата травматичното и тревожността успяват да се организират, свързвайки се с конкретни образи.

Травматизмът и страхът са свързани с една представа за външен обект. Страховото преживяване е изместено към този обект. При някои деца се излиза от границите на нормалната детска невроза и се навлиза в невротичното страдание. Малкият Ханс е показателен пример за подобно развитие. Той избира едно животно, което вижда често, когато излиза от къщи. Изтласкването при него се е провалило при свързването на страховия афект с точно определен обект. Ханс не знае от какво точно го е страх. Има връщане към неприятно преживяване, което е било изтласкано. Този момент ограничава неговото свободно пространство. Води до големи сепарационни трудности при автономизирането от майката. Тук наблюдаваме необходимостта от наличието на контрафобичен обект при застрашеността на основата на евентуалния или реален травматизъм.

Някои преживявания са възприятни, а други са резултат от много по-сложна психична дейност. Ханс кондензира върху обекта „кон“ голям брой неопределености, неясноти, въпроси относно сексуалността, относно половете различия, раждането на децата и др. Конят е основният персонаж на една конструирана от самия него лична митология.

Психоанализата има за своя цел да променя именно митологията на страха. Може също да създава и пресъздава нови митологизации. Помага на пациента да пренапише личната си история по един различен сценарий (Strachey J., 1934). Големите животни са метафора на риска да бъдем отделени, отнесени от някого. Така се изграждат метафорите и символите на страха от отдалечаването от майката, от евентуален развод и раздяла на родителите. Съдържанието на страховете се превръща в безсъзнаваното като съдържанието на изтласканите желания. Желанията се връщат във вид на страх, когато изтласкването не е много ефективно. Травматизмът е в изцяло завоалирана форма (Langs, 1973).

3. Фройд обръща специално внимание на психодинамиката на травмата. От една страна е сериозното въздействие на определени минали преживявания, което се чувства осезаемо. От друга са спомените за травматичното, които с времето не стават повече или по-малко болезнени. Спомнянето тук не е

лишено от афективната си „зареденост“ за разлика от неболезнените спомени, в които е възможно да липсва интензивна емоция при тяхното предизвикване. Остротата на преживяването зависи в голяма степен от това дали след травматичното въздействие е последвала реакция спрямо него или не е имало възможност и реакцията е била потисната или блокирана (Nemiah, 1975). Въпреки това и в двата случая отреагирането спрямо травмата притежава доста широк диапазон. Може да бъде от незабавно и моментно до отложено във времето с години. Възможно е да включва плач от загубата, но и жестока обида и желание за отмъщение, които да остянат по-дълго. Приема се, че задържаният „арестуван“ афект е в състояние постепенно да убива човека. З. Фройд приема, че самата реакция по отношение на травмата е вероятно да носи катартично влияние, но само в случаите, когато е била адекватна. Самият отреагиращ ефект, обаче, не е достатъчен без психичната преработка, която се основава на назоваването, на думите, на езика.

Фройд и Бройер са се опитвали чрез „насилствено“ припомняне в състояние на хипноза да провокират разказа на пациента за травматичните ситуации. Акцентът е върху катарзиса, подобно на Аристотеловото схващане за въздействието на трагедията като „пречистване“ при възприемането на театралното изкуство (Freud, 1990). По-късно става ясно, че всичко това е ограничено и недостатъчно за психичната преработка на травматизма. Психоаналитичният опит недвусмислено показва наличието на сериозни фиксации, провокиращи регресивни тенденции у пациента.

По-късно детските травми ще бъдат изведени като основен рисков фактор за възникване на различни форми на психопатология. Към този факт важно място има и първоначалното допускане на Фройд, че в основата на травмата стоят ситуации, свързани със сексуално прелъстяване на детето от възрастен. Клиничната практика ще го опровергае по отношение на този възглед и той ще има доблестта да си признае подобна грешка. Ще замени идеята си с тезата за съблазнителството, но само от гледна точка на фантазираните съдържания и от гледна точка на т.нар второ време – особено значимо за психоанализата. Тезата за сексуалния произход на травматизма ще доведе до срив между Фройд и Бройер, тъй като самият Бройер категорично ще откаже да я приеме.

Известно е твърдението, че травмата действа патогенно. Детето се оказва уязвимо от своите собствени чувства. Неговият психичен комфорт е зависим не само от възрастните, от които очаква любов и защита. Тук е допустимо да възникнат и някои форми на тежки нарцистични неврози, свързани с болезнено понижена самооценка, с вина и с недостатъчно самоуважение. За същинска психична преработка можем да говорим тогава, когато посредством психотерапевтичната работа се „възкреси“ в паметта споменът за травматичното събитие.

В редица психоаналитични текстове се отбелязват също редица соматични еквиваленти на непреработените травми. Акцентът е върху способността на психичния апарат да осъществява конверзия на вътрешната конфликтност.

По този начин соматизациите се явяват форма на неразрешения травматизъм, заявена на чисто телесен език. Голяма част от тезите на психосоматиката застъпват подобен възглед, базирайки се на постулатите за:

- специфичната личност, според които определени личностни черти могат да бъдат предразположение за дадено телесно заболяване,

- специфичния конфликт, според които неефективното разрешаване на вътрешната безсъзнавана конфликтност може да се превърне в симптом като вид компромисно образуване,

- специфичния модел на реагиране, според които трансгенерационно се предават разнородни емоционални схеми и реакции на дистреса посредством различни органи и функции,

- неспецифичността, според които в основата на психосоматичните реакции и болести е състоянието „алекситимия“ – невъзможността за разпознаване, дефиниране и експресия на преживяванията (Sifneos, 1973).

Психофизиологичните теории посочват значението на някакъв вид психогенно преживяване, което е в състояние да промени равновесието на организма, да го „извади“ от състоянието на еквилибриум. Травматизмът се презентира като етиологичен компонент, напълно или частично безсъзнаван. Емоционалната същност на индивида от гледна точка на психосоматичното мислене се съпровожда от функционални изменения или от патологични нарушения в органите. Съответната предразположеност може да влияе върху избора на засегнатия орган или система при конкретната личност. Особено важно тук е значението на чисто конституционалните особености. Смята се, че травматичното преживяване притежава способността да въздейства на равнището на вътрешните органи и тъкани.

При разглеждането на хистерията и като цяло на конверзионните неврози категорично е установено, че изтласканите представи и афекти, които са непоносими и неприемливи за съзнанието, свързани са с травматични или прекомерно удоволствени събития, са в състояние да предизвикат многообразни необективизирани, функционални, неорганични симптоми (Knight, 1940). По този начин хистеричните разстройства се възприемат като психосоматични вегетативни смущения по своята същност. За разлика от психосоматичните заболявания, при хистерията не се установяват нарушения на органично ниво. Симптомът напълно се проецира в тялото и се преживява като „реален“, но не се откриват нарушения на органите и тъканите. Установяването на причинно-следствените връзки между функционалните смущения и вътрешните конфликти и травматизма е изключително трудно. Причините никога не са директни и „видими“. Тяхното откриване и повлияване е значима цел на всяка една психотерапия (Loewald, 1960) (Riviere, Klein, Hainmann, Isaacs, 1952).

Многообразието от симптоми е невъзможно да бъде изброено. Невротичният вътрешен конфликт може да представи сценарии от най-разнородно телесно естество. В основата му стоят афективни компоненти и страхове, които

съдържат психотравмиращи събития (Federn, 1945). Всяко едно болезнено преживяване в настоящето на пациента, в „тук и сега“ е възможно да се превърне в предпоставка за „отключването“ и проявата на телесни симптоми. Към това можем да допуснем също агресивните тенденции на личността и често – невъзможността за тяхното отреагиране. Непреработеният травматизъм има способността да бъде свързан логично и със силно развитите Свързани компоненти на личността. Тези структури е логично да потискат индивида и поради тази причина той става склонен често да изпитва чувството на вина, самоунижение, самоупреждане. Мисли преди всичко за нещата, които трябва да осъществи, за поставените цели, стремежи и амбиции, но не за желанията и потребностите си. Потискането на инстинктивните потребности и на удоволствията, затрудненото реализиране на удовлетворение от своя страна също може да има травматичен характер.

Фройд обръща специално внимание на неблагоприятните обстоятелства при възникването на травматизма. Свързва ги с обективната реалност като отчита и силата и влиянието на вътрешните подбуди, както и провокираните от самите тях фантазии (Freud, 1958). По отношение на обективната действителност пациентът може да бъде поставен в позицията си на жертва. От гледна точка на вътрешната реалност той става източник на собствените си тревоги, разочарования и страдания. В този факт откриваме дълбоката свързаност между травмата и афективния свят на човека (Freud, 1958).

Крепелин разбира преживяването за травматизъм в две насоки. От една страна е „неврозата на уплахата“, а от друга – „травматичната невроза“. Неврозата на уплахата според него възниква в резултат на дълбоко потресавашо събитие (война, земетресение, катастрофа и др.) и провокира рязко и интензивно емоционално вълнение. Свързана е с обърканост на съзнанието и мисленето и е способна да доведе до цялостна дезорганизация на личността. Психичното вълнение променя възприятията за обективната същност на средата и събужда инстинктивни движения към бягство, защита или нападение. Може да предизвика и частична или пълна амнезия по отношение на травматичното събитие. Създава усещане за тревога, потиснатост и безпокойство в продължителни периоди от време. Когато това състояние продължи прекомерно дълго, може да възникне травматична невроза, свързана с неприятни усещания, болки и некоординираност на движенията. Характерна е постоянната потиснатост и раздразнителност, както и повишената конфликтност и тенденция към себеувреждане и самонараняване. Обострят се определени черти в картината на конкретната симптоматика. Могат да се породят редица невротични симптоми или някакъв род зависимост, например алкохолна или от психотропни медикаменти. Подобно състояние според Крепелин има вече статут на същинско заболяване. Неговото разбиране е близко до съвременните възгледи за диагностичната картина при остра стресова реакция и посттравматичното стресово разстройство (PTSD).

Фройд, Абрахам и Ференци обръщат специално внимание на травматизма в рамките на военно-временната невроза (Compton, 1985) (Ferenczi, 1950) (Frank, 1959). Те се фокусират върху въпроса за влиянието на смъртната опасност, което може да доведе до сериозни психични изменения. Без да отделят специално внимание на това, в техните възгледи е имплицирана идеята за евентуалния суицид. Самият Фройд смята, че най-надеждният и сигурен път за изследване на травматичното, както и на дълбинните душевни процеси, е изследването на сънищата.

Една от най-характерните особености на съня при травматичната невроза е повторението. Пациентите отново и отново се „връщат“ в ситуацията на травматизиращата ситуация. Впоследствие се събуждат с усещане за поредна уплаха. Това е доказателство за силата на впечатлението, възникнало от самото травматично преживяване, което се усеща изключително интензивно в ежедневието на страдащия. Обхваща съзнанието и целия емоционален живот.

При травматичната невроза се има предвид психичния феномен „фиксиране върху травмата“. В будно състояние пациентите с военно-временната невроза се опитват да не мислят и да не бъдат ангажирани особено със спомени за събитието, довело до травма. Напротив – те се стремят да не му отделят внимание, да „избягат“ от него. Това твърдение на пръв поглед противаречи на идеята на Фройд за това, че сънищата и сънуването осъществяват желанията на човека. По този въпрос Фройд търси отговор и опровергава подобно видимо противоречие. Той отхвърля схващането, че при травматизма състоянието и функцията на съня са разстроени и съответно – отклонени от техните същностни цели. Стига до извода, че повторението е свързано с различно по вид, но все пак непосредствено удоволствие. Както се оказва (от практиката на случаи с деца, чрез играта, в която повторението е изцяло забележимо) травматичното повторение разтоварва силата на натрупаното напрежение. Помага на човек да добие чувство на някакъв вид контрол над ситуацията, която е възможно да му изглежда абсолютно неконтролируема. По този начин се получава преход от пасивността на преживяването към някаква активност. Подобно е на играта, в която травматичната ситуация може многократно да се повтаря. Травматичното повторение парадоксално става източник на удоволствие.

В кошмарните сънища принципът на удоволствието е в състояние да изолира и най-болезнения афект и да спомага за психичната преработка на травмата. Винаги е добре да отчитаме факта, че външните дразнителни фактори, които са доста мощни, притежават способността да пробият защитната система на човека. Това са именно травматичните стимули. Под тяхното въздействие в психичния апарат се мобилизира енергия от различни източници и се съсредоточава в мястото на „пробива“. Създава се изключителен психично-енергичен контракатексис, за сметка на който всички други личностни системи обедняват. Настъпва парализиране или понижаване на останалите Азови функции.

От позициите на подобен възглед можем да разглеждаме военно-временната невроза като поредица от многобройни „разкъсвания“ в системата на защита срещу дразнителите. Възниква силна уплаха, а условие за нея е отсъствието на готовност за преживяване на страх. Разглеждайки темата за травмата, Фройд въвежда и разграничава като независими три афективни състояния – страх, уплаха и ужас. Тревожността, развивана онтогенетично и филогенетично, присъства неизменно във всички тези състояния със своите сигнални функции. Включва се автоматично винаги в ситуация на каквато и да било заплаха.

Сънищата на преживелите военна злополука редовно ги връщат в моментите на преживяното събитие, което означава, че такива сънища не могат да служат за халюцинаторно осъществяване на желаниа. Те имат за цел да наваксат справянето с дразнителя чрез развитие на страх, отсъствието на който е станало причина за травматичната невроза. Така сънуването разкрива специфична функция на психичния апарат, която без да противоречи на принципа на удоволствието, е независима от него. Тя предшества стремежа към получаването на удовлетворение и избягването на неудоволствие и болка.

Сънищата на такива пациенти се подчиняват на стремежа към повторение, който при психоаналитичната терапия се подкрепя от „внушеното“ желание да се извика в съзнанието забравеното, неприемливото, непоносимото и изтласканото (Greenson, 1960). Силата на травмата се изразява в това, че тя действа изненадващо, извънредно – точно поради липсата на готовност за посрещане на страха.

Когато разглежда травмата, Фройд предлага тезата за някои мазохистични тенденции на Аза. Той обяснява това с пасивната роля на индивида, в която личността се преживява в спомените си в невъзможност да се постави в активно положение, да притежава контрол над ситуацията и даже да удовлетвори потиснатото си чувство за отмъщение заради преживяното страдание. Тук клиничните наблюдения отвеждат към феномените на регресия към стадия на магическо мислене с идеите, че всичко е възможно и нищо не може да има край (Гринсон, 1994).

Феничел е психоаналитик, който също предлага доста интересен възглед върху травмата и травматичната невроза. Той смята, че травматизмът възниква при въздействието на всеки силен, разрушителен и внезапен афективен поток в психиката на човека. Свързва го не просто с психичен срив, а с наличието на мъчително очакване на опасност. Негативната и бърза стимулация изцяло потиска Аза. Води до блокиране или снижаване на неговите функции и способности. Може сериозно да затрудни тестирането на реалността, да наруши чувството за адекватност, критичност и реалност. Подчертава се също наличието на периодични пристъпи на неконтролируеми емоции и особено – на тревога и гняв. Включват се в този порядък безсънието и други тежки нарушения на съня, както и мъчителни кошмари със съдържания, свързани с травмата.

Феничел добавя и частичното или пълно „проиграване“ на травматичното събитие в настоящето под формата на мисли, фантазии и чувства. Допустими са и усложнения под формата на психоневрологични симптоми. Тук е основна тезата, че при въздействието на травматизма са блокирани конкретно тези функции на Егото, които се отнасят до саморегулацията. От подобна гледна точка психиката се концентрира само в една тема за сметка на останалите сфери и направления на живота. Част от психичните защити могат също да се разрушат и да станат напълно неефективни. Регресивните тенденции корелират с редица инфантилни поведения и преживявания, с пасивност и зависимост, със склонност към търсене на опека, закрила и защитеност. Пациентът е под заплахата на определена интензивна емоционална стимулация. Всичко това води до обърканост, деперсонализация, дереализация и може да се получи състояние на известно стеснение на съзнанието (Кернберг, 1998). Нарушена е проекцията на бъдещи събития в близка и далечна перспектива.

Емоционалните реакции възникват непроизволно. Свързани са с криза и плач, с ярко изразени ажитираност и превъзбуда. Повторното преживяване на травмата винаги е под влияние на измъчващи мисли и асоциации. Провокативно е с възпроизвеждане на отделни сцени и елементи. Усещането е за неспецифична дезорганизация на личността (Jacobson, 1964). Според Феничел симптомите, появяващи се в резултат на психичната травма, могат да бъдат детерминирани не само от актуални съдържания, но и от други, предшестващи травматични ситуации, включително изтласканите травматични сцени от детството. Той обръща специално внимание на комбинативността в травматизма – между тежките събития и преживявания от миналото и тези, които идват от настоящето (Glover, 1947) (Greenberg, Mitchel, 1983).

В. Техке е автор, който предлага възгледа за зараждането на Собствения Аз в тревогата, която не толкова го застрашава, колкото го стимулира към развитие. Има конструктивен, а не деструктивен смисъл. Той интегрира в работата си всички основни теоретични концепции на съвременната класическа психоанализа. Неговите разработки се отнасят до: психоанализата на З. Фройд, Его-психологията, теорията на обектните отношения, схващанията за развитието, психологията на Собствения Аз и др.

Един от приносите на Техке е свързан с идеите за травматизма и за зараждането на тревогата. Той приема, че негативните и травматични психични възприятия и представи стават възможни само след базисната първична диференциация на възприемания свят. В този смисъл смята, че Егото в постепенното си развитие получава способността да разграничава и да възприема негативните афекти, които имат две базисни характеристики: примитивната ярост (агресия) и архаичната тревога. Яростта и деструкцията са опит да се премахне предполагаемия източник на фрустрация и травматичност. Първоначално това води до разрушаване на представата за носещия удовлетворение обект. Тревогата представлява първичен афективен и по-конкретно – травматичен

отговор на Собствения Аз, когато е подложено на заплаха неговото цялостно съществуване и равновесие. Възприятията на Аза предоставят способността на не много диференцирания субект да се чувства загрижен и тревожен за собственото си съществуване. Тази загриженост в началото е неясна и трудно разграничима. В нея не се наблюдават психични репрезентации, освен първичният афект на тревогата, която поради множество ранни загуби и травми, постепенно се усилва.

Свързването на фрустрацията и агресията е в състояние да разруши репрезентативната диференцираност на психиката (Техка, 1974). Тревогата е главната мотивираща сила за запазването и за по-нататъшното развитие на способността на Аза да си осигурява удоволствие и да поддържа усещането за собственото си наличие и функциониране. Съхраняването и защитата на представата за добрия обект стават екзистенциално необходими за индивида. Тревогата се изразява и усилва посредством заплахата от някакъв вид безобектен, травматичен ужас (Kernberg, 1972) (Kernberg, 1980).

Първичната тревога според Техке се свързва с възможното опасение от сепарационен травматизъм. Това усещане може да бъде свързано със страха от диференциация. С подобен род възприятие е „заредена“ и идеята за „носеция добро“. Тревогата подтиква човешкия потенциал към развитие в безкрайното разнообразие на личността, макар че травматичната алтернатива дава относително неспецифични, стереотипни и потенциално опасни резултати за Собствения Аз и за обекта.

Техке не прави разграничение между травматичната и сигнална тревожност, както и З. Фройд през 1926 година. Той смята, че и двете могат да се възприемат само от диференцирания Собствен Аз. Сигналната тревожност винаги обозначава приемливата и поносима фрустрация. Точно затова тя е в състояние да функционира като мотивираща сила. Това, което се възприема като поносимо, зависи от достъпността на средствата за преодоляване на натиска. Зависи в голяма степен от общата структурализация на психиката. Дори когато травматата се възприема като всеобхватна и парализираща, тя представлява конструктивна алтернатива на примитивната агресия, заплашваща да разруши и анихилира диференцираното възприемане на себе си и на света на обектите (Клайн, 2002) (Klein, 1950). Травматичното предизвика тревога като първичен афективен отговор на Аза в моментите, когато е под заплаха неговото съществуване и хомеостаза (Тэхкэ, 2001) (Klein, 1963).

Техке предлага възгледа за отсъствието и за липсата на съдържание като неизменна същност на тревожността и на травматизма. Тук не става въпрос за афект, отделен от своето мисловно съдържание, а за спонтанна реакция срещу определени опасности, за които отсъства адекватна и реалистична мисловна представа. За разлика от страховете, които покрай афекта имат съдържания и обекти, тревожността е реакция на опасността, за която не е налице каквато и да било представност. Тази неадекватност и некритичност относно

представата за надвисналата опасност се отразява или на нейното фактическо отсъствие, или на блокирането на достъпността за съзнателния Собствен Аз вследствие да предприеме защитни действия.

В своята изключително оригинална и интерпретативна работа „Мъртвата майка“ (1980 г.) Андре Грин задълбочено анализира вътрешната картина на психичното страдание. Той свързва директно травматизма с депресията и показва, че става въпрос за майка, която е жива в действителност. Въпреки това, в очите на малкото дете, за което се грижи и което обича, тя постепенно се превръща в психически мъртва личност. Асоциацията в този случай е с тежкия депресивитет, свързан с всякакъв вид загуба и болка, при която акцентът е върху постоянната мъка и върху загубата на интерес към всеки друг и всичко друго.

Загубата на любовта на майката става повод за тежка нарцистична травма на детето. В един непрекъснат процес се загубват смисълът, ценностите и мотивите на индивида (Vibring, 1953) (Fairbairn, 1994). Детето е разочаровано от това, че не се явява център на „майчината вселена“. Постепенно то започва да възприема себе си като някой, който е толкова лош (грозен, отблъскващ, отвратителен), че не е възможно някой в света да го обича. Детето се опитва да репарира отношенията си с майката чрез идентификация, но тази идентификация по-скоро има натраплив характер. Всички посочени процеси създават преживяване на разочарование и чувство за загуба на способността да обичаш и да бъдеш обичан, да желаш и да бъдеш желан. Натрупва неудовлетвореност, болка и обида, както и неспособност да се изпитва усещането за щастие. Грин приема диадичните отношения от ранното детство като детерминиращи цялостното отношение към здравето емоционално начало (Green, 2012). Травматичното нарушение на връзката може да доведе до последваща психопатология – в повечето случаи от депресивен порядък. Със загубата на символичния обект се загубва огромна част от либидинозния катексис.

Детето във възгледа на Грин се сблъсква с ужас, страх и реакция на отчужденост и отхвърляне. Възниква нарцистична травма, която се изразява в преждевременно ранно разочарование от рязка загуба на любов от страна на любимия и значим обект. Развива се и чувството на загуба на смисъл. Детето не е в състояние да си обясни случващото се. То може да се опита да си „върне“ майката, например посредством поредица от психосоматични симптоми, протестно поведение или нощни страхове. Нито едно от тези средства, обаче, няма силата да промени ситуацията и да репарира любящата майка. Единственият начин за изграждане на близост е безсъзнаваната идентификация с нея. Детето не притежава способността да промени обекта. Това, което е възможно да постигне, е само да „стане“ самият обект. Във възрастния живот подобен травматизъм е възможно да доведе до редица трудности и проблеми в близостта и интимността, както и в други интерсубективни взаимодействия. Може да се изрази в поведение и преживяване на зависимост, в интензивен

страх и тревожност от загуба на обекта, в повишен депресивитет, хранителни разстройства, телесни заболявания и др. (Kohut, 1984).

„Мъртвата“ майка всъщност е емоционално недостъпната майка. Тя се грижи за детето, но единствено във физически смисъл – в това да е чисто, облечено, нахранено и др. Присъства физически, но психически нейното присъствие липсва. Не осъществява емоционален контакт с индивида. Тя гледа детето, но не го вижда истински. Слуша го, но реално не е в състояние да го чува. При този тип майчин обект са актуални и водещи чувството на разочарование, тъгата и усещането за цялостна неудовлетвореност. Травматизмът се задълбочава заедно с преживяването за празнота и пустота. Това е причина майката да не може да бъде психически на разположение на своето дете.

Травмата от загубата се явява едно от най-тежките афективни състояния. Често реакциите се проявяват с интензивността на чувството за „изоставеност“ от „там и тогава“. Дж. Боулби отбелязва дълбочината на мъката и силата на търсенето на изгубения обект. Обръща внимание на дезорганизацията на Егото и на отчаянието, породени от подобна травматична ситуация. Поставена е под въпрос адаптацията на индивида към самия живот. Наблюдава се фазата на отричането, в която доминиращо е усещането за липса на психичен контрол. Загубата приема измеренията на сериозна психична травма. Боулби обръща внимание и на преживяването на гняв, вина и усещане за „катастрофа“, за неизпълнени обещания и др. Неразрешената травматичност се предава с голяма интензивност във възрастния живот. Всяка една житвйска ситуация в настоящето може да провокира ярки „реминисценции“ и да оцвети ежедневието на личността.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Темата за травмата и травматизма притежава дълга история в психоаналитичната литература и в психотерапевтичния опит. Голяма част от възгледите са свързани с класически постулати на психоанализата. Отразяват детерминиращото въздействие на травматичните ситуации върху формирането и функционирането на индивидуалната личностна структура и организация. Отбелязват силното асоциативно значение на връзките между различните времеви дименсии на настоящето и миналото, в които специален смисъл се състои в значението на психичната преработка на различните травми. Други възгледи се отнасят до измеренията на травматичното като реално или въображаемо преживяване, носещи и рационални, когнитивни, емоционални и безсъзнавани компоненти. Комуникацията между вътрешна и външна реалност може да носи тревожните характеристики на нарцистична и обектна загуба, на стремеж към репарация и на усещане за липса на перспектива и контрол.

Съвременните психоаналитични възгледи обръщат внимание върху ранно-обектното отношенческо начало на травмата като интрапсихичен и инер-

субективен феномен. Отбелязват корелациите между травматизма и тревогата като подчертават тревожността в нейния деструктивен и сепарационен смисъл, като заплаха за аниhilация и психичен разпад. Разглеждат въпросите за посттравматичното стресово разстройство като състояние, провокирано от реален травматизъм, но „събуждащо“ реминисценции, неразрешени в миналия опит на човека.

Дискусията между разнообразните гледни точки ни дава възможност да разбираме и интерпретираме многопластовата природа на политравматизма, неговите особености на основна детерминанта на човешкото развитие, поведение и преживяване.

ЛИТЕРАТУРА

- Клайн М.** (2002). *Любов, завист, благодарност*. София: ИК Лик.
- Фройд А.** (2000). *Егото и защитните механизми*. София: ИК Лик.
- Фройд З.** (1990). *Въведение в психоанализата*. София: Наука и изкуство.
- Фройд З.** (1991). *Методика и техника на психоанализата*. София-Плевен: Евразия-Абагар.
- Фройд З.** (1991). *Психология на сексуалността*. София: ИК Христо Ботев.
- Фройд З.** (1992). *Автобиография*. София: Наука и изкуство.
- Фройд З.** (1992). *Отвъд принципа на удоволствието*. София: Наука и изкуство.
- Фройд З.** (1993). *Неврозите*. София: Евразия.
- Фройд З.** (1993). *Тайната на живота*. София: Евразия.
- Фройд З.** (1993). *Гълкуване на сънищата*. София: Евразия.
- Гринсон Р.** (1994). *Техника и практика на психоанализа*. Воронеж: НПО МОДЭК.
- Кернберг О. Ф.** (1998). *Агресия при разстройствата на личността и перверсиях*. Москва: ИК Класс.
- Тэхкэ В.** (2001). *Психика и ея лечение: психоаналитическият подход*. Москва: Академический проект.
- Bibring E.** (1953). The mechanism of depression. In: *Affective disorders*. NY: International University Press, pp. 13–48.
- Bleuler E.** (1910). Vortrag uber Ambivalenz. *Zentralblatt fur Psychoanalyse*(1), 266.
- Brenner C.** (1976). *Psychoanalytic Technique and Psychic Conflict*. New York: International Universities Press.
- Burlingham D.** (1967). Empathy between infant and mother. *J. Amer. Psychoanal. Assn.* 15: 764–780.
- Compton A.** (1985). The concept of Identification in the work of Freud, Ferenczi and Abraham. *Psychoanal. Quart.*, 54, 200-233.
- Erikson E. H.** (1956). The problem of ego identity. *J. Amer. Psychoanal. Assn.*, pp. 56–121.
- Fairbairn W. D.** (1994). *Psychoanalytic studies of the personality*. London: Routledge.
- Federn P.** (1945). *The Psychoanalytic Theory of Neurosis*. New York: W.W. Norton.
- Ferenczi S.** (1950). On the technique of psycho-analysis. In: *Further Contributions to the Theory and the Technique of Psychoanalysis*. London. Hogarth Press. P. 177–189.

- Frank J. D.** (1959). The dynamics of the psychotherapeutic relationship. *Psychiatry*(22), 17–39.
- Freud S.** (1958). On beginning the treatment. *Hogarth Press*(12), 123–144.
- Freud S.** (1958). The dynamics of transference. *Hogarth Press*(12), 99–108.
- Freud S.** (1990). *On Metapsychology*. London: Penguin Books.
- Glover E.** (1947). *The Technique of Psychoanalysis*. London: Bailliere, Tindall & Cox.
- Green A.** (2012). On construction in Freuds work. *Internat. J. Psychoanal.* 93: 1238–1248.
- Greenberg, J. R., Mitchel, S. A.** (1983). *Object Relations in Psychoanalytic Theory*. Chicago: Harvard University Press.
- Greenson R. R.** (1960). Empathy and its vicissitudes. *Internat. J Psychoanal.*(44), 418–424.
- Jacobson E.** (1964). *The Self and the Object World*. New York: International Universities Press.
- Kernberg O. F.** (1972). Early ego integration and object relations. *Ann. New York Acad. Sci.*, 193, 233–247.
- Kernberg O. F.** (1980). *Internal World and External Reality* . New York: Jason Aronson.
- Klein M.** (1950). *Contributions to Psycho-Analysis 1921–1945* . Hogarth Press and Institute of Psycho-Analysis.
- Klein M.** (1963). *Our Adult World and Other Essays*. London. Heinemann Medical Books.
- Knight R. P.** (1940). Introjection, projection, and identification,. *Psychoanal. Quart.*(9), 334–341.
- Kohut H.** (1984). *How Does Analysis Cure?* Chicago: University of Chicago Press.
- Langs R.** (1973). *The Technique of Psychoanalytic Psychotherapy* (Vol. 1). New York: Jason Aronson.
- Loewald H. W.** (1960). On the therapeutic action of Psychoanalysis. *Internal. J.Psycho-Anal.*(41), 16–33.
- Nemiah J. C.** (1975). Denial revisited. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 26(3), 140–147.
- Rapoport D.** (1953). On the psycho-analytic theory of affects. *Internat. J Psycho-Anal.* (34), 177–198.
- Riviere J., Klein M., Hainmann P., Isaacs S.** (1952). *Developments in Psychoanalysis*. London. Hogarth Press.
- Schwartz F.** (1981). Psychic structure. *Internat J Psycho-Anal*(62), 61–72.
- Sifneos P.** (1973). The prevalence of “alexithymic“ characteristics in psychoanalytic patients. *Psychother. & Psychosom*(22), 255–262.
- Strachey J.** (1934). The nature of the therapeutic action in psycho-analysis. *Internat. J Psycho-Anal*(15), 127–159.
- Tehka V.** (1974). What is psychotherapy? *Psychiatria Fennica*(5), 163–170.

ФАКТОРНА СТРУКТУРА НА ВЪПРОСНИК ЗА ПРОБЛЕМНИ ЛИЧНОСТНИ ЧЕРТИ В ДЕТСКА ВЪЗРАСТ

ПЛАМЕН КАЛЧЕВ¹, СВЕТЛИНА КОЛЕВА¹, ЛЮДМИЛА АНДРЕЕВА¹
КАМЕЛИЯ ХАНЧЕВА¹, ВЕСЕЛА КРЪСТЕВА-СИМЕОНОВА¹
СВЕТЛА СТАЙКОВА², АЛЕКСАНДРА ДЖОНОВА²

Изследването представя оценка на факторната структура на *Въпросник за проблемни личностни черти в детска възраст* (*Child Problematic Traits Inventory*, СРТИ, Collins et al., 2014) в извадка от български деца от предучилищна възраст. Данните се базират на рейтингови оценки на учителите. Резултатите, получени в две независими извадки върху общо 1220 изследвани лица, с помощта на експлораторен и конфирматорен факторен анализ, дават основание за замяна на част от оригиналните айтеми за оценка на междуличностната дименсия (*Претенциозен, манипулативен*) и добавяне на нови признаци. Конструираната по този начин *междоличностна* дименсия в българската версия на инструмента води до (а) по-добри дискриминиращи възможности по отношение на другите две дименсии (*афективна и поведенческа*); (б) разграничаване на два компонента (*Претенциозен* и *Манипулативен*); (в) балансирана оценка на трите дименсии, на базата на еднакъв брой айтеми. Оценката на два типа йерархични модела: с фактор от втори ред и бифакторен модел, потвърждават емпиричните основания за използване както на общия бал, така и оценката на равнище компоненти. Данните свидетелстват за високи равнища на надеждност (вътрешна съгласуваност) на трите дименсии, както и за специфични възрастови промени и разлики по пол. Получените резултати позволяват да се оцени *Въпросникът за проблемни личностни черти в детска възраст* като полезен инструмент, предназначен за изследователски и приложни цели в предучилищна възраст. Бъдещите насоки за изследване обхващат валидиране с външни променливи, както и оценка на поведенческите проблематика, способността за емпатия и просоциалното поведение; оценка

¹ Софийски университет „Св. Климент Охридски“, катедра по Обща, експериментална и генетична психология.

² Медицински университет, София, Клиника по детска психиатрия „Св. Никола“.

на проблема в начална училищна възраст и разширяване на кръга на оценяваните променливи, с включване на показатели за успешно функционирането в социалните отношения и учебната дейност.

Plamen Kalchev, Svetlina Koleva, Ludmilla Andreeva, Camellia Hancheva, Vesela Krasteva-Simeonova, Svetla Staykova & Alexandra Antonova. BULGARIAN ADAPTATION OF CHILD PROBLEMATIC TRAITS INVENTORY

The results about the factor structure of *Child Problematic Traits Inventory* (CPTI, Collins et al., 2014) Bulgarian adaptation with preschool children are presented. Teachers filled in rating scales and these data (N=1220) were divided into two independent samples for separate confirmatory and exploratory factor analyses. The results of these factor analyses indicated it would be beneficial to replace some of original items of the Interpersonal dimension (*Grandiose-Deceitful*) with newly constructed items. The new version of the Interpersonal dimension in the Bulgarian translation of the inventory (a) has better discriminative characteristics in relation to the other two dimensions of CPTI (*Affective* and *Behavioral*); (b) better discriminates the two components of the Interpersonal dimension (*Grandiose* and *Manipulative*); (c) assesses in a balanced way the three evaluated dimensions based on equal number of items. Two types of hierarchical models are assessed: a second-order factor model and a bifactor model. Data attest to high levels of reliability (internal consistency) of all three dimensions as well as to specific age changes and gender differences. Based on the results obtained, CPTI can be regarded as a useful inventory for assessing psychopathic traits in preschool children and could be applied in research and in practice. Future research should aim at validating the results with external variables, as well as at assessing behavioral problems, ability to empathize and behave pro-socially; evaluating the problematic traits of school children together with indicators of successful social and school functioning.

1. УВОД

Съвременните обзори идентифицират значителен брой рискови фактори за агресивното и асоциалното поведение в детска и юношеска възраст, свързани както с индивидуални характеристиките (например невропсихични дефицити, темпераментови особености, емоционална дисрегулация и др.), така и с характеристики на по-широкия социален контекст (отхвърляне от връстниците, дисфункционално семейство, криминогенна среда и др.) (вж. Frick & White, 2008). Сред личностните детерминанти на агресивното, нарушаващо нормите поведение вниманието на изследователите привличат две сравнително по-късно идентифицирани личностни черти, означавани като *коравосърдечност* и *не-емоционалност* (дефицит на емпатия, липса на угризения, отсъствие чувство на вина и съжаление за извършеното, отказ от поемане на отговорност за причинената вреда, ограничен диапазон на емоции), чиято комбинация изглежда особено рискова за ранно начало на разстройството на поведението при децата и за по-тежки прояви в юношеска възраст (White & Frick, 2010). Налице са и сериозни аргументи за *типология* на разстройството на поведението в детска възраст, което намира отражение в „Диагностичния и статистиче-

ски наричан на психичните разстройства, V издание“, с разграничаване на особена група на деца с *ограничени просоциални емоции* (DSM-5) (American Psychiatric Association, 2013).

Интересът към значението на подобни личностни характеристики се задава и от по-общия проблем за развитието на психопатната личност в детска възраст. Децата с ранно начало на поведенческо разстройство се характеризират с по-тежки и хронични прояви на асоциално поведение, свързани както с диспозиционални рискови фактори и проблеми в социализиращата среда (Frick, et al., 2013). По същество *коравосърдечност* и *неемоционалност* представят вторият клъстер („афективната дименсия“) на психопатната личност и поставят въпросът за развитийния аспект на психопатните черти. От тази гледна точка е важно оценката на тези черти да бъде извършена в контекста на останалите психопатни дименсии: междуличностна (манипулативен стил на взаимоотношения, съчетан с чувство за превъзходство) и поведенческа (импулсивни и безотговорни действия, съчетани с търсене възбуда) (Andershed et al., 2002; Cooke et al., 2006; Cooke et al., 2007). Това на свой ред е стъпка към своевременна превенция и анализ на етиологията във възрастов план.

Значителен брой изследвания потвърждават връзката между психопатията или психопатната личност и сериозните поведенчески проблеми и криминално прояви в късното детство и юношеството (Lynam et al., 2009, Salekin, 2008, Salekin and Lynam, 2010). Затова задълбоченото разбиране на особеностите на развитието и стабилността на психопатната личност от ранно детство до зряла възраст е изследователска цел от особена важност, която може съществено да допринесе за развитието на научното познание в областта за причините и детерминиращите фактори за тежките криминални прояви, персистиращи във времето.

Междуличностната дименсия обхваща поведения, свързани с лъжение, измамност, нечестност, завишено чувство за собствена значимост и манипулативност. Изследванията в областта показват, че подобни поведения и модус на функциониране са отчетливо различни още в ранна детска възраст (Southamer-Loeber, 1986, Nala et al. 1991). Ранните прояви на нарцистично поведение (възприемане на собствената личност като по-ценна в сравнение с околните, което се възприема от околните като арогантност, нуждата да са център на внимание във всяка ситуация), дори още от три годишна възраст предсказват поява на нарцисизъм в зряла възраст (Carlson & Gjerde, 2009; Cramer 2011).

Афективната дименсия отразява черти като липса на емпатия, коравосърдечност, плитък афект, липса на отговорност за последствията от собствените действия, липса на вина. Още на три годишна възраст децата са способни да проявят разнообразие от поведения, свързани с емпатията, като напр. изразяване на вербална и лицева загриженост и интерес към дистреса на другия (McDonald & Messinger, 2009). На четири години децата вече имат способнос-

тта и полагат усилия да разберат дали дадена ситуация е стресираща за другия, те са способни да разпознаят дали емоциите на другите са предизвикани от ситуацията и да дадат емоционално адекватен отговор на емоциите, изразени от другите (Knafo et al., 2009; Singer, 2006). В заключение може да се каже, че емпатията или липсата ѝ може да бъде измерена още в детска възраст. Поради това, че дефицитите в емпатията са на афективно, а не на когнитивно ниво, и се счита, че това е ключова особеност на психопатните личности. Проявите на морално поведение, изразени в чувство на вина и разкаяние се наблюдават също от ранна детска възраст и тяхната липса е индикатор за наличието на проблемни личностни черти.

Поведенческата дименсия на психопатната личност в детска възраст отразява личностни черти като импулсивност, нужда от стимулация, търсене на възбуда, склонност към отегчаване. Импулсивното поведение се дефинира като неспособност за инхибиране, въздържане или контрол над импулсите или поведението (Chako et al. 2009). От друга страна, търсенето на усещания в изследователски план се дефинира от характеристики като търсене на разнообразни, нови, интензивни и емоционално натоварени поведенчески преживявания и често са съпроводени от поемане на физически рискове (Morrongiello et al., 2012).

Принципно важно условие към решаване на подобна задача е разработване на адекватен изследователски инструментариум за оценка. В детска възраст типично този тип методи са под формата на рейтинговите скали, базирани на оценките на учители и родители. За тази цел често използван е *Скрининг за антисоциално развитие (Antisocial Process Screening Device, APSD, Frick & Hare, 2001)*, но малкият брой айтеми, както и дихотомният формат на скалата за отговори поставят под въпрос неговата употреба. За сравнение неотдавна разработеният нов инструмент *Въпросник за проблемни личностни черти в детска възраст (Child Problematic Traits Inventory, CPTI, Collins et al., 2014)* цели да преодолее посочените ограничения. CPTI се основава на тридименсионалния модел на психопатните черти, но тъй като употребата на термина „психопатни“ в детска възраст потенциално поражда проблеми, е предпочетен терминът „проблемни личностни черти“. CPTI демонстрира добри психометрични характеристики, като за сравнително краткия период след публикуването си, е в процес на адаптация в широк межкултурен контекст (в САЩ, Австралия, Англия, Испания, Белгия, Холандия, Германия, Италия, Хърватия, Литва, Гърция и Китай).

2. КОНСТРУИРАНЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ВАРИАНТ ВЪПРОСНИК ЗА ПРОБЛЕМНИ ЛИЧНОСТНИ ЧЕРТИ В ДЕТСКА ВЪЗРАСТ

Изследвани лица

Събрани са данни общо за 1261 деца от предучилищна възраст, базирани на рейтингови оценки от учители, от детски градини в град София.

Разпределението на изследваните лица по пол и възраст е представено на таблица 1.

Таблица 1. Разпределение на изследваните лица пол и възраст

		Момчета	Момичета	Непосочен	Общо
Възраст (години)	4	58	48	0	106
	5	181	191	12	384
	6	218	171	4	393
	7	196	177	5	378
Общо		653	587	21	1261

Процедура. Децата са оценявани от учителките в групите в детската градина с посочване на инициалите, с пълна гаранция за анонимност на оценяващите експерти и поверителност на резултатите по отношение на конкретните деца и детските градини, в които е проведено изследването.

Инструментариум

Въпросникът за проблемни личностни черти в детска възраст (Child Problematic Traits Inventory, СРТИ, Collins et al., 2014) е предназначен за ранна идентификация на психопатни характеристики (както беше посочено, поради негативното значение на термина „психопатни черти“, е предпочетен вариантът „проблемни черти“). В съответствие с трикомпонентния модел на психопатната личност (Cooke & Michie, 2001; Cooke et al., 2006; Cooke et al., 2007; вж. също Andershed et al., 2002; Калчев, 2016), предмет на оценка са следните три дименсии:

(а) *междучелностна*: измамен и манипулативен стил на взаимоотношения, съчетан с чувство за изключителност и превъзходство;

(б) *афективна*: повърхностни/плитки емоции – коравосърдечност, неемоционалност и липса на угризения;

(в) *поведенческа*: импулсивен и безотговорен жизнен стил, съчетан с търсене на възбуда.

Въпросникът е конструиран при следването на два основни принципа:

(1). Отразяване на личностни черти, за които са налице теоретични и/или изследователски данни, че тези черти се отнасят и могат да бъдат оценени при деца от 3 до 12 години. По тази причина не са включени личностни черти като *паразитен начин на живот, липса на реалистични дългосрочни цели и повърхностен чар*.

(2). Изключването на личностни черти, които са тясно свързани или концептуално припокриващи се с *нарушаване на нормите, поведенчески проблеми и антисоциално поведение*. За диференциалната оценка на психопатните черти с помощта на СРТИ при изследване на развитийните аспекти на поведенческите проблеми, е важно именно това разграничение, което води до изключването на характеристики като безотговорно поведение и други антисоциални характеристики.

В *междудличностната* дименсия на СРТИ са включени айтеми, оценяващи лъжене и склонността към лъжливост, както и твърдения за оценка на чувството за превъзходство над другите (8 айтема). *Афективната* дименсия се измерва дефицита в проявите на емпатия, и по-конкретно – афективния ѝ компонент, коравосърдечността и плитките емоции, както и липсата на разкаяние и чувство за вина (10 айтема). При *поведенческата дименсия* се оценява импулсивност, нужда от стимулация и склонност към отегчаване/ниска толерантността към скуката (10 айтема).

Така СРТИ се състои от 28 айтема, с четири степенна Ликъртова скала за отговори. В оригиналното изследване за оценка на психометричните характеристики на въпросника (факторна структура, надеждност и валидност) са събрани данни за 2056 шведски деца на възраст от 3 до 5 години ($X=3,86$, $SD=0,86$, 53% момчета), които потвърждават добрите възможности на СРТИ за оценка на психопатните личности черти в ранна възраст (Colins et al., 2014).

Значимостта на изследваната проблематика и обещаващите възможности на СРТИ водят до сериозен интерес и формиране на международна изследователска мрежа за сътрудничество при оценката на психопатните личностни черти в детска възраст, включваща изследователи от Австралия, САЩ, Англия, Испания, Белгия, Холандия, Германия, Италия, Хърватия, Литва, Гърция и Китай. Налице са неотдавнашни публикации (Colins et al., 2016; Colins et al., 2017; Lopez-Romero et al., 2017; Wang et al., 2018), потвърждаващи психометричните качества на инструмента в различен културен контекст.

За използването на СРТИ е получено писмено съгласие от автора проф. Хенрик Андершед (Henrik Andershed), февруари, 2017 година, лична кореспонденция.

Българският превод на СРТИ е направен от Пламен Калчев, Светлина Колева, Камелия Ханчева, Весела Кръстева-Симеонова, Светла Стайкова и Александра Джонова – шест независими варианта, дискутирани до постигане

на съгласие и избор на подходяща формулировка. Направен е и обратен превод на английски език от Людмила Андреева.

Преди началната апробация са добавени 16 нови айтема, формулирани въз основа на теоретичния анализ на проявата на психопатни черти в детска възраст. Новите айтеми са предназначени на първо място за *междудличностната*, но и за *поведенческата* дименсия. Няколко са основанията за включване към оригиналната версия на значителен брой нови айтеми:

(а) субскалите на СРТИ са относително кратки и евентуалните проблемни психометрични характеристики на даден признак, без възможност за замяната му с друг, би дискредитирало използването на инструмента.

(б) спецификата на културните условия дава основание да се очаква, че някои от емпиричните индикатори е възможно да не са подходящи при оценката на поведението на българските деца.

(в) съдържателният анализ на емпиричните индикатори на трите субскали на СРТИ дава аргументи да се заключи, че в първата дименсия – измамен, манипулативен стил на взаимоотношения, съчетан с чувство за превъзходство, са преекспонирани айтемите за *лъжа (лъжливост)*: от 8 айтема, формиращи показателя, четири (и евентуално още един) оценяват поведение, свързано с лъжа. За сметка на това са пренебрегнати признаците за манипулативно поведение. *Лъжливост* е един от компонентите на междудличностната психопатна дименсия в рамките на самооценъчните въпросници (напр. *Юношески въпросник за психопатни черти, Youth Psychopathic Traits Inventory, YPI, Andershed et al., 2002*), но факторните анализи показват значимо и близко тегло и по поведенческата дименсия, като поставят въпроса дори за отстраняването на този компонент (напр. *Poythress et al., 2006*). Аналогични са и данните, получени с български юноши (Калчев, 2016).

Примери за допълнителните айтеми са дадени по-долу:

- Опитва се „да играе игри“, напр. прави се на „мило“, на „ангелче“, за да получи това, което иска.
- Ако направи нещо нередно, успява така да извърти нещата, че да се измъкне.
- „Експерт“ е в извиненията – винаги намира начин да се оправдае.
- Хитро и съобразително дете е – умее да „води другите за носа“ (да ги накара да направят това, което иска).
- Невъздържано е: ако иска нещо, иска го веднага и без да се съобразява с нищо.
- Няма търпение, нахвърля се на това, което му харесва.

2.1. Експлораторен факторен анализ

Структурата на скалата е оценена последователно в две независими извадки, получени чрез случайно разделяне на лицата с пълни протоколи: *Из-*

вадка 1 (608 лица) и Извадка 2 (612 лица), с помощта на експлораторен и конфирматорен факторен анализ. Данните са анализирани с помощта на експлораторен анализ в Извадка 1, след което извлечената структура е валидирана в Извадка 2 чрез конфирматорен факторен анализ.

Експлораторният анализ е осъществен по: (а) метода на главните компоненти на базата на Пиърсъновата корелационна матрица с ротации по Варимакс и Промакс; (б) база полихорична корелационна матрица и по метода на минималните остатъци (*MINimum RESiduals – MINRES*) с ротации по Варимакс и Промакс)³. Резултатите по MINRES имат предимство, тъй като в строг смисъл използваната 4–степенна Ликъртова скала за отговори има рангов характер. Факторизацията на оригиналните 28 айтема и scree-тестът на Кетъл свидетелстват за възможно 3– или 4–факторно решение (съответно 69,02% и 73,06% обяснена дисперсия). Матрицата на трифакторния вариант (след Промакс ротация) е представена на таблица 2.

Таблица 2. Факторна матрица на СРТИ: трифакторно решение (Промакс ротация, MINRES метод, полихорична корелация, Извадка 1, N=608)

	Фактор 1 Импулсивен, търсещ стимулация	Фактор 2 Коравосърдечен, неемоционален, лъжлив	Фактор 3 Претенциозен
СРТИ28(П)	0.872	0.032	-0.001
СРТИ19(П)	0.835	0.057	0.057
СРТИ23(П)	0.798	0.155	-0.038
СРТИ10(П)	0.793	0.103	-0.022
СРТИ12(П)	0.753	0.351	-0.190
СРТИ16(П)	0.753	0.001	0.149
СРТИ14(П)	0.708	0.181	-0.058
СРТИ3(П)	0.696	0.216	-0.008
СРТИ1(П)	0.646	-0.274	0.113
СРТИ6(П)	0.494	0.157	0.287
СРТИ13(А)	0.042	0.936	-0.102
СРТИ4(А)	-0.102	0.935	-0.050
СРТИ11(А)	-0.010	0.933	-0.053
СРТИ2(А)	0.056	0.848	-0.137
СРТИ27(А)	0.107	0.730	0.117
СРТИ20(А)	0.200	0.708	0.040
СРТИ22(А)	0.149	0.667	0.157
СРТИ26(М)	0.027	0.662	0.260
СРТИ25(А)	0.270	0.660	0.053

³ Вж. Jöreskog (2003)

СРТИ15(М)	0.122	0.563	0.276
СРТИ17(А)	0.143	0.635	0.170
СРТИ8(А)	0.206	0.526	0.192
СРТИ9(М)	0.155	0.495	0.333
СРТИ5(М)	0.253	0.441	0.293
СРТИ21(М)	0.165	0.431	0.401
СРТИ7 (М)	-0.028	0.016	0.912
СРТИ24(М)	0.009	-0.027	0.879
СРТИ18(М)	0.015	0.068	0.871

Забележки:

В номерата на айтемите са използвани символите, означаващи оригиналната им принадлежност:

М – междуличностна дименсия (нарцисизъм, измамен, манипулативен стил на взаимоотношения).

А – афективна дименсия (коравосърдечност, неемоционалност).

П – поведенческа дименсия (импулсивност, търсене на стимулация)

Първият извлечен фактор изцяло възпроизвежда поведенческата дименсия от оригиналното изследване (Collins et al., 2014), във втория фактор обаче към признаците на афективната дименсия се разпределят и айтемите за лъжливост от междуличностната дименсия, а третият фактор обединява трите айтема за претенциозност (нарцисизъм) от междуличностната дименсия. От тази гледна точка, според оценяващите децата учители поведение от типа „Често лъже, за да се спаси от неприятности“, „Често лъже, за да получи това, което иска“, и „Като че ли лъже повече от децата на неговата възраст“ характеризира по-скоро липсата на емпатия и угризения, отколкото мамене/манипулиране на другите с оглед постигане на собствените цели. За оценка на това предположение е анализирано и форсираното четирифакторно решение на оригиналните айтеми. Данните са представени на таблица 3.

Таблица 3. Факторна матрица на СРТИ: четирифакторно решение (Промакс ротация, MINRES метод, полихорична корелация, Извадка 1, N=608)

	Фактор 1 Претенциозен	Фактор 2 Коравосърдечен, неемоционален	Фактор 3 Импулсивен, търсещ стимулация	Фактор 4 Лъжлив
СРТИ24(М)	0.868	0.070	-0.004	-0.005
СРТИ7(М)	0.832	0.029	-0.050	0.150
СРТИ18(М)	0.821	<u>0.111</u>	<u>0.002</u>	<u>0.084</u>
СРТИ13(А)	0.052	0.908	0.087	-0.013
СРТИ11(А)	0.014	0.894	0.032	0.014
СРТИ2(А)	0.125	0.889	0.007	-0.173
СРТИ4(А)	0.026	0.840	-0.074	0.096

СРТИ20(А)	0.058	0.654	0.231	0.050
СРТИ27(А)	0.076	0.574	0.123	0.223
СРТИ25(А)	0.021	0.519	0.284	0.195
СРТИ22(А)	0.106	0.517	0.162	0.231
СРТИ17(А)	0.131	0.506	0.156	0.198
СРТИ8(А)	0.117	0.345	<u>0.201</u>	<u>0.296</u>
СРТИ28(П)	0.024	0.084	0.889	-0.089
СРТИ19(П)	0.053	0.071	0.844	-0.012
СРТИ23(П)	0.011	0.189	0.821	-0.073
СРТИ10(П)	0.071	0.006	0.786	0.151
СРТИ12(П)	0.240	0.206	0.760	0.187
СРТИ16(П)	0.150	0.004	0.747	0.014
СРТИ14(П)	0.148	0.032	0.705	0.235
СРТИ3(П)	0.003	0.129	0.669	0.123
СРТИ1(П)	0.345	0.247	0.621	-0.206
СРТИ6(П)	0.217	0.054	0.478	0.211
СРТИ9(М)	0.079	0.023	0.076	0.831
СРТИ15(М)	0.021	0.095	0.050	0.821
СРТИ26(М)	0.014	0.206	-0.040	0.800
СРТИ5(М)	0.084	0.056	0.199	0.671
СРТИ21(М)	0.223	0.129	0.126	0.551

Забележки:

В номерата на айтемите са използвани символите, означаващи оригиналната им принадлежност:

М – междуличностна дименсия (нарцисизъм, измамен, манипулативен стил на взаимоотношения).

А – афективна дименсия (коравосърдечност, неемоционалност).

П – поведенческа дименсия (импулсивност, нужда от стимулация)

Четирифакторното решение се различава в последователността на извличане на латентните променливи, но по-важният резултат е разпадането на вторият фактор от по-горе представения трифакторен вариант на два компонента: *Коравосърдечност/неемоционалност* и *Лъжливост* (обединяващ 4-те айтема за лъжа и един за измама – №21, с най-ниско тегло: „Мами другите, за да ги накара, да направят това, което иска“). Освен това, корелациите на латентно равнище (след ротацията по Промакс) показват по-силна връзка на *Лъжливост* с *Коравосърдечност /неемоционалност* (0,70), в сравнение с *Претенциозност (нарцисизъм)* (0,56). Подобен резултат поражда съдържателен проблем в оценката на междуличностната дименсия, базирана на оригиналните айтеми, тъй като тя се разпада на два компонента, единият от които обаче (*Лъжливост*) корелира по-силно с афективната дименсия (*Коравосърдечност/неемоционалност*), отколкото с другия компонент на самата между-

личностна дименсия – *Претенциозност*. Ето защо, на следващия етап усилията са съсредоточени върху оценката на междуличностната дименсия, чрез включването на новите айтеми за тази дименсия, формулирани в българското изследване⁴.

Scree-тестът на Кетъл отново дава основания за извличане на 3– или 4–факторно решение. Таблица 4. съдържа матрицата на трифакторния вариант.

Таблица 4. Факторна матрица на СРТИ, след добавяне на нови айтеми за оценка на междуличностната дименсия: трифакторно решение (Промакс ротация, MINRES метод, полихорична корелация, Извадка 1, N=608)

	Фактор 1 Импулсивен, търсец стимулация	Фактор 2 Коровосърдечен, неемоционален, лъжлив	Фактор 3 Претенциозен, манипулативен
СРТИ28(П)	0.858	0.027	0.020
СРТИ19(П)	0.824	0.053	0.073
СРТИ23(П)	0.803	0.176	-0.071
СРТИ10(П)	0.803	0.075	0.004
СРТИ12(П)	0.789	0.321	-0.190
СРТИ14(П)	0.739	0.162	-0.068
СРТИ16(П)	0.713	0.042	0.140
СРТИ3(П)	0.703	0.196	0.012
СРТИ1(П)	0.561	-0.161	0.079
СРТИ6(П)	0.472	0.204	0.253
СРТИ11(А)	-0.006	0.916	-0.028
СРТИ4(А)	-0.075	0.904	-0.033
СРТИ13(А)	0.046	0.899	-0.050
СРТИ2(А)	0.007	0.812	-0.030
СРТИ27(А)	0.111	0.751	0.092
СРТИ20(А)	0.201	0.692	0.068
СРТИ22(А)	0.140	0.673	0.169
СРТИ25(А)	0.284	0.655	0.050
СРТИ17(А)	0.138	0.639	0.179
СРТИ26(М)	0.064	0.629	0.270
СРТИ15(М)	0.149	0.563	0.252
СРТИ8(А)	0.212	0.530	0.188
СРТИ9(М)	0.176	0.477	0.338
СРТИ5(М)	0.276	0.444	0.268
CNEW55(Н)	-0.219	0.075	0.967
СРТИ7(М)	-0.125	0.127	0.877

⁴ В представения тук анализ са изключени трите нови айтема, предназначени за поведенческата дименсия, тъй като данните показват, че няма достатъчно основание за замяна на някои от оригиналните признаци.

СРТИ24(М)	-0.108	0.086	0.866
СРТИ18(М)	-0.085	0.182	0.837
CNEW39(Н)	0.045	-0.033	0.820
CNEW50(Н)	0.145	-0.049	0.715
CNEW37(Н)	0.158	-0.088	0.675
CNEW30(Н)	0.236	-0.057	0.620
CNEW35(Н)	0.257	-0.146	0.568
CNEW48(Н)	0.337	-0.003	0.550
CNEW42(Н)	0.255	0.201	0.515
СРТИ21(М)	0.153	0.425	0.430

Забележки:

В номерата на айтемите са използвани символите, означаващи оригиналната принадлежност:

М – междуличностна дименсия (нарцисизъм, изменен, манипулативен стил на взаимоотношения).

А – афективна дименсия (коравосърдечност, неемоционалност).

П – поведенческа дименсия (импулсивност, нужда от стимулация)

Н – нови айтеми, предназначени за междуличностната дименсия (нарцисизъм, манипулативност)

Резултатите показват, че в този случай, за разлика от оригиналните айтеми за *Лъжливост*, всички нови айтеми (предназначени за оценка на претенциозност (нарцисизъм) (напр. „Претендира за специално отношение, сърди се, ако не го получава“) и за манипулативност („Опитва се „да играе игри“, напр. прави се на „мило“, на „ангелче“, за да получи това, което иска“, „Хитро и съобразително дете е – умее да „води другите за носа“ (да ги накара да направят това, което иска)“, „Експерт“ е в извиненията – винаги намира начин да се оправдае“) се разпределят без изключения към третия фактор – междуличностната дименсия. За сравнение, айтемите за лъжа: (№№ 5, 9, 15, 26) отново са с по-високи тегла по втория фактор – *Коравосърдечен/неемоционален* (вж. таблица 4.)

Разпределението на айтемите от четирифакторното решение е показано на таблица 5.

Таблица 5. Факторна матрица на СРТИ, след добавяне на нови айтеми за оценка на междуличностната дименсия: четирифакторно решение (Промакс ротация, MINRES метод, полихорична корелация, Извадка 1, N=608)

	Фактор 1 Импулсивен, търсец сти- мулация	Фактор 2 Коравосърдечен, неемоционален	Фактор 3 Претенциозен	Фактор 4 Манипулативен
СРТИ28(П)	0.898	0.078	0.065	-0.120
СРТИ23(П)	0.851	0.216	0.008	-0.143
СРТИ19(П)	0.847	0.092	0.086	-0.055
СРТИ10(П)	0.759	0.066	-0.069	0.134
СРТИ12(П)	0.739	0.285	-0.224	0.136
СРТИ16(П)	0.732	0.063	0.131	-0.009
СРТИ3(П)	0.725	0.200	0.019	-0.010
СРТИ14(П)	0.680	0.138	-0.142	0.166
СРТИ1(П)	0.601	-0.238	0.086	0.018
СРТИ6(П)	0.452	0.168	0.162	0.182
СРТИ11 (А)	0.045	0.858	0.084	-0.018
СРТИ13(А)	0.093	0.838	0.056	-0.011
СРТИ4(А)	-0.046	0.822	0.037	0.062
СРТИ2(А)	0.077	0.757	0.079	-0.049
СРТИ27(А)	0.109	0.653	0.075	0.186
СРТИ20(А)	0.228	0.632	0.104	0.064
СРТИ22(А)	0.134	0.582	0.128	0.205
СРТИ25(А)	0.273	0.573	0.027	0.176
СРТИ17(А)	0.134	0.552	0.136	0.200
СРТИ8(А)	0.176	0.434	0.086	0.287
CNEW55(H)	-0.114	0.118	0.993	-0.081
СРТИ24(М)	0.004	0.139	0.919	-0.130
СРТИ7(М)	-0.047	0.142	0.835	0.031
СРТИ18(М)	0.003	0.203	0.832	-0.018
CNEW37(H)	0.198	-0.049	0.595	0.045
CNEW39(H)	-0.002	-0.093	0.554	0.416
CNEW35(H)	0.254	-0.115	0.441	0.127
СРТИ9(М)	0.002	0.298	-0.007	0.742
СРТИ26(М)	-0.108	0.444	-0.044	0.722
СРТИ15(М)	-0.017	0.384	-0.060	0.703
СРТИ5(М)	0.149	0.300	0.002	0.578
CNEW42(H)	0.143	0.079	0.212	0.574
СРТИ21(М)	0.049	0.290	0.171	0.549
CNEW30(H)	0.137	-0.130	0.319	0.498
CNEW48(H)	0.242	-0.086	0.261	0.492
CNEW50(H)	0.067	-0.123	0.422	0.477

Забележка: В номерата на айтемите са използвани символите, означаващи оригиналната принадлежност:

М – междуличностна дименсия (нарцисизъм, измамен, манипулативен стил на взаимоотношения).

А – афективна дименсия (коравосърдечност, неемоционалност).

П – поведенческа дименсия (импулсивност, невъздържаност, търсене на възбуда)

Н – нови айтеми, предназначени за междуличностната дименсия (нарцисизъм, манипулативност)

Данните за четирифакторното решение (таблица 5.) показват, че в този случай поведенческата и афективната дименсии (първият и вторият извлечен фактор) ясно се разграничават от останалите, а всички айтеми, предназначени за оценка на междуличностната дименсия формират два компонента, първият от които, от гледна точка на съдържанието на признаците може да се обозначи като *Претенциозност (нарцисизъм)*, а вторият – като *Манипулативност*. Характерно е, че в този случай айтемите за лъжливост (№№ 5, 9, 15, 26) се разпределят към *Манипулативност*, но за разлика от останалите, са със значими тегла и по втория фактор – *Коравосърдечен, неемоционален*. Получените резултати позволяват да се подберат подходящите допълнителни признаци, вкл. въз основа по-слабите корелации с останалите дименсии (като предпоставка за по-добри дискриминиращи възможности), като заедно с това се балансира и броят на айтемите за оценка на трите дименсии. За тази цел данните са анализирани и поотделно при момчетата и момичетата, като в окончателния вариант отпадат четирите айтема за лъжа, добавен е един нов айтем за нарцисизъм и пет нови за манипулативност. От тази гледна точка в българския вариант междуличностната психопатна дименсия се формира от 10 айтема: 4 за нарцисизъм и 6 за манипулативност, като в последния случай участват признаци както за „реактивна“, така и „проактивна“ манипулация, например: „Ако направи нещо нередно, успява така да извърти нещата, че да се измъкне“ (реактивна манипулация) и „Хитро и съобразително дете е – умее да „води другите за носа“ (да ги накара да направят това, което иска)“ (проактивна манипулация). По този начин в българския вариант, за разлика от оригиналния, в който трите дименсии се формират от по 10, 10 и 8 айтема, трите дименсии са балансирани според броя на айтемите, като всяка от тях включва по 10 признака.

На следващия етап от принципно значение е тестването на извлечената в експлораторното изследване структура, с помощта на конфирматорен факторен анализ.

2.2. Конфирматорен факторен анализ

Конфирматорният анализ е направен по метода на максималната вероятност, устойчив на нарушения в нормалното разпределение (*Robust Maximum*

Likelihood, RML), с използване на асимптотичната ковариационна матрица чрез LISREL 8.72 (Jöreskog & Sörbom, 1993; Jöreskog et al., 2001). Основание за това е нарушението на мултивариативното нормално разпределение на емпиричните индикатори.

Върху втората, независима извадка (*Извадка 2*, N=612), са тествани 6 конкурентни модела:

(1) Модел 1, 28 оригинални айтема, еднофакторен. Оценката на Модел 1 е необходима, за да провери дали трите корелирани психопатни дименсии не могат да се представят като общ фактор, т.е. дали не формират едномерен конструкт.

(2) Модел 2, 28 оригинални айтема, трифакторен, с трите оригинални фактора за оценка на междуличностната, афективната и поведенческата дименсия.

(3) Модел 3, 28 оригинални айтема, трифакторен, при който третият фактор се формира от трите айтема за претенциозност (нарцисизъм), а айтемите за лъжливост са натоварени по афективната дименсия.

(4) Модел 4, 28 оригинални айтема, четирифакторен, при който айтемите за лъжливост формират отделен фактор.

(5) Модел 5, с 30 айтема (24 оригинални и 6 нови айтема), трифакторен, за оценка на междуличностната, афективната и поведенческата дименсия (промените се отнасят до междуличностната дименсия).

(6) Модел 6, с 30 айтема (24 оригинални и 6 нови), четирифакторен (произведен от Модел 4), при който междуличностната дименсия се разделя на два компонента: претенциозен (4 айтема) и манипулативен (6 айтема).

Индексите за степен на съответствие на шестте конкурентни модела са представени на таблица 6.

Таблица 6. Индекси за степен на съответствие на шест конкурентни модела за структурата на СРТИ при български деца. Метод на максималната вероятност, устойчив на нарушения в нормалното разпределение (*Robust Maximum Likelihood*) (*Извадка 2*, N=612)

Модел	S-B χ^2	df	SRMR	RMSEA	CFI	NNFI	AIC	CAIC	ECVI
Модел 1: 1-факторен, 28 айтема	3571.2	350	0,83	0,120	0,96	0,96	10149,6	10453,0	16,61
Модел 2: 3-факторен, 28 айтема	1675,0	347	0,065	0,079	0,99	0,98	5155,3	5474,9	8,44
Модел 3: мой 3-факторен, 28 айтема	1771, 6	347	0,062	0,082	0,98	0,98	5495,6	5815,2	8,99
Модел 4: 4-факторен, 28 айтема	1266,8	344	0,059	0,066	0,99	0,99	4052,0	4387,9	6,63

Модел 5: 3–факторен, 30 айтема	1838,7	402	0,071	0,076	0,98	0,98	5110,3	5451,5	8,36
Модел 6: 4–факторен, 30 айтема	1428,6	399	0,069	0,065	0,99	0,99	4103,9	4461,4	6,72

Забележки:

S-В χ^2 – Satorra-Bentler χ^2 ; SRMR – Standardized Root Mean Squared Residual; RMSEA – Root Mean Square Error of Approximation; CFI – Comparative Fit Index; NNFI – Non-Normed Fit Index.

(а) Модел 1, 28 оригинални айтема, еднофакторен.

(б) Модел 2, 28 оригинални айтема, трифакторен, с трите оригинални фактора: за оценка на междуличностната, афективната и поведенческата дименсия.

(в) Модел 3, 28 оригинални айтема, трифакторен, при който третият фактор се формира от трите айтема за претенциозност (нарцисизъм), а айтемите за лъжливост са разпределени към афективната дименсия.

(г) Модел 4, 28 оригинални айтема, четирифакторен, при който айтемите за лъжливост формират отделен фактор.

(д) Модел 5, с 30 айтема (24 оригинални и 6 нови), трифакторен, за оценка на междуличностната, афективната и поведенческата дименсия (промените се отнасят до междуличностната дименсия)

(е) Модел 6, с 30 айтема (24 оригинални и 6 нови), четирифакторен (произведен от Модел 4), при който междуличностната дименсия се разделя на два компонента: претенциозност (4 айтема) и манипулативност (6 айтема).

Оценката на Модел 1 (таблица 6.) показва неприемлива стойност на RMSEA като индикатор за ниска степен на съответствие. Индексите за Модел 2, възпроизвеждащ оригиналната структура СРТИ, могат да се определят като близки до приемливите (със стойността на RMSEA да е над 0,07). Оценката на оригиналния Модел 2 обаче трябва да се направи в сравнение с останалите конкурентни модели. Донякъде неочаквано Модел 3, базиран на експлораторното изследване, не получава предимство пред оригиналния Модел 2, като дори някои от индексите показват по-ниска степен на съответствие. За сравнение Модел 4 е с по-добри показатели и потвърждава основанията за четирифакторното решение на структурата на СРТИ. Накратко, факторизацията на 28–те оригинални айтема потвърждава необходимостта от разграничаване на два компонента – *Претенциозен (нарцисизъм)* и *Лъжлив*, но проблемът, който възниква в този случай, е по-силната корелация на *Лъжливост с Коравосърдечност/неемоционалност* (на латентно равнище 0,87), а не с другия компонент на междуличностната дименсия – *Претенциозен (нарцисизъм)* (0,71), към която *Лъжливост*, в съгласие с изходния теоретичен модел, би трябвало да принадлежи.

Включването на допълнителни айтеми, както беше посочено, дава основание за формулирането на два нови модела:

(а) трифакторният Модел 5 е коректно да бъде сравнен с оригиналния Модел 3 на СРТИ. Резултатите показват близки индекси за степен на съответствие, но с предимство за Модел 5 по повечето от тях, вкл. индексите за недериватни модели (AIC, SAIC и ECVI⁵).

(б) сравнението на Модел 6 с конкурентния Модел 4 казва близки показатели, но в този случай корелацията на *Манипулативен* с *Претенциозен* (на латентно равнище) е по-силна: 0,81 (корелацията между *Манипулативен* и *Коравосърдечен*, /неемоционален е съответно 0,71). От тази гледна точка данните отново дават основание за предпочитание към четирифакторно решение, но и аргументи за обединяване на *Претенциозен* и *Манипулативен* в обща дименсия, в съответствие с оригиналната идея при конструирането на СРТИ за оценка на проблемни личностни черти.

Надеждност (вътрешна съгласуваност) и примерни айтеми за оценка на трите дименсии на СРТИ:

• (а) *Междуличностна дименсия* (претенциозен, манипулативен), алфа на Кронбах $\alpha=0,93$ ⁶: Мисли се за нещо повече от другите.

- Често се държи високомерно, с чувство на превъзходство.
- Претендира за специално отношение, сърди се, ако не го получава.
- Опитва се „да играе игри“, напр. прави се на „мило“, на „ангелче“, за да получи това, което иска.
- Мами другите, за да ги накара, да направят това, което иска.

(б) *Афективна дименсия* (коравосърдечен, неемоционален), $\alpha=0,95$:

- Рядко проявява съчувствие към другите
- Като че ли не се чувства гузно за нещата, които е направило.
- Не се разстройва, когато някой страда.
- Не се чувства виновно, ако е направило нещо непозволено.

(в) *Поведенческа дименсия* (импулсивен, търсещ стимулация), $\alpha=0,94$:

- Като че ли прави някои неща само заради риска и тръпката.
 - Бързо и нетърпеливо си взема нещата, които му харесват.
 - Бързо се отегчава и постоянно иска нещо ново.
- Често действа без да помисли.

Инвариантност на факторната структура по пол.

В рамките на моделирането със структурни уравнения сравняването на параметри от различни извадки изисква междугрупов анализ, при който полу-

⁵ В случая по-ниските стойности показват по-добра степен на съответствие с емпиричната матрица.

⁶ Стойностите на алфа на Кронбах за двата компонента на междуличностната дименсия: *Претенциозен* (4 айтема) и *Манипулативен* (6 айтема) са съответно 0,88 и 0,90.

ченият от едната извадка модел (в случая на момчетата) се налага върху другия (на момичетата). В съответствие с тази процедура, на първия етап модел на СРТИ при момчетата (Модел 5, 30 айтема, три корелирани фактора) е наложен за независима оценка в групата на момичетата. Данните от този най-рес-триктивен вариант (без освобождаване на допълнителни параметри за самостоятелна оценка във втората извадка) показват следните индекси за степен на съответствие: Satorra-Bentler $\chi^2_{(867)} = 3540.45$; SRMR=0,11; RMSEA=0,072; CFI=0,99; NNFI=0,99.

На следващия етап е сравнено равнището на първичните фактори. Тъй като латентните променливи не са директно наблюдавани, за оценката на средната им стойност в двете групи те се скалират в метриката на някои от емпиричните индикатори (в случая е използван айтемът с най-високо тегло по съответния фактор). При подобен анализ средната стойност в една от групите (в случая на момчетата) се приема за 0 (вж. по-подробно Jöreskog & Sörbom, 1993; Kline, 1998). Данните показват по-високо равнище на при момчетата по афективна дименсия (*Коравосърдечен, неемоционален*): Mean= -0,27 (S.E.=0,05; t=5,53; p<0,001 и по поведенческа дименсия (*Импулсивен, търсец стимулация*): Mean= -0,41 (S.E.=0,06; t=7,02; p<0,001). По отношение на междуличностна дименсия (*Претенциозен, манипулативен*) разликата в равнището на латентната променлива при момчетата и момичетата е статистическа незначима: Mean= -0,08 (S.E.=0,06; t=1,30).

2.3. Йерархични модели

На следващия етап при оценката на структурата на СРТИ при български деца последователно са тествани два йерархични модела: (а) *с фактор от втори ред* и (б) *бифакторен модел*. Оценката на йерархичните модели има принципно значение за обосноваването на психопатията като *единен кон-структ*.

Йерархичен модел с фактор от втори ред. Дефинирането на фактор от втори ред е базирана на теоретични допускания процедура, в която изследователят налага по-проста структура за обяснение на емпиричната матрица⁷.

⁷ Теоретично, йерархичният модел с фактор от втори ред е по-сложен, защото въвежда допълнителен конструкт, но статистически той може да е по-опростен, т.е. с по-малък брой оценявани параметри. В случая, при три корелирани фактора, двата модела – със свободни корелации между факторите или с фактор от втори ред, са с идентичен брой оценявани параметри (и индекси на съответствие): вместо трите корелации между първичните фактори, в модела с фактор от втори ред се оценяват три пътеки от вторичния към първичните фактори. При четири корелирани фактори обаче, йерархичния модел е с по-малък брой оценявани параметри, тъй като вместо шестте корелации между първичните фактори се оценяват четири пътеки от вторичния към първичните фактори.

Процедурата най-общо следва три етапа: (1) развитие на добър (с приемливи индекси за степен на съответствие и концептуално валиден) конфирматорен модел с първични фактори; (2) оценка на размера и конфигурацията на корелациите между първичните фактори и (3) оценка на степента на съответствие на йерархичния модел (с фактор от втори ред), който трябва обаче да бъде обоснован не само статистически, но и концептуално (Brown, 2015).

При оценката на йерархичните модели намаляването на стойността на χ^2 може да се използва като показател за понижаване на степента на съответствие (Brown, 2015, р. 297), но трябва да се има предвид, че йерархичният модел не може да подобри степента на съответствие, тъй като той е опит за редуциране на броя на оценяваните параметри. Затова, дори и ако обяснява ефективно ковариацията на първичните фактори, йерархичният модел не може да бъде с по-добра степен на съответствие.

Други индикатори за оценка на йерархичния модел (Brown, 2015) са: (а) процентът на обяснената от вторичния фактор дисперсия на първичните фактори; (б) корелациите между първичните фактори, в частност, ако корелациите са приблизително равни, това е индикатор за наличие на вторичен фактор; (в) ако факторът от втори ред предполага добра степен на съответствие, трябва да се очаква той да обяснява в задоволителна степен корелацията между първичните фактори. Това може да се демонстрира чрез така нареченото „правило на проследяване“ (Brown, 2015, р. 297), според което производеното на теглата по вторичния фактор трябва да възпроизвежда корелацията между първичните фактори.

Бифакторен модел. Бифакторните модели са друг, по-малко популярен вариант на йерархичния факторен анализ (Brown, 2015). При бифакторния модел е налице общ (генерален) фактор, който обяснява ковариацията на всички наблюдавани променливи (емпирични индикатори). Освен това се дефинират няколко конкретни фактора, обясняващи специфичната вариация на индикаторите, предназначени за всяка от разграничените области. Съответно, за разлика от йерархичния модел с фактор от втори ред, бифакторният конкретизира директни ефекти на дименсията от втори ред (общия фактор) върху емпиричните индикатори⁸. В рамките на бифакторния модел всички фактори се дефинират като независими (некорелирани), т.е. обяснената от специфичните фактори вариация е *независима* от обяснената от общия фактор вариация. Тъй като е произведен от йерархичния с фактор от втори ред, бифакторният модел може да се използва като базов за сравнение. Освен това бифакторният модел може да се използва за оценка на значението (важността) на специфич-

⁸ При йерархичния модел факторът от втори ред е с директни ефекти върху първичните фактори, чиято вариация на практика е необяснената от вторичния фактор дисперсия.

ните фактори (оценяващи по-конкретните области на измервания конструкт). Например възможно е даден специфичен фактор да не е релевантен за предвиждане на наблюдаваните променливи, когато общият фактор е включен в модела: с други думи, след отделяне на ефекта на генералния фактор, даден специфичен фактор да не обяснява уникална дисперсия на индикаторите (в този случай са налице ниски или незначими факторни тегла). В допълнение бифакторният модел може да се използва, когато изследователят се интересува дали специфичните фактори прогнозира значимо равнището на външни променливи след изолиране на ефекта на генералния фактор (подобна хипотеза не може да се провери при типичния йерархичен модел с фактор от втори ред, при който специфичните фактори са представени чрез остатъчната, необяснена от вторичния фактор, дисперсия) (Brown, 2015).

В заключение: най-общо казано, бифакторните модели са по-подходящи за конструкти, за които се предполага, че са принципно едномерни, но заедно с това са налице по-малки латентни дименсии, които имат съществено значение и трябва да се дефинират, за да се постигне решение с добра степен на съответствие (т.е. спецификацията само на генералния фактор не води до добро съответствие с емпиричните данни (Brown, 2015, р. 301). На практика в този случай идеята е да се покаже, че отделните специфични („незастъпващи се“) фактори съществуват, след като се изолира влиянието на генералния фактор.

Оценките на йерархичните модели, в два варианта, с фактор от втори ред и бифакторен модел, са направени върху всички налични протоколи (*Извадка 1* и *Извадка 2*) с общо 1220 лица, по метода на максималната вероятност, устойчив към нарушения в нормалното разпределение (Robust Maximim Likelihood Method, RML), с помощта на LISREL 8.72.

(1) Оценка на модела с фактор от втори ред. Последователно са тествани два модела с фактор от втори ред: 3-и и 4-факторното решение (Модел 5. и Модел 6., вж. по-горе) са дефинирани като йерархични, с фактор от втори ред, обясняващ вариацията на първичните фактори. Оценката на двата йерархични модела е представена на фигура 1.

Фигура 1. Два йерархични модела, с фактор от втори ред на Въпросник за проблемни личностни черти в детска възраст (СРТИ) (N=1220)

В Модел 5 обяснената от вторичния фактор дисперсия на първичните фактори варира от 72% до 81%, а корелациите между първичните фактори са в интервала 0,77–0,80. Съгласно „правило на проследяване“ (Brown, 2015, р. 297), факторът от втори ред обяснява в много висока степен корелацията на първичните фактори (отклонението е в рамките на 0,010-0,005).

В Модел 6 обяснената от вторичния фактор дисперсия на първичните фактори варира от 67% до 85%, а корелациите между първичните фактори са в интервала 0,71–0,79. Съгласно „правило на проследяване“ (Brown, 2015, р. 297), факторът от втори ред обяснява отново в много висока степен корелацията на първичните фактори (с отклонение в рамките на 0,010-0,001).

От тази гледна точка са налице много добри индикатори за положителна оценка на двата йерархични модела, но те не дават предимство на някой от тях. За тази цел подходящи са индексите за степен на съответствие, представени на таблица 7.

Таблица 7. Индекси за степен на съответствие на четири йерархични модела на структурата на СРТИ, метод на максималната вероятност, устойчив на нарушения в нормалното разпределение (RML) (N=1220)

Модел	S-B χ^2 Corr χ^2	df	SRMR	RMSEA	CFI	NNFI	AIC	CAIC	ECVI
Йерархични модели с фактор от втори ред									
Модел 5: 3-фактора	3222.33 1456.89	402	0,066	0,076	0,98	0,98	8914.41	9299.12	7,31
Модел 6: 4-фактора	2538.28 1424.33	401	0,068	0,066	0,99	0,99	7236.20	7627.02	5,94
Бифакторни модели									
Модел 5: 3-фактора	1948.35 1230.41	375	0,062	0,059	0,99	0,99	5795.03	6344.62	4.75
Модел 6: 4-фактора	1560.24 1285.32	375	0,055	0,051	0,99	0,99	4742.62	5292.21	3,89

Забележка: S-B χ^2 – Satorra-Bentler χ^2 ; Corr χ^2 : χ^2 Corrected for Non-Normality, SRMR –Standardized Root Mean Squared Residual; RMSEA – Root Mean Square Error of Approximation; CFI – Comparative Fit Index; NNFI – Non-Normed Fit Index.

Резултатите показват близки индекси за степента на съответствие на двата модела, с минимално предимство за 4-факторния модел (Модел 6).

(2) Оценка на бифакторния модел. Резултатите в таблица 7. показват по-добри индекси за степен на съответствие на по-рестриктивните бифакторни модели (с по-голям брой оценявани параметри, съответно и с по-малък брой степени на свобода) в сравнение с йерархичните модели с фактор от втори ред. Подобен извод се потвърждава и по отношение редукцията в стойността на χ^2 , включително при сравнението между двата трифакторни и двата четирифакторни модела. Факторните матрици (стандартизираните тегла при двата бифакторни модела) са представени на таблица 8. и таблица 9.

Таблица 8. Факторна матрица на CPTI: бифакторен модел (с три специфични фактора). Стандартизирано решение, метод на максималната вероятност, устойчив на нарушения в нормалното разпределение (RML) (N=1220)

	Претенциозен, манипулативен	Коравосърдечен, неемоционален	Невъздържан, търсещ стимулация	Генерален фактор
CPTI7	0.56	–	–	0.70
CPTI18	0.58	–	–	0.75
CPTI21	0.10	–	–	0.86
CPTI24	0.64	–	–	0.68
CNEW30	0.14	–	–	0.72
CNEW37	0.32	–	–	0.62
CNEW39	0.17	–	–	0.79
CNEW42	-0.02	–	–	0.88
CNEW48	0.01	–	–	0.82
CNEW50	0.13	–	–	0.76
CPTI2	–	0.58	–	0.55
CPTI4	–	0.65	–	0.55
CPTI8	–	0.30	–	0.78
CPTI11	–	0.70	–	0.61
CPTI13	–	0.69	–	0.62
CPTI20	–	0.48	–	0.74
CPTI22	–	0.40	–	0.79
CPTI17	–	0.41	–	0.76
CPTI25	–	0.41	–	0.79
CPTI27	–	0.43	–	0.76
CPTI1	–	–	0.19	0.46
CPTI3	–	–	0.43	0.73
CPTI6	–	–	0.26	0.76
CPTI10	–	–	0.41	0.75
CPTI12	–	--	0.47	0.71
CPTI14	–	–	0.48	0.64
CPTI16	–	–	0.38	0.74
CPTI19	–	–	0.48	0.77
CPTI23	–	–	0.57	0.68
CPTI28	–	–	0.56	0.71

Таблица 9. Факторна матрица на СРТИ: бифакторен модел (с четири специфични фактора). Стандартизирано решение, метод на максималната вероятност, устойчив на нарушения в нормалното разпределение (RML) (N=1220)

	Претенци- озен	Манипулати- вен	Коравосър- дечен, нее- моционален	Невъздър- жан, търсец стимулация	Генерален фактор
СРТИ7	0.60	–	–	–	0.67
СРТИ18	0.60	–	–	–	0.73
СРТИ24	0.66	–	–	–	0.66
CNEW37	0.37	–	–	–	0.58
СРТИ21	–	0.19	–	–	0.85
CNEW30	–	0.46	–	–	0.61
CNEW39	–	0.60	–	–	0.64
CNEW42	–	0.41	–	–	0.79
CNEW48	–	0.47	–	–	0.70
CNEW50	–	0.57	–	–	0.62
СРТИ2	–	–	0.46	–	0.66
СРТИ4	–	–	0.52	–	0.67
СРТИ8	–	–	0.11	–	0.83
СРТИ11	–	–	0.60	–	0.73
СРТИ13	–	–	0.57	–	0.74
СРТИ17	–	–	0.18	–	0.85
СРТИ20	–	–	0.28	–	0.84
СРТИ22	–	–	0.15	–	0.89
СРТИ25	–	–	0.16	–	0.89
СРТИ27	–	–	0.19	–	0.87
СРТИ1	–	–	–	0.33	0.37
СРТИ3	–	–	–	0.41	0.75
СРТИ6	–	–	–	0.26	0.76
СРТИ10	–	–	–	0.42	0.74
СРТИ12	–	–	–	0.37	0.77
СРТИ14	–	–	–	0.43	0.67
СРТИ16	–	–	–	0.39	0.74
СРТИ19	–	–	–	0.48	0.77
СРТИ23	–	–	–	0.49	0.73
СРТИ28	–	–	–	0.55	0.72

Резултатите в таблица 8. и таблица 9. показват значими и относително високи факторни тегла на айтемите по генералния фактор. От тази гледна точка всички айтеми на СРТИ могат да се оценят като добри индикатори на общия, оценяван от СРТИ конструкт („психопатни черти“). Съответно подобен резултат

тат дава емпирично основание за интерпретация на общия бал като оценка на генералния фактор.

Вторият важен въпрос е свързан оценката на специфичните фактори (трите дименсии на СРТИ). Макар някои от факторните тегла на афективната дименсия (*Коравосърдечен, неемоционален*) и на поведенческата дименсия (*Импулсивен, търсец стимулация*) да не са високи, като цяло резултатите показват, че когато се разграничи обяснената от генералния фактор дисперсия, айтемите от двете посочени дименсии оценяват специфично съдържание, което не е представено в генералния фактор. Малко по-различни са резултатите по отношение на междуличностната дименсия (*Претенциозен, манипулативен*), получени при сравняването на двата бифакторни модела. При трифакторния модел (таблица 8.) в рамките на тази дименсия айтемите за претенциозност са с относително високи факторни тегла, докато шестте айтема за манипулативност: с ниски или незначими тегла, т.е. не оценяват специфично съдържание, непредставено от генералния фактор. За сравнение, при четифакторния бифакторен модел (таблица 9.), след разграничаването на *Претенциозност* и *Манипулативност* и в двата случая предназначенията за тях айтеми (с едно изключение) са с относително високи тегла, т.е. оценяват специфично съдържание, което не се оценява от генералния фактор. Подобен резултат на свой ред дава емпирично основание за различаването на двата компонента – *Претенциозен* и *Манипулативен*, произлизащи от междуличностната дименсия. В това отношение за разграничаването на двата фактора от съществено значение биха били данните за външната валидност, получени с помощта на връзки с допълнителни променливи.

В заключение: оценката на конкурентните модели дава предимство на бифакторния модел с четири фактора, което обосновава използването както на общия бал по СРТИ, така и на четирите компонента. Същевременно възниква и въпросът дали получените резултати в полза на по-сложния четифакторен модел са достатъчно основание за оспорването на наложилите се трикомпонентен модел на психопатията (напр. Cooke et al., 2007), на чиято база е разработен и СРТИ. На този етап обаче подобен извод би бил преждевременен. Данните по-скоро дават основание в рамките на трифакторния модел, при оценката на междуличностната дименсия, допълнително да бъдат разграничени два компонента: *Претенциозен* и *Манипулативен*.

3. ДЕСКРИПТИВНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ. РАЗЛИЧИЯ ПО ПОЛ И ВЪЗРАСТ

Преди анализа по полов и възрастов признак, поради ограничения брой (58 момчета и 48 момичета) от данните са отстранени оценките на децата от най-малката възрастова група (четири години). По този начин общият брой деца е 1132 (595 момчета и 537 момичета, разпределени в три, приблизител-

но балансирани по брой възрастови групи: 5 години (N=369), шест години (N=389) и седем години (N=374). Таблица 10. и таблица 11. съдържат дескриптивните характеристики по пол и възрастови групи.

Таблица 10. Дескриптивни характеристики на трите дименсии на Въпросник за проблемни личностни черти в детска възраст (СРТИ) по пол

		Претенциозен, манипулативен	Коравосърдечен, неемоционален	Импулсивен, търсещ стимулация
Момчета	Mean	20,3141	21,2636	24,5495
	Std. Dev.	7,08967	7,07566	7,38456
Момичета	Mean	20,0432	18,6893	21,5913
	Std. Dev.	7,46896	6,86222	7,34363
Общо	Mean	20,1855	20,0420	23,1432
	Std. Dev.	7,27013	7,08970	7,50872

Таблица 11. Дескриптивни характеристики на дименсиите на Въпросник за проблемни личностни черти в детска възраст (СРТИ) по възрастови групи

		Претенциозен, манипулативен	Коравосърдечен, неемоционален	Импулсивен, търсещ стимулация
5 години	Mean	21,1973	21,7650	23,4016
	Std. Dev.	7,03871	7,04035	7,03805
6 години	Mean	19,9792	19,8079	23,5143
	Std. Dev.	7,50349	7,10995	7,79426
7 години	Mean	19,4059	18,5898	22,4945
	Std. Dev.	7,15325	6,77008	7,63580
ОБЩО	Mean	20,1855	20,0420	23,1432
	Std. Dev.	7,27013	7,08970	7,50872

Данните са анализирани с помощта на мултивариативен дисперсионен анализ (MANOVA) с два фактора – пол и възрастова група и три зависими променливи (дименсиите на СРТИ). Оценката с помощта на мултивариативния критерий, основан на ламбда на Уилкс, показва значими ефекти на двата фактора, както и незначимо взаимодействие между тях: (а) за *Пол*: 31,798 ($p < 0,001$), за *Възрастова група*: 10,950 ($p < 0,001$) и за *Пол X Възрастова група*: 1,422 ($p = 0,202$, незн.). Значимите стойности на мултивариативния критерий показват, че линейната комбинация на зависимите променливи значимо различава изследваните лица по посочените характеристики: пол и възрастова група. Размерът на ефекта, оценен с η (eta), при мултивариативни критерии за *Пол* е 0,28, а за *Възрастова група*: 0,17. Съгласно приетите критерии за категоризация на η за мултивариативни тестове (напр. Leech et al., 2005, p. 56),

първата стойност би могла да се определи като по-близък средния по размер ефект, а втората – като малък размер на ефекта.

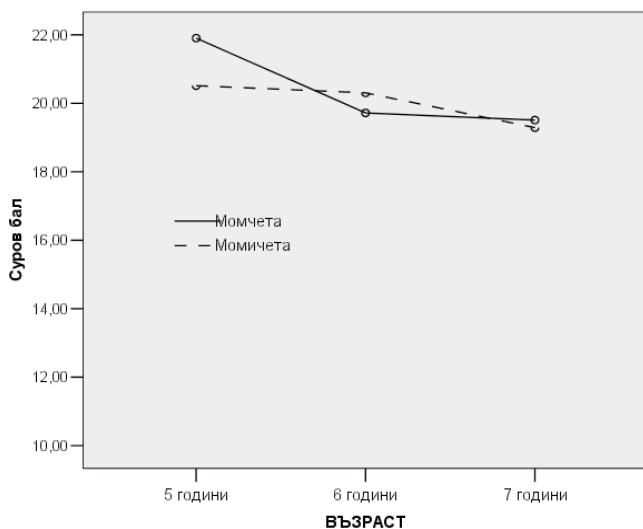
На следващия етап данните за трите зависими променливи са оценени с помощта на унивариативни F-тестове, а размерът на ефекта е оценен с помощта на η (eta).

(а) стойностите на F-критерий за *Пол* са незначими за *Претенциозен, манипулативен* ($F=0,720$; $p=0,396$); значими за *Коравосърдечен, неемоционален* ($F=39,885$; $p<0,001$; $\eta=0,187$) и за *Импулсивен, търсец стимулация* ($F=44,468$; $p<0,001$; $\eta=0,197$); като с по-високи стойности са момчетата. Разликите по пол възпроизвеждат получените по-рано полови различия на равнище латентни променливи (вж. по-горе). Съгласно приетите правила за категоризиране на стойността на η от унивариативни тестове стойностите от 0,187 и 0,197 са по-близко до средните по размер (Leech et al., 2005, p. 56).

(б) стойността на F-критерий за *Възrastова група* е значима за *Претенциозен, манипулативен* ($F=6,460$; $p=0,002$; $\eta=0,110$ – малък размер на ефекта) и за *Коравосърдечен, неемоционален* ($F=21,828$; $p<0,001$; $\eta=0,195$, по-близко до средния размер на ефекта), но незначима за *Импулсивен, търсец стимулация* ($F=2,076$; $p=0,126$).

(в) стойността на F-критерий за взаимодействието *Пол X Възrastова група* при трите зависими променливи (дименсиите на СРТИ) са статистически незначими.

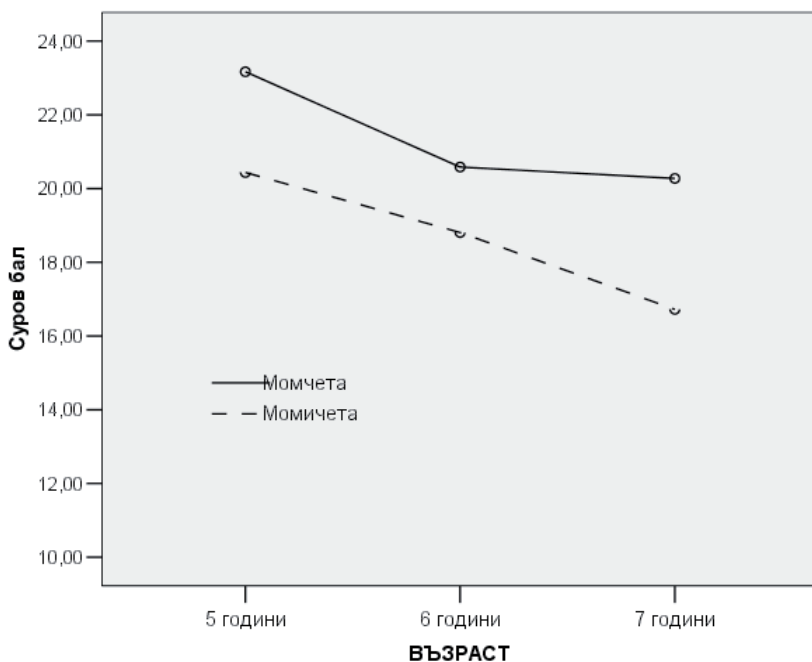
Фигура 2. илюстрира низходящата възрастова тенденция по междуличностната дименсия. Множествените сравнения по Шеффе и Дънкан показват значими разлики между двете крайни възрастови групи – децата на пет и седем години.

Фигура 2. Възrastови промени по Претенциозен, манипулативен

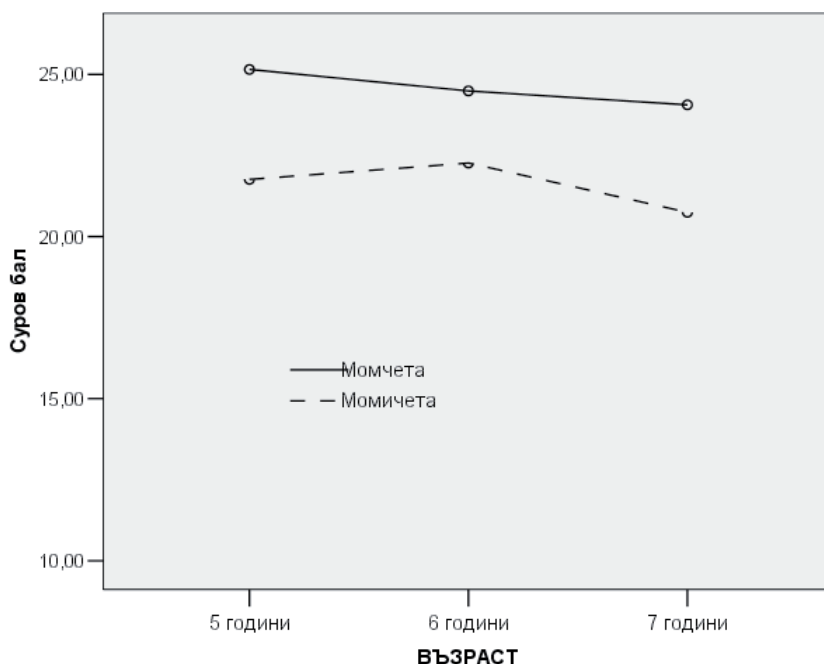
Анализът на равнище компоненти – *Претенциозен* и *Манипулативен* свидетелства за понижаване на равнището на *Претенциозен* и отсъствие на промени по *Манипулативен*. Подобен резултат е допълнителен аргумент в полза на за различаването на двете субскали в рамките на междуличностната дименсия.

Данните във фигура 3. потвърждават значимия ефект на *пола* и понижаването на общия бал във възрастов план по *Коравосърдечен, неемоционален* (множествените сравнения по Шеффе показват значими разлики между двете крайни възрастови групи, докато според по-либералния критерий на Дънкан значима е и разликата със средната възрастова група – на шестгодишните деца). Успоредните линии при момчетата и момичетата илюстрират отсъствието на взаимодействие между два фактора (пол и възрастова група).

Фигура 3. Възрастови промени по Коравосърдечен, неемоционален

Данните във фигура 4. показват значимия ефект на *пола*, отсъствието на промени във *възрастов* план, както и отсъствие на взаимодействие между двата фактора.

Фигура 4. Възрастови промени по Импулсивен, търсец стимулация

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящото изследване представя оценка на факторната структура на *Въпросник за проблемни личностни черти в детска възраст* в извадка от български деца от предучилищна възраст. Данните се базират на рейтингови оценки на учителите. Резултатите, получени в две независими извадки, с помощта на експлораторен и конфирматорен факторен анализ, дават основание за замяна на част от оригиналните айтеми за оценка на *междумличностната* дименсия и добавяне на нови признаци. Конструиранията по този начин *междумличностна* дименсия в българската версия на инструмента води до:

- (а) по-добри дискриминиращи възможности по отношение на другите две дименсии (*афективна* и *поведенческа*);
- (б) разграничаване на два компонента в рамките на *междумличностната* дименсия: *Претенциозен* и *Манипулативен*;
- (в) балансирана оценка на трите дименсии, на базата на еднакъв брой айтеми.

Оценката на два типа йерархични модела: с фактор от втори ред и бифакторен модел, потвърждават емпиричните основания за използване както на общия бал, така и оценката на равнище компоненти. Данните свидетелстват за високи равнища на надеждност (вътрешна съгласуваност) на трите дименсии, както и за специфични възрастови промени и разлики по пол.

В заключение: получените резултати позволяват да се оцени *Въпросникът за проблемни личностни черти в детска възраст* като полезен инструмент, предназначен за изследователски и приложни цели в предучилищна възраст. Бъдещите насоки за изследване могат да се обобщят в няколко пункта:

(1) Валидиране на резултати с външни променливи:

- коравосърдечност и неемоционалност, оценени с помощта на други инструменти;
- поведенчески проблеми – хиперактивност и дефицит на внимание, опозиционно поведение и проблеми на поведението;
- негативен афект – тревожност и депресия;
- емпатия – афективен и когнитивен компонент;
- просоциално поведение;
- отсъствие на страх
- „лесен темперамент“.

Връзките с посочените променливи (с помощта на инструменти за оценка, представени в Barkley, 1997; Colins et al., 2014; DuPaul et al., 1998; Frick et al., 2004; Haves et al., 2014; Hyde et al., 2013) са получени в настоящото изследване, но са предмет на анализ в следващи публикации.

(2) Продължаване на изследването във възрастов план, с оценка на проблема в начална училищна възраст.

(3) Разширяване на кръга на оценяваните променливи, с включване на показатели за успешно функционирането в социалните отношения и учебната дейност (самоконтрол, настойчивост, социална компетентност и др.).

ЛИТЕРАТУРА

- Калчев, П. (2016). Оценка на психопатни черти в юношеска възраст. Част 1. Юношески въпросник за психопатни черти. С.: Изток-Запад.
- American Psychiatric Association (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (5th. ed.). Washington, DC: Author.
- Andershed, H., Kerr, M., Stattin, H., & Levander, S. (2002). Psychopathic traits in non-referred youths: A new assessment tool. In E. Blaauw, & L. Sheridan (Eds.), *Psychopaths: Current international perspectives*. The Hague: Elsevier, 131–158.
- Barkley, r. (1997). *Defiant children: a clinician's manual for assessment and parent training*. New York: The Guilford Press.
- Carlson, K. S., & Gjerde, P. F. (2009). Preschool personality antecedents of narcissism in adolescence and young adulthood: a 20-year longitudinal study. *Journal of Research in Personality*, 43, 570–578.
- Chacko, A., Wakschlag, L., Hill, C., Danis, B., & Espy, K. A. (2009). Viewing preschool disruptive behavior disorders and attentiondeficit/hyperactivity disorder through a developmental lens: what we know and what we need to know. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America*, 18, 627–643.

- Colins, O. F., Andershed, H., Frogner, L., Lopez-Romero, L., Veen, V., & Andershed, A. K. (2014). A New Measure to Assess Psychopathic Personality in Children: The Child Problematic Traits Inventory. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 36(1), 4–21.
- Colins, O. F., Fanti, K., Larsson, H., & Andershed, H. (2017). Psychopathic Traits in Early Childhood: Further Validation of the Child Problematic Traits Inventory. *Assessment*, 24(5), 602–614.
- Colins, O. F., Veen, V., Veenstra, M., Frogner, L., & Andershed, H. (2016). The Child Problematic Traits Inventory in a Dutch General Population Sample of 3– to 7 Year-Old Children. *European Journal of Psychological Assessment*. doi: 10.1027/1015–5759/a000347
- Cooke, D., & C. Michie (2001). Refining the construct of psychopathy: Towards a hierarchical model. *Psychological Assessment*, 13, 171–188.
- Cooke, D., C. Michie, & J. Skeem (2007). Understanding the structure of the Psychopathy Checklist Revised. An exploration of methodological confusion. *British Journal of Psychiatry*, 190 (suppl. 49), 39–50.
- Cooke, D., C. Michie, & S. Hart (2006). Facets of clinical psychopathy: Toward clearer measurement. In C. Patrick (Ed.), *Handbook of psychopathy*. New York: Guilford, 91–106.
- Cramer, P. (2011). Young adult narcissism: a 20 year longitudinal study of the contribution of parenting styles, preschool precursors of narcissism, and denial. *Journal of Research in Personality*, 45, 19–28.
- DuPaul, G., T. Power, A. Anastopoulos, R. Reid (1998). *ADHD Rating Scale/IV. Checklists, norms and clinica; interpretation*. New York: The Guilford Press.
- Frick, P. (2004). *The Inventory of Callous-unemotional Traits*. Unpublished rating scale: University of New Orleans.
- Frick, P., & R. Hare (2001). *The antisocial process screening device*. Toronto: Multi-Health Systems.
- Frick, P., & S. White (2008). Research review: The importance of callous unemotional traits for developmental models of aggressive and antisocial behavior. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 49, 359–375.
- Frick, P., R. Blair, & F. Castellanos (2013). Callous-unemotional traits and developmental pathways to the disruptive behavior disorders. In P. Tolan & B. Leventhal (Eds.), *Disruptive behavior disorders*, New York: Springer, 69–102.
- Hala, S., Chandler, M., & Fritz, A. S. (1991). Fledgling theories of mind: deception as a marker of three-year-olds' understanding of false belief. *Child Development*, 62, 83–97.
- Hawes, S., A. Byrd, C. Henderson, R. Gazda, J. Burke, R. Loeber, & D. Pardini (2014). Refining the parent-reported Inventory of Callous–Unemotional Traits in boys with conduct problems. *Psychological Assessment*, 26, No. 1, 256–266.
- Hyde, L., D. Shaw, F. Gardner, J. Cheong, T. Dishion, & M. Wilson (2013). Dimensions of callousness in early childhood: Links to problem behavior and family intervention effectiveness. *Development and Psychopathology*, 25, 347–363
- Jöreskog, K. (2003). Factor analysis by MINRES. <http://www.ssicentral.com/lisrel /techdocs.minres.pdf>.

- Jöreskog, K., & D. Sörbom (1993). LISREL 8: Structural equation modeling with the SIMPLIS command language. Chicago: Scientific Software International.
- Jöreskog, K., D. Sörbom, S. du Toit, & M. du Toit (2001). LISREL 8: New Poythress, N., R. Dembo, J. Wareham, & P. Greenbaum (2006). Construct validity of the Youth Psychopathic traits Inventory (YPI) and the Antisocial Process Screening Device (APSD) with justice involved adolescents. *Criminal Justice and Behavior*, 33, 26–55.
- Knafo, A., Zahn-Waxler, C., Davidov, M., van Hulle, C., Robinson, J., & Rhee, S. Y. (2009). Empathy in early childhood: genetic, environmental, and affective contributions. *Values, Empathy, and Fairness across Social Barriers*, 1167, 103–114.
- Leech, N., Barrett, K., & G. Morgan (2005). SPSS for intermediate statistics, second edition. New Jersey, Mahwah: Lawrence Erlbaum m Assoc.
- López-Romero, L., Molinuevo, B., Bonillo, A., Andershed, H., Colins, O., Torrubia, R., & Romero, E. (2017). Psychometric properties of the Spanish version of the Child Problematic Traits Inventory in 3– to 12–year old Spanish children, *European Journal of Psychological Assessment*
- Lynam, D. R., Miller, D. J., Vachon, D., Loeber, R., & StouthamerLoeber, M. (2009). Psychopathy in adolescence predicts official reports of offending in adulthood. *Youth Violence and Juvenile Justice*, 7, 189–207.
- McDonald, N. M., & Messinger, D. S. (2009). The development of empathy: how, when, and why Retrieved march 2017.
- Morrongiello, B. A., Sandomierski, M., & Vall, J. (2012). Early identification of children at risk of unintentional injury: a sensation seeking scale for children 2–5 years of age. *Accident Analysis and Prevention*, 42, 1332–1337.
- Salekin, R. T. (2008). Psychopathy and recidivism from midadolescence to young adulthood: cumulating legal problems and limiting life opportunities. *Journal of Abnormal Psychology*, 117(2), 386–395.
- Salekin, R. T., & Lynam, D. R. (2010). *Handbook of Child and Adolescent Psychopathy* New York: The Guilford Press.
- Singer, T. (2006). The neuronal basis and ontogeny of empathy and mind reading: review of literature and implications for future research. *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*, 30, 855–863.
- Stouthamer-Loeber, M. (1986). Lying as a problem behaviour in children: a review. *Clinical Psychology Review*, 6, 267–289.
- Wang, M., Colins, O., Deng, Q., Deng, J., Huang, Y., & Andershed, H. (2018). The Child Problematic Traits Inventory in China: A Multiple Informant-Based Validation Study, *Psychological Assessment*.

ТЪМНАТА ТРИАДА-КРАТКА ВЕРСИЯ: НОВИ ДАННИ ЗА ВАЛИДНОСТ И ИНВАРИАНТНОСТ НА ФАКТОРНАТА СТРУКТУРА ПО ПОЛ В ЮНОШЕСКА ВЪЗРАСТ

СВЕТЛИНА КОЛЕВА, ПЛАМЕН КАЛЧЕВ

Настоящата студия представя нови данни за валидността и инвариантността на факторната структура по пол на *Тъмната триада-кратка версия* (Short Dark Triad, SD3, Jones & Paulhus, 2014, Колева, 2017) в българска юношеска извадка. Въпросникът оценява три личностни черти: *Макиавелизъм*, *нарцисизъм* и *психопатия*. Четири проблема са предмет на емпирично изследване: (1) Ефекти на Тъмната триада върху *емпатийна загриженост* (Индекс на междуличностната реактивност, IRI, Davis, 1983; Калчев, 2010) и екстернализирани проблеми на развитието (Скала за екстернализирани проблеми на развитието, СЕПР, Калчев, 2010, с два компонента: *слаб самоконтрол* и *нарушаване на нормите*); (2) Оценка на факторната структура на Тъмната триада в нова, независима извадка (N=680); (3) Оценка на инвариантността на факторната структура на Тъмната триада по пол, върху всички налични протоколи (N=1562); (4) Има ли основания за дефиниране на йерархичен модел на Тъмната триада, т.е. за постулирането на фактор от втори ред („Тъмна личност“), който да обясни ковариацията на *Макиавелизма*, *нарцисизма* и *психопатията*? В заключение са обсъждат различията по пол и клас. Получените данни потвърждават добрите психометрични характеристики на въпросника като полезен инструмент за изследователски и практически цели.

Svetlina Koleva, Plamen Kalchev. SHORT DARK TRIAD: NEW VALIDITY DATA AND FACTOR STRUCTURE INVARIANCE BY GENDER IN ADOLESCENT SAMPLE

The current paper presents new data regarding validity and invariance of factor structure by sex of Bulgarian version for adolescence of *Short Dark Triad* (SD3, Jones & Paulhus, 2014; Koleva, 2017), constructed to assess three socially aversive personal traits – *Machiavellianism*,

narcissism, and *psychopathy*. Four problems are to be empirically tested: (1) Effects of SD3 on *Empathic concern* (Interpersonal Reactivity Index, IRI, Davis, 1983; Kalchev, 2010) and externalized problems (*Externalized Problems Inventory*, Kalchev, 2010, measuring *low behavioral self-control* and *norm-violating behavior*); (2) Assessment of factor structure of Dark Triad in a new, independent sample (N=680); (3) Testing the factor invariance of SD3 by gender on a cumulative sample (N=1562); (4) Testing of a hierarchical model of Dark Triad (second order and bifactor model), i.e. a definition of a “Dark personality“, which can explain the covariance of *Machiavellianism*, *narcissism*, and *psychopathy*. Gender and class differences in SD3 are also discussed. Results obtained confirm good psychometric characteristics of SD3 as a potentially useful and applicable instrument.

1. УВОД

Терминът „Тъмната триада“ е въведен от Д. Полхъс и К. Уилямс (Paulhus & Williams, 2002) с цел да се отделят и изследват онези личностни черти, които са както социално неприемливи, така и потенциално увреждащи междупersonностните взаимоотношения, но чиято проява не е на равнище, което да изисква поставянето на психиатрична диагноза. Така „Тъмната триада“ обхваща *Макиавелизъм*, *нарцисизъм* и *психопатия*. Въпреки различния теоретичен произход на разглежданите конструкти, според някои изследователи (McHoskey et al., 1998) оценката и разграничаването на техните прояви се припокриват до степен, която ги прави взаимнозаменяеми в нормативната извадка. Други автори дори ги комбинират в общ индекс Тъмна триада, наричайки го още „Психологията на Джеймс Бонд“ (Jonason et al., 2010). От своя страна, Д. Полхъс и К. Уилямс (Paulhus & Williams, 2002) застъпват тезата, че за да е възможно разграничаването на специфичните особености на всяка една от изследваните личностни черти, е необходимо оценката на *Макиавелизъм*, *нарцисизъм* и *психопатия* да се извършва едновременно.

Ключовите особености на *Макиавелизма* са дефинирани в научната литература от Р. Кристи и Ф. Гейс (Christie & Geis, 1970) и очертават картина на личността, която е по-скоро хладна, съдържана и стратегически ориентирана, отколкото враждебна и импулсивна. Според изведените от тях характеристики, *Макиавелистите* се справят най-добре в контекст, който позволява директно общуване, позволява на импровизация и в средата са налични емоционално разсейващи фактори (Christie & Geis, 1970). Така, *Макиавелизмът* се разглежда като комбинация от циничен светоглед, прагматична етика, манипулативност и липса на моралност – характеристики, асоциирани с личността на политическия стратег Николо Макиавели (Christie & Geis, 1970). Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2009) допълват особеностите на този тип личност, обръщайки внимание на Сун Дзъ, военен стратег от VI –V в. пр. Хр., който подчертава важността на трезвото и хладнокръвно планиране и подготовка на действията, формирането на коалиции, както изграждането и поддържане на репутация за постигането на успех. Според обзора на Д. Джонс и Д.

Полхъс (Jones & Paulhus, 2009) личностната характеристика *Макиавелизъм* е свързана с добър контрол върху импулсите и рядко се проявяват открито агресивно действия. По-често използваните начини за увреждане в социалното взаимодействие са лъжи, измамно, подвеждащо поведение и предателство. За да постигнат целите си, този тип личности относително умело умеят да управляват впечатлението, което създават у околните, като прилагат разнообразни техники за убеждаване в зависимост от ситуацията – прикритост, лукавство, ласкателство, приятелско държание, понякога вменият чувство на вина, а в други случаи изглеждат безпомощни, провокирайки просоциално или снизходително поведение у околните. Характерно за *Макиавелистичния* тип личност е убедеността в изкуството умение да манипулира другите с цел постигане на желания резултат (Jones & Paulhus, 2009). Ключовите елементи при личностната характеристика *Макиавелизъм* в инструментариума, който Д. Джонс и Д. Полхъс разработват, наречен *Тъмната триада – кратка версия* (Short Dark Triad, SD3, Jones & Paulhus, 2014), са: манипулативност, коравосърдечен афект и стратегическо-пресметлива ориентация.

При постулирането на „Тъмната триада“, Д. Полхъс и К. Уилямс (Paulhus & Williams, 2002) поставят акцент при разбирането на *Нарцисизма* върху специфичното чувство за изключителност и превъзходство като мотиватор за *нарцистичното* поведение. Маскирането на вътрешното усещане за несигурност чрез външната проява на стремеж към доминиране над другите и превъзходство, постулирано от психоаналитичната парадигма (Kernberg, 1975; Kohut, 1978), се разглежда от Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2014) като нерепрезентативно за целите на *Тъмната триада – кратка версия*. Според тях чувството за превъзходство над останалите, за което изследвания са доказали, че има неадаптивен и увреждащ личността характер (Vazire & Funder, 2006), е отличителната черта на субклиничния *нарцисизъм*, тъй като нейното наличие предсказва поведения като напр. постоянен стремеж към потвърждение на превъзходството над околните, при който убедеността в личната правота и компетентности е преувеличена (Paulhus & Williams, 2002), и поява на агресивни реакции при оспорване на специалната позиция, за която *нарцистичната личност* претендира (Jones & Paulhus, 2010). Така в *Тъмната триада – кратка версия*, *нарцистичната личност* се разглежда като преживяваща убеждението, че превъзхожда околните и е ръководена в поведението си от намерението постоянно да получава това специално отношение в социалните си интеракции (Jones & Paulhus, 2014).

Разбирането за *психопатията*, заложено при конструирането на „Тъмната триада“ и в *Тъмната триада – кратка версия* (SD3), включва два ключови елемента – дефицит в афекта (коравосърдечност) и дефицит в самоконтрола (импулсивност), изведени в литературата и изследванията по психопатия (Cleckley, 1976; Hare, 1999; Lykken, 1995). Дефицитът в самоконтрола се разглежда като централен компонент както за криминално проявената пси-

хопатия, така и за некриминалната (Hare & Neumann, 2008; Hall & Benning, 2006). Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2011a) смятат, че *психопатите* демонстрират коравосърдечие си в краткосрочен план – лъжат за да получат незабавно желаното от тях, независимо от това, че тези лъжи увреждат дългосрочния им интерес. Затова, когато тази склонност към коравосърдечна манипулация се съчетае с други личностни черти, напр. слабия самоконтрол, необмисляне и незаинтересованост от потенциалните рискове, и търсене на силни усещания и възбуда, се проявява дръзкото и безмилостно криминално поведение (Hare & Neumann, 2008). Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2014) подчертават, че импулсивността е съществена характеристика на *психопатната личност*, като концептуализират *психопатията* в *Тъмна триада – кратка версия* (SD3) като отличаваща се с антисоциалното поведение, слаб контрол върху импулсите и отмъстителност, което я отнася по-близо до вторичната, а не до първичната психопатия.

Както беше посочено, Д. Полхъс и К. Уилямс (Paulhus & Williams, 2002) и в последствие Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2014) акцентират върху особеностите на всяка една от трите изследвани личностни черти. Така, за да се разграничи *психопатията* от *Макиавелизма*, е необходимо да се подчертае, че при *психопатите* се наблюдава склонност да действат импулсивно, да изоставят семейство и приятели и да не се грижат за репутацията си (Hare & Neumann, 2008), докато *Макиавелистите* планират предварително действията си, създават съюзи и връзки и се стараят да поддържат положително мнение за себе си у околните. *Психопатията* се различава от *Макиавелизма* по отношение на времевия фокус на проява на поведението (Jones & Paulhus, 2014). Проведени изследвания показват, че *Макиавелистите* действат по-скоро обмислено, планирано и с предварително изготвена стратегия, отколкото импулсивно (Jones & Paulhus, 2011b), и избягват да прилагат манипулативни тактики, като напр. да симулират слабост спрямо най-близките си, тъй като по този начин поставят под заплаха репутацията си (Shepperd & Socherman, 1997). Така, в обобщение, може да се очертае, че според теоретичната рамка на „Тъмната триада“, *нарцистичното* поведение се ръководи от цели, ориентирани към личността, докато безжалостното антисоциално поведение може да бъде предсказано от *психопатията*, а стратегическата ориентация на личността е свързана с *Макиавелизма*.

От съществена важност е разбирането на общия компонент, обединяващ и трите личностни черти в Тъмната триада. Ако личностните характеристики, формиращи този конструкт не са взаимнозаменяеми, както твърдят Д. Полхъс и К. Уилямс (Paulhus & Williams, 2002), но винаги са налични положителни връзки между тях, то това би могло да се дължи на съществуването на общ обединяващ елемент. Това би могло да бъде склонността към несъгласие, липсата на емпатия/коравосърдечност (Furnham et al., 2013) или междуличностният антагонизъм (Lynam & Derefinko, 2005). Според П. Джонасън и

съавт. (Jonason et al., 2009) обаче склонността към социално експлоатиране на околните е ключовата характеристика на Тъмната триада. Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2011b) определят като общото ядро коравосърдечността или ниското равнище на емпатия, което се обвързва с тенденцията към манипулативно и експлоатиращо поведение.

В обзор на изследователската литература по въпроса на „Тъмната триада“, събирана в продължение на десет години, А. Фърнхъм и съавтори (Furnchman et al., 2013) поставят ключовия въпрос за силата на връзките между разглежданите конструкти в масовите извадки и установяват, че на база над 100 проведени изследвания, всички корелации между трите личностни черти са позитивни и статистически значими, като приблизително една четвърт от тях са при $r > 0.50$. Най-високите стойности на корелации са установени между *психопатия* и *Макиавелизъм*, а най-ниските между *нарцисизъм* и *Макиавелизъм* (Furnham et al., 2013). Данните за емпиричното припокриване на конструктите произхождат от няколко различни източника: от една страна при изследвания на факторната структура, субклиничната *психопатия* и *нарцисизъм* се разпределят към един и същи фактор (Furnham & Crump, 2005; Furnchman & Trickey, 2011), от друга страна подобна особеност на взаимоотношение се потвърждава при изследването на конструктите с различен тип инструменти – самоописателни скали, рейтингови скали и при методи за оценка на поведението (Khuo & Burch, 2008; McHoskey et al., 1998, Moscoco & Saldago, 2004). А. Фърнхъм и съавт. (Furnham et al., 2013) твърдят, че еквивалентността на конструктите е привидна и тъй като са налични положителни корелации между тях, трите личностни черти често демонстрират общи връзки с други външни променливи.

Друг интересен въпрос е връзката между агресивните действия и трите личностни черти, формиращи Тъмната триада. *Психопатните* личности по-често тормозят околните (Baughman et al., 2012) и фантазират за отмъщение (DeLongis et al., 2011). Д. Раутман и Г. Колар (Rauthmann & Kolar, 2012) установяват, че *психопатията* и *Макиавелизма* са оценявани като по-зловредни и „отровни“ личностни черти в сравнение с *нарцисизма*. В изследване, проведено в лабораторни условия от Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2010) установяват, че *психопатната* личност силно и бързо реагира на физическа провокация, докато *нарцисистичните* личности не реагират на подобен тип стимули. Възприетата заплаха към оценката на личността им е това, което провокира агресивния отговор при *нарцисистичните* личности (Jones & Paulhus, 2010). При *психопатите* се наблюдава, освен слабостта на инхибиторния контрол, и липса на загриженост за причиняване на болка на околните, която е подчертана от Р. Хеър (Hare, 1999). Според Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2010) предиспозицията към агресивни поведенчески отговори, дори, когато агресията не е провокирана, би могла да служи на *психопатите* като средство, с което поддържат репутацията си на агре-

сори и по този начин да възпрепятстват ответната агресия на околните. При *нарцистичните* личности се наблюдават различни модели на поведение по отношение на агресивните поведенчески реакции, дължащи се на факта, че те са съсредоточени върху идеята за превъзходството си над околните. По този начин всяка заплаха, отнесена към неприемане, оспорване или отричане на претенциозния образ, който имат за себе си, провокира ответна агресивна реакция (Bushman & Baumeister, 1998; Jones & Paulhus, 2010; Morf & Rhodewalt, 2001; Twenge & Campbell, 2003). Тъй като се смята, че именно *нарцистичните личности*, заедно с *психопатите*, споделят общата тенденция към импулсивно поведение, въпреки че при *психопатите* тази склонност е най-силно изразена (Jones & Paulhus, 2011b). По отношение на *Макиавелизма*, предвид водещите характеристики на личността, свързани с уменията за планиране и добър самоконтрол, проявите на агресивно поведение се наблюдават в такива ситуации, при които този тип действия се възприемат от личността като носещи или увеличаващи възможността от дългосрочни ползи (Jones & Paulhus, 2009). В противовес с *нарцисизма* и *психопатията*, при *Макиавелизма* агресивното поведение трудно може да бъде обвързано с определен тип провокация. Липсата на агресия, демонстрирана от някои личности с високи стойности по *Макиавелизъм*, би могла да бъде частично обяснена с типичната им предпазливост. Така едновременно предпазливият, планиран и обмислен тип поведение, характерен за *Макиавелистите*, е в контраст с *психопатията* (Hart & Dempster, 1997) и *нарцисизма* (Vazire & Funder, 2006), които са тясно свързани с импулсивността като личностна особеност. Психопатията се асоциира в по-голяма степен с употребата на физическа агресия (Fanti et al., 2016), както и с по-сериозни форми на агресивно и антисоциално поведение, поради типичната коравосърдечност (Colins & Andershed, 2015; Fanti, 2013; Kimonis et al., 2014). В мета-анализ на 53 изследвания, с общ брой изследвани лица 10073, Д. Ашер и съавт. (Asscher et al., 2011) установяват, че *психопатията* е свързана в умерена степен с деликвентите прояви и твърдят, че ранната идентификация на психопатни черти е от особена важност, тъй като тяхното наличие предсказва появата на деликвентно поведение (Asscher et al., 2011).

Съдържание на айтемите в Тъмната триада

Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2014) формулират твърденията в *Тъмната триада – кратка версия* (Short Dark Triad, SD3) в съответствие със заложените теоретични обосновки за същността на всеки един от компонентите на „Тъмната триада“. Така по отношение на скалата *Макиавелизъм*, състояща се от девет айтема, три айтема измерват приписваната важност на уменията за планирането като необходима предпоставка за постигане на успех в живота, например: (8) „Бъди сигурен, че от нещата, които планираш, ще имаш полза ти, а не другите.“. Две твърдения измерват стремежа за образуване и

поддържане на коалиции, например: (3) „Каквото и да ти струва, трябва да си осигуриш важните хора на твоя страна.“. Два айтема отразяват разбирането за нуждата от полагане на грижа за собствената репутация като път за достигане на поставените цели, например: (7) „Има неща, които никога не трябва да споделяш, за да запазиш репутацията си.“. И две твърдения са формулирани по отношение на манипулативността като личностна черта. Едното твърдение директно отразява личното убеждение в уменията за манипулиране на околните – (2) „Обичам да манипулирам по умел начин другите, за да постигна това, което искам.“, докато другото поставя по-скоро акцент върху циничния светоглед и индиректно оценява вярванията на *Макиавелистите* в това, че хората могат да бъдат манипулирани.

По отношение на *нарцисизма*, деветте формиращи айтема, са разпределени в четири подгрупи, отново отразяващи ключовите характеристики на този тип личност според Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2014). Четири твърдения измерват личната убеденост в собствената изключителност и са обединени в подгрупата “претенциозност“, например: (3) „Без мен много от нещата, които другите правят, биха били скучни.“. Друга важна особеност на нарцисичната личност е стремежът към превъзходство над околните, който се оценява от две твърдения в SD3, например: (9) „Настоявам за уважението, което заслужавам.“. Склонността към излагане на показ и търсене на внимание в междуличностни ситуации, наречена от Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2014) “ексхибиционизъм“, се оценява от две твърдения, напр.: (6) „Чувствам се неудобно, когато ми правят комплименти.“ (с обратен знак). Тенденцията на нарцисичните личности да се възприемат като водещи в социални ситуации и да си приписват лидерска роля е отразена в айтем (1): „Хората гледат на мен като на роден лидер.“.

Психопатията като личностна характеристика се оценява в *Тъмната триада–кратка версия* като се поставя акцент върху антисоциалното поведение, произтичащо от неумелия самоконтрол върху импулсите и склонността на личността да търси ситуации, носещи възбуда, както и от заложената идея за липсата на емпатия. Така деветте айтема, формиращи тази скала, са разпределени в четири подгрупи. За оценка на склонността към неприемливи и агресивни действия, обозначени като „антисоциално поведение“, са подбрани два айтема, например: (7) „Никога не съм си имал проблеми със закона.“ (с обратен знак). Коровосърдечността на психопатните личности се оценява с две твърдения, например: (5) „Вярно си е, че мога да бъда гаден с другите.“. В категорията „Непредвидим, непостоянен, турбулентен начин на живот“ се оценяват особеностите на психопатната личност, свързани преди всичко с търсенето на стимулация и нови преживявания, предизвикани от слабия самоконтрол и склонността към рисковото поведение, без загриженост за последиците. За оценка на този модел на поведение са конструирани три твърдения, например: (2) „Избягвам опасни ситуации.“ (с обратен знак) и (4) „За мен

често казват, че съм извън контрол.“. И както беше споменато, за различаване между *Макиавелистичната* нагласа и особеностите на *психопатията*, Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2014) смятат, че манипулативното поведение на *психопатната* личност се проявява в краткосрочен план, поради неумението за удържане на импулсите и слабата способност за планиране и предвиждане, е включен един айтем, който оценява именно тази тенденция за „краткосрочна манипулация“: (9) „Готов съм да кажа каквото и да е, само да получа това, което искам.“.

2. ЕФЕКТИ НА ТЪМНАТА ТРИАДА ВЪРХУ ЕМПАТИЙНА ЗАГРИЖЕНОСТ И ЕКСТЕРНАЛИЗИРАНИ ПРОБЛЕМИ НА РАЗВИТИЕТО

Задача на изследването е да се оценят директните и индиректните ефекти на компонентите на Тъмната триада върху нарушаване на нормите, с медиаторна роля на слаб самоконтрол и емпатийна загриженост.

Изследвани лица

Данните са получени в извадка от 641 ученици от 8.–12. клас, на възраст от 14 до 18 години ($X=15,73$; $SD=1,25$), 243 момчета, 368 момичета, 31 непочили.

Инструментариум

Използвани са три самоописателни скали.

1. *Тъмната триада–кратка версия* (Short Dark Triad, SD3, Jones & Paulhus, 2014, Колева, 2017) е въпросник от 27 твърдения, по 9 за всяка изследваните личностни черти: *Макиавелизъм*, *нарцисизъм* и *психопатия* в съответствие с конструкта Тъмна триада (Paulhus & Williams, 2002). Съставен е въз основа на ключовите теоретични разработки по отношение на всяка една от личностните черти и е преминал през процес на извеждане на голям брой твърдения, обхващащи сърцевината на всяка характеристика. Оценката става посредством 5–степенна Ликъртова скала от „изцяло невярно“ до „напълно вярно“. Предназначен е за използване в масова, неклинична извадка с възрастни. За целта на българската адаптация на инструмента и употребата му в юношеска извадка бяха извършени три независими превода на SD3 от Пламен Калчев, Камелия Ханчева и Светлина Колева, обсъдени до достигането на съгласие. Примерни айтеми:

Макиавелизъм: „Умно е човек да следи за информация, която може по-късно да се използва срещу други хора.“

Нарцисизъм: „Знам, че съм специален, защото всеки ми го повтаря.“

Психопатия: „Харесва ми да си отмъщавам на хора, които се мислят за важни.“

2. Скала за екстернализирани проблеми на развитието (СЕПР, Калчев, 2010)

Терминът „екстернализирано поведение“ и съответно „екстернализирани проблеми на развитието“ има широк обхват и включва проява на деструктивно, агресивно, антисоциално, отклоняващо се, предизвикателно, неподчиняващо се поведение и се разграничава от другия основен клас – „интернализирани“ проблеми, към спадат проявите на тревожност, страхове, депресия, отдръпване, соматизация (Achenbach & Edelbrock, 1978). Двата класа поведение могат да се разглеждат и по отношение на това дали са като насочени навън, т.е. към средата и другите хора или навътре (към себе си), а също и като резултат от недостатъчен или от прекален контрол върху собствените действия.

Скала за екстернализирани проблеми на развитието (СЕПР, Калчев, 2010) е самоописателен инструмент, състоящ се от 27 айтема, като изследваното лице отговаря с помощта на 5-степенна скала (нито веднъж, 1–2, 3–4, 5–6, 7 и повече пъти) доколко често се е ангажирали в дадено поведение в текущата година. Скалата формира два фактора: *Слаб самоконтрол* и *Нарушаване на нормите* и оценява поведението в няколко частично припокриващи се области – физическа агресия, вербална агресия, слаб самоконтрол, конфликт в трите основни социални мрежи (родители, учители, съученици), проблемни отношения с родителите, употреба на алкохол и дрога, нарушаване на нормите (напр. мамене по време на изпит, бягства от час, използване на циничен език, фалшифициране на документи, дребни кражби, отсъствие от дома без знанието на родителите), както и поведение, сочещо по-сериозно нарушаване на нормите/асоциални прояви и суицидни мисли (Калчев, 2010).

Примерни твърдения от СЕПР:

Слаб самоконтрол:

- „Да крещиш на някого, който те е ядосал.“
- „Да си изпускаш нервите и да избухваш.“
- „Да се караш и да се разправяш с някого от съучениците си.“

Нарушаване на нормите:

- „Да си имаш неприятности с полицията.“
- „Да нараниш сериозно някого при сбиване.“
- „Да си откраднеш нещо дребно (от магазин, сергия).“

3. Скалата за *Емпатийна загриженост* (от скалата на М. Дейвис *Индекс на междуличностно реагиране*, Interpersonal Reactivity Index, IRI, Davis, 1983; Калчев, 2010), формирана от 7 айтема. Примерни айтеми:

- „Често ми става мъчно за хора, които са с по-малко късмет от мен.“
- „Когато виждам да се възползват от някого, ми се иска да се намеся и да го защита.“

• „Когато виждам да се възползват от някого, ми се иска да се намеся и да го защита (с обратна оценка).“

Въз основа на теоретичния анализ се прогнозира следните връзки между оценяваните променливи:

(а) очакват се положителни корелации и на трите компонента на Тъмната триада с *Емпатийна загриженост*: коравосърдечността (и липсата на емпатия) е дефинитивна характеристика на *Макиавелизма*, *нарцисизма* и *психопатията* (Jones & Paulhus, 2014; Paulhus, 2014).

(б) *Слабият самоконтрол* ще корелира най-силно с *психопатията*, по-слабо, с *нарцисизъм*, докато връзката с *Макиавелизъм* вероятно ще е слаба или незначима. Проблемната импулсивност и невъздържаните необмислени действия са изведени като различаващия маркер между *психопатията* и *Макиавелизъм* (Jones & Paulhus, 2014), а *нарцисистичните личности*, заедно с *психопатите*, споделят общата тенденция към импулсивно поведение, въпреки че при *психопатите* тази склонност е най-силно изразена (Jones & Paulhus, 2011b).

(в) И трите компонента на Тъмната триада значимо ще корелират с *Нарушаване на нормите*, но връзките на *Психопатията* и *Макиавелизма* ще бъдат по-силни.

Въз основа на прогнозираните връзки, допълнително се формулират очаквания за директни и индиректни ефекти на компонентите на Тъмната триада върху нарушаване на нормите:

(а) очакват се значими *индиректни* ефекти и на трите компонента на Тъмната триада: (1) на *Психопатията* – чрез *Емпатийна загриженост* и *Слаб самоконтрол* (невъздържаното, неовладяно поведение и липсата на емпатия ще повишат риска от нарушаване на нормите). (2) на *нарцисизма* – чрез *Емпатийна загриженост* и по-малко вероятно – чрез *Слаб самоконтрол* (доколкото, за разлика от *психопатията*, импулсивните действия не са до такава степен характерни за *нарцисистичната* личност). (3) на *Макиавелизма* – само чрез *Емпатийна загриженост*.

(а) значими директни ефекти се прогнозира на първо място по отношението на *психопатията* и вероятно за *Макиавелизма*, т.е. допуска се, че в тези случаи *нарушаването на нормите* не се опосредства от заложените в модела медиатори (*Емпатийна загриженост* и *Слаб самоконтрол*).

Резултати и обсъждане

Единичните корелации (r на Пийърсън) са представени на таблица 1.

Таблица 1. Корелации (r на Пийърсън) на компонентите на Тъмната триада-кратка версия с Емпатийна загриженост, Слаб самоконтрол и Нарушаване на нормите (N=641)

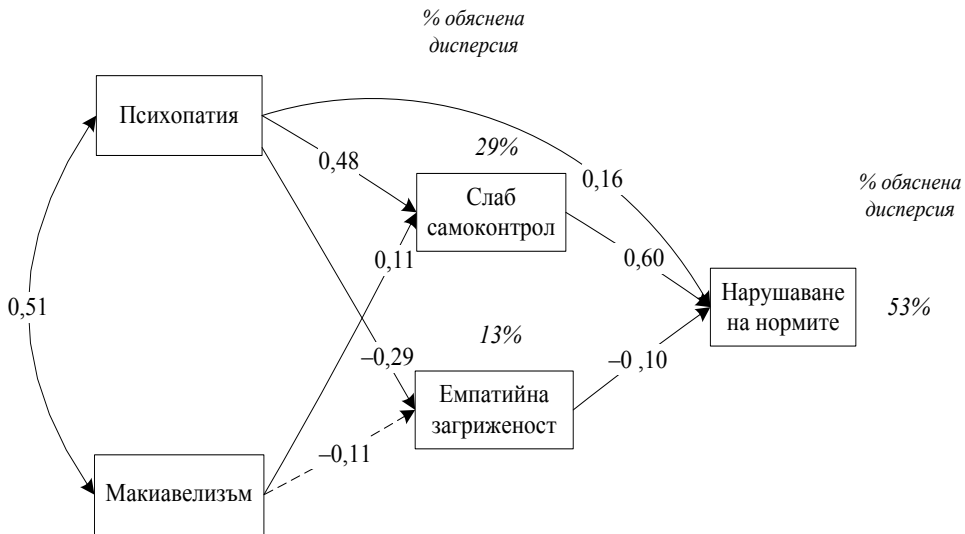
	Емпатийна загриженост	Слаб самоконтрол	Нарушаване на нормите	Екстернализирани проблеми – общо
Макиавелизъм	-0,253*	0,349*	0,296*	0,349*
Нарцисизъм	-0,164*	0,280*	0,291*	0,310*
Психопатия	-0,345*	0,530*	0,510*	0,564*

Забележка: * $p < 0,01$.

Получените резултати потвърждават наличието на значима отрицателна корелация на *Емпатийна загриженост* и с трите компонента на Тъмната триада, с тенденция за по-силна връзка при *психопатията*. Също, в съгласие с предварителните очаквания, при корелациите със *Слаб самоконтрол* доминира връзката с *Психопатия*, но в този случай значимата, макар и по-слаба корелация с *Макиавелизъм* не е прогнозирана предварително. По-силната връзка на *Психопатия* с *Нарушаване на нормите* също съответства на теоретичните представи, както и по-слабите, но значими корелации на нарушаващото нормите поведение с *Макиавелизъм* и *Нарцисизъм*.

На следващия етап, хипотезите за директните и индиректните ефекти на Тъмната триада върху *Нарушаване на нормите* са тествани в рамките на общ структурен модел. В рамките на модела *Макиавелизъм*, *нарцисизъм* и *психопатия* са заложили като независими променливи (предиктори), *Нарушаване на нормите* – като зависима променлива, а *Емпатийна загриженост* и *Слаб самоконтрол*: в ролята на медиатори, опосредстващи ефекта на компонентите на Тъмната триада върху *Нарушаване на нормите*. Оценката на модела е направена с помощта на LISREL 8.72 (Jöreskog & Sörbom, 1993), а стандартизираното решение, след отстраняване на всички незначими пътеки, е представено на фигура 1¹.

¹ Индексите показват много висока степен на съответствие с емпиричната матрица ($\chi^2_{(2)}=1,56$; $p=0,46$; SRMR=0,01; RMSEA=0,0; GFI=1; AGFI=0,99; CFI=1; NNFI=1), но в случая трябва да се има предвид и малкия брой степени на свобода на модел.

Фигура 1. Ефекти на компонентите на Тъмната триада върху Нарушаване на нормите, с медиаторна роля на Емпатийна загриженост и Слаб самоконтрол (стандартизирано решение, N=641)

Оценката на модела показва, че след отчитане на връзките между предикторите, ефектите на *Нарцисизъм* са незначими (и поради тази причина той не е представен в модела).

В съгласие с предварителни предположения *Психопатията* е със значими индиректни ефекти върху *Нарушаване на нормите*: от една страна, тя повишава вероятността от *Слаб самоконтрол*, което е предпоставка за нарушаване на нормите, а от друга: понижава *Емпатийна загриженост*, което на свой ред също повишава вероятността от нарушаване на нормите. Така, настоящите данни подкрепят получените резултати от Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2010) при лабораторни изследвания, установявайки, че импулсивната и коравосърдечна си същност *психопатите* действат невъздържано на възприета физическа заплаха. Липсата на емоционален отговор, способстващ емпатията, и съответно възпрепятстващ агресивните действия на психопатната личност, установен в настоящото изследване, потвърждава данните предишни изследвания за агресивно и антисоциално поведение на психопатните личности, поради типичната им коравосърдечност (Colins & Andershed, 2015; Fanti, 2013; Kimonis et al., 2014). Сравняването на двата индиректни ефекта: *Психопатия* → *Слаб самоконтрол* → *Нарушаване на нормите* и *Психопатия* → *Емпатийна загриженост* → *Нарушаване на нормите*, показва стойност в първия случай от 0,288, а във втория: 0,029². От тази гледна точка, макар и

² Индиректният ефект се изчислява като произведение на двата структурни кое-

двата индиректни ефекта да са статистически значими, първият – чрез медиаторната роля на *Слаб самоконтрол* е значително по-силен.

Данните за *Макиавелизъм* също идентифицират два значими, но по-слаби индиректни ефекта: чрез *Слаб самоконтрол* и *Емпатийна загриженост*: съответно със стойности от 0,066 и 0,011.

В рамките на модела е налице директен ефект само на *Психопатия* върху *нарушаване на нормите*, т.е. на базата на този резултат може да се предположи, че нито слабият самоконтрол нито липсата на емпатия са необходими предпоставки за нарушаване на нормите.

Резултатът, който не се съгласува с предварителните очаквания, е значимият ефект на *Макиавелизъм* върху *Слаб самоконтрол*. Доколкото в изведената постановка от Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2014) *Макиавелистичната личност* се отличава с умения за планиране и предвиждане на действията, подобен резултат е по-скоро извън заложената теоретична рамка. Както беше посочено, *Макиавелизъмът* се характеризира с подчертани умения за отлагане на удоволствието до момента, преценен от личността като най-подходящ за постигане на поставената инструментална цел. От друга страна, установените високи корелации между *Макиавелизъм* и *Психопатия* биха могли да интерпретират и по посока на увреждащото другите поведение, произтичащо от коравосърдечността. Възможно обяснение за получените данни може да се потърси и в изследвания период на юношеството. От друга страна, макар и значим, ефектът е близо до статистически незначимата стойност.

Общо моделът обяснява значителен процент от дисперсията на *Нарушаване на нормите* (53%), с основни фактори *Психопатията* и *Слабият самоконтрол*. Подобен резултат подкрепя конструктната валидността на *Тъмната триада-кратка версия* в юношеска възраст.

3. ОЦЕНКА НА ФАКТОРНАТА СТРУКТУРА НА ТЪМНАТА ТРИАДА В НЕЗАВИСИМА ИЗВАДКА

Една от задачите на изследването е валидиране на структурата на *Тъмната триада-кратка версия* (Short Dark Triad, SD3, Jones & Paulhus, 2014, Колева, 2017) върху нова независима извадка в юношеска възраст. Данните, събрани при адаптацията на инструментариума (Колева, 2017), свидетелстват за запазване на факторната структура, изведена в оригиналното изследване на Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2014), като идентифицират няколко айтема с по-ниски тегла в скалите *нарцисизъм* и *психопатия*, което определя важноста на настоящата задача.

фициента: съответно при *Психопатия* → *Слаб самоконтрол* → *Нарушаване на нормите* стойността е $0,48 \times 0,60 = 0,288$

Изследвани лица. Данните са получени в извадка от 680 ученици от 8.–12. клас, на възраст от 14 до 18 години ($X=15,72$; $SD=1,29$), 258 момчета, 379 момичета, 43 непосочили.

Резултати и обсъждане. Структурата е оценена с помощта на конфирматорен факторен анализ по Метода на максималната вероятност, устойчив към нарушения в нормалното разпределение (Robust Maximum Likelihood, RML). Индексите за степен на съответствие са представени на Таблица 2., в сравнителен план с индексите от предишното изследване (Колева, 2017).

Таблица 2. Индекси за степен на съответствие за структурата на Тъмната триада – кратка форма в две независими извадки: Колева, 2017, (N=941), и от настоящото изследване (N=680) (RML-метод)

Модел	S-B χ^2	df	SRMR	RMSEA	CFI	NNFI
Колева (2017а)	962,38	321	0,081	0,065	0,92	0,91
Настоящо изследване	1090,86	321	0,070	0,059	0,93	0,92

Забележка: S-B χ^2 – Satorra-Bentler χ^2 ; SRMR – Standardized Root Mean Squared Residual; RMSEA – Root Mean Square Error of Approximation; CFI – Comparative Fit Index; NNFI – Non-Normed Fit Index.

Резултатите показват близки и съпоставими индекси на съответствие на структурата на *Тъмната триада-кратка версия* емпиричната матрица в двете независими извадки.

4. ИНВАРИАНТНОСТ НА СТРУКТУРАТА НА ТЪМНАТА ТРИАДА ПО ПОЛ

Следваща задача на изследването е оценка на инвариантността на факторната структура на Тъмната триада-кратка форма върху всички налични протоколи.

Изследвани лица. Данните са получени от наличните по-рано протоколи (Колева, 2017) и данните от настоящото изследване (вж. по-горе § 3.), обединени в обща извадка: 1562 ученици (пълни данни, след отстраняване на 59 протокола с неотбелязан пол) от 8.–12. клас, на възраст от 14 до 18 години ($X=15,93$; $SD=1,27$), 652 момчета, 910 момичета.

Резултати и обсъждане. Таблица 3. съдържа стандартизираните факторни тегла при момчетата и момичетата, получени по метода на максимална вероятност, устойчив към нарушения в нормалното изследване (RML).

Таблица 3. Стандартизирани факторни тегла на Тъмната триада–кратка версия, получени при момчетата (N=652) и момичетата (N=910) (RML-метод)

	Макиавелизъм		Нарцисизъм		Психопатия	
	момчета/момчета	момчета/момчета	момчета/момчета	момчета/момчета	момчета/момчета	момчета/момчета
Макиавелизъм (5)	0,67	0,75	–	–	–	–
Макиавелизъм (2)	0,64	0,63	–	–	–	–
Макиавелизъм (6)	0,63	0,76	–	–	–	–
Макиавелизъм (3)	0,58	0,53	–	–	–	–
Макиавелизъм (8)	0,47	0,42	–	–	–	–
Макиавелизъм (7)	0,46	0,47	–	–	–	–
Макиавелизъм (9)	0,44	0,36	–	–	–	–
Макиавелизъм (1)	0,25	0,22	–	–	–	–
Макиавелизъм (4)	0,22	0,27	–	–	–	–
Нарцисизъм (4)	–	–	0,68	0,71	–	–
Нарцисизъм (1)	–	–	0,65	0,63	–	–
Нарцисизъм (3)	–	–	0,62	0,66	–	–
Нарцисизъм(7)	–	–	0,50	0,46	–	–
Нарцисизъм (8)	–	–	0,49	0,46	–	–
Нарцисизъм (5)	–	–	0,45	0,48	–	–
Нарцисизъм (2)	–	–	0,42	0,50	–	–
Нарцисизъм (9)	–	–	0,39	0,34	–	–
Нарцисизъм (6)	–	–	0,31	0,37	–	–
Психопатия (1)	–	–	–	–	0,64	0,73
Психопатия (9)	–	–	–	–	0,58	0,54
Психопатия (5)	–	–	–	–	0,55	0,64
Психопатия (3)	–	–	–	–	0,54	0,67
Психопатия (6)	–	–	–	–	0,54	0,63
Психопатия (4)	–	–	–	–	0,46	0,57
Психопатия (2)	–	–	–	–	0,40	0,32
Психопатия (8)	–	–	–	–	0,36	0,34
Психопатия (7)	–	–	–	–	0,31	0,30

Резултатите показват близки факторни тегла по пол, като идентифицират и айтеми с по-ниски тегла както при момчетата, така и при момичетата:

- за *Макиавелизъм*: (1) „Не е умно да споделяш лични неща с другите.“ и (4) „Човек трябва да избягва прекия конфликт с другите, защото те могат да са му полезни в бъдеще.“

- за *Нарцисизъм*: (6) „Чувствам се неудобно, ако ми правят комплименти.“ и (9) „Настоявам за уважението, което заслужавам.“

- за *Психопатия*: (2) „Избягвам опасни ситуации.“; (8) „Харесва ми сексът с хора, които почти не познавам.“ и (7) „Никога не съм си имал проблеми със закона.“

Идентифицираните айтеми от скалата *Макиавелизъм* с ниски факторни тегла, разглеждани като потенциално не достатъчно добри индикатори, бяха с най-ниски факторни тегла и при изследването за адаптацията на *Тъмната триада-кратка версия* (Колева, 2017). Това са твърденията: (4) –и Според Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2014) твърдение (4) „Човек трябва да избягва прекия конфликт с другите, защото те могат да са му полезни в бъдеще“, оценява тенденцията да подхожда към междуличностните взаимоотношения користоно. На съдържателно ниво в този айтем е силно застъпена идеята за умения контрол върху импулсите, който авторите подчертават, че е ключовата разлика между *Психопатията* и *Макиавелизма*, заедно с теоретично предполагаемите добри социални умения, присъщи за *Макиавелистичните* личности, но стремежът за изграждане на коалиции се оценява по един по-скоро индиректен начин. Възможно обяснение за получените ниски стойности в български условия по отношение на айтем (1) „Не е умно да споделяш лични неща с другите“, би могло да се търси от една страна в особеностите на изследвания възрастовия период. До каква степен необходимостта от споделяне на личните преживявания, вълнения, намерения и мисли със значимите други като типична характеристика, наблюдавана у младите хора, спомагаща ги по пътя към търсене на тяхната идентичност, както е в идеите на Е. Ериксън (1996), се разпознава от изследваните юноши като потенциална опасност за изграждане образ у другите. Вероятно избраната формулировката не е достатъчно ясен маркер за личностната характеристика *Макиавелизъм*, с приписваната и прикритост и стратегическо-пресметлива ориентация.

По отношение на айтеми (6) и (9) от скалата за *Нарцисизъм*, идентично както и при изследването за адаптацията на инструмента (Колева, 2017), това са твърденията, отличаващи се с най-ниски факторни тегла, на границата на приемливите стойности. За сравнение, в оригиналното изследване на Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2014), при експлораторен факторен анализ на SD3, всички твърдения на *Макиавелизъм*, *нарцисизъм* и *психопатия*, имат факторни тегла >0.30 . За скалата *Психопатия*, айтемите (7) и (8) не отразяват достатъчно задоволително в българска юношеска извадка заложената идея от авторите за оценка на *психопатия*. Подобни стойности бяха налице и предходното изследване (Колева, 2017).

В рамките на моделирането със структурни уравнения сравняването на параметри от различни извадки изисква междугрупов анализ, при който полученят от едната извадка модел (в случая на момчетата) се налага върху другия (на момичетата). В съответствие с тази процедура структурата на *Тъмната триада-кратка версия* в групата на момчетата е наложена за независима оценка в групата на момичетата. Оценката (по метода на максимална вероятност, устойчив към нарушения в нормалното изследване) на този най-рестриктивен вариант (без освобождаване на допълнителни параметри за самостоятелна оценка във втората извадка на момичетата), показват

следните индекси за степен на съответствие: Satorra-Bentler $\chi^2_{(698)} = 2832.83$; SRMR=0,077; RMSEA=0,063; CFI=0,92; NNFI=0,92. Посочените резултати остават в интервала на приемливите стойности и потвърждават инвариантността на факторната структура на *Тъмната триада-кратка версия* по пол (при най-рестриктивния вариант за оценка).

На следващия етап е сравнено равнището на първичните фактори. Тъй като латентните променливи не са директно наблюдавани, за оценката на средната им стойност в двете групи те се скалират в метриката на някои от емпиричните индикатори: в случая е използван айтемът с най-високо тегло по съответния фактор: айтем (5) от *Макиавелизъм* – „Умно е човек да следи за информация, която може по-късно да се използва срещу други хора.“; айтем (4) от *Нарцисизъм* – „Обичам да се запознавам с важни хора.“ и айтем (1) от *Психопатия* – „Харесва ми да си отмъщавам на хора, които се мислят за важни.“.

При подобен анализ средната стойност в една от групите (в случая на момчетата) се приема за 0 (вж. по-подробно Jöreskog & Sörbom, 1993; Kline, 1998). Данните показват по-високо равнище на *Макиавелизъм* (Mean -0,42; S.E.=0,06; $t < 0,001$) и *Психопатия* (Mean -0,35; S.E.=0,05; $t < 0,001$) при момчетата и отсъствие на значима разлика по *Нарцисизъм* (Mean 0,03; S.E.=0,05; $t = 0,56$, незн.)³.

5. ИМА ЛИ ОСНОВАНИЕ ЗА ЙЕРАРХИЧЕН МОДЕЛ НА ТЪМНАТА ТРИАДА?

Оценката на йерархичен модел на *Тъмната триада-кратка версия* представлява както теоретичен, така практически интерес.

В теоретичен план основният въпрос е има ли основание да се дефинира конструкт от типа „Тъмна личност“ (фактор от втори ред, който би могъл да обясни ковариацията на първичните фактори) или теоретично трите компонента на Тъмната триада трябва да се разглеждат като корелирани фактори (от един порядък)? В практически план обосноваването на йерархичен модел на Тъмната триада би обосновал използването на общия бал на въпросника (освен оценката по отделните компоненти).

За анализ на посочения проблем последователно са тествани два йерархични модела: (а) с фактор от втори ред и (б) бифакторен модел.

Дефинирането на йерархичния модел с фактор от втори ред е базирана на теоретични допускания процедура, в която изследователят налага по-проста структура за обяснение на емпиричната матрица⁴. Процедурата най-общо

³ В случая отрицателният знак в групата на момчетата, означава по-ниска средна стойност, тъй като в рамките на междугруповия анализ при момчетата тя се приема за 0.

⁴ Теоретично, йерархичният модел с фактор от втори ред е по-сложен, защото въвежда допълнителен конструкт, но статистически той може да е по-опростен, т.е.

следва три етапа: (1) развитие на добър (с приемливи индекси за степен на съответствие и концептуално валиден) конфирматорен модел с първични фактори; (2) оценка на размера и конфигурацията на корелациите между първичните фактори и (3) оценка на степента на съответствие на йерархичния модел (с фактор от втори ред), който трябва обаче да бъде обоснован не само статистически, но и концептуално (Brown, 2015).

При оценката на йерархичните модели намаляването на стойността на χ^2 може да се използва като показател за понижаване на степента на съответствие (Brown, 2015, р. 297), но в трябва да се има предвид, че йерархичният модел не може да подобри степента на съответствие, тъй като той е опит за редуциране на броя на оценяваните параметри. За това, дори и ако обяснява ефективно ковариацията на първичните фактори, йерархичният модел не може да бъде с по-добра степен на съответствие. В конкретния случай обаче, при три корелирани фактора, двата модела – със свободни корелации между факторите и с фактор от втори ред, са с идентичен брой оценявани параметри (и индекси на съответствие): вместо трите корелации между първичните фактори, в модела с фактор от втори ред се оценяват три пътеки от вторичния към първичните фактори. Поради тази причина стойността на χ^2 при двата модела не може да се използва за сравнителна оценка.

Други индикатори за оценка на йерархичния модел (Brown, 2015) са: (а) процентът на обяснената от вторичния фактор дисперсия на първичните фактори; (б) корелациите между първичните фактори, в частност, ако корелациите са приблизително равни, това е индикатор за наличие на вторичен фактор; (в) ако факторът от втори ред предполага добра степен на съответствие, трябва да се очаква той да обяснява в задоволителна степен корелацията между първичните фактори. Това може да се демонстрира чрез така нареченото „правило на проследяване“ (Brown, 2015, р. 297), според което производението на теглата по вторичния фактор трябва да възпроизвежда корелацията между първичните фактори.

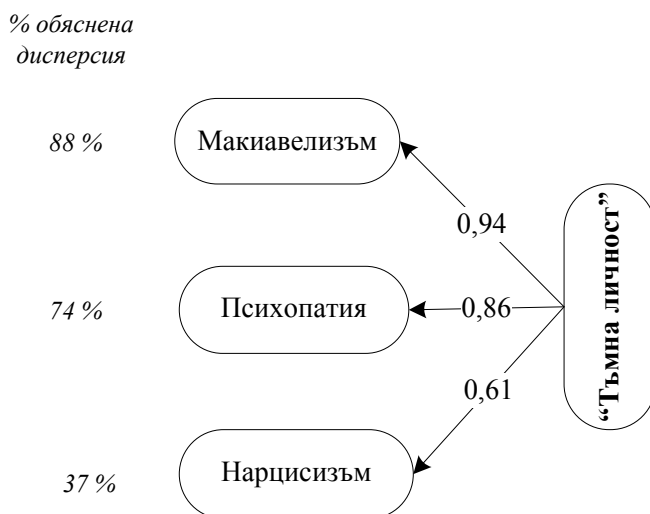
Индексите за степен на съответствие на йерархичния модел с фактор от втори ред (и на модела със свободни корелации на факторите) са представени в първия ред на таблица 3., а на фигура 2.: стандартизираните факторни тегла на компонентите на Тъмната триада по фактора от втори ред (условно обозначен като „Тъмна личност“).

с по-малък брой оценявани параметри. При четири корелирани фактори обаче, йерархичният модел е с по-малък брой оценявани параметри, тъй като вместо шестте корелации между първичните фактори се оценяват четири пътеки от вторичния към първичните фактори.

Таблица 3. Индекси за степен на съответствие на два йерархични модела на структурата на Тъмната триада-кратка версия, метод на максималната вероятност, устойчив на нарушения в нормалното разпределение (RML) (N=1562)

Модел	S-B χ^2 Corr χ^2	df	SRMR	RMSEA	CFI	NNFI
Модел с фактор от втори ред	2126.84 2051.45	321	0,066	0,060	0,93	0,92
Бифакторен модел	1574.63 1718.87	297	0,056	0,066	0,95	0,94

Забележка: S-B χ^2 – Satorra-Bentler χ^2 ; Corr χ^2 : χ^2 Corrected for Non-Normality, SRMR –Standardized Root Mean Squared Residual; RMSEA – Root Mean Square Error of Approximation; CFI – Comparative Fit Index; NNFI – Non-Normed Fit Index.

Фигура 2. Йерархичен модел на компонентите на Тъмната триада-кратка версия (N=1562)

Корелационният анализ показва по-силна връзка между *Макиавелизъм* и *Психопатия*: на латентно равнище **0,80** (r на Пийърсън 0,51); за сравнение корелацията между *Макиавелизъм* и *Нарцисизъм* е **0,57** ($r=0,41$) и между *Психопатия* и *Нарцисизъм*: **0,53** ($r=0,38$). От тази гледна точка *Макиавелизъм* и *Психопатия* са по-тясно асоциирани в рамките на *Тъмната триада-кратка версия*.

Факторните тегла по фактора от втори ред (фигура 2.) показват много високо тегло на *Макиавелизъм* и близка стойност при *Психопатия*, докато теглото на *Нарцисизъм* контрастира на останалите две. От тази гледна точка *Макиавелизъм* и *Психопатия* са по-добри индикатори за потенциалния фактор от

втори ред („Тъмна личност“). Резултатите показват също така, че факторът от втори ред обяснява висок процент (88%) на дисперсията на *Макиавелизъм* (с близка стойност при *Психопатия*: 74%), докато „обяснителните“ възможности по отношение на *Нарцисизъм* да значително по-слаби (37%). Съгласно „правилото за проследяване“ (вж. по-горе) производението на теглата по вторичния фактор почти перфектно възпроизвежда и в трите случая корелацията между първичните фактори (с отклонение от 0,01).

В заключение: от гледна точка на формалните изисквания за оценката на йерархичния модел с фактор от втори ред, данните са по-скоро нееднозначни: наистина производението на теглата по вторичния фактор възпроизвежда перфектно корелациите между първичните фактори, но корелациите между компонентите на Тъмната триада не са приблизително равни: *Макиавелизъм* и *Психопатия* са по-тясно асоциирани помежду си, като са и по-добри индикатори на факторът от втори ред („Тъмна личност“). От тази гледна точка има основание да се допусне, че тези два конструкта формират „ядрото“ на „Тъмната личност“. Основният проблем обаче е свързан с интерпретация на фактора от втори ред, който „трябва да бъде обоснован не само статистически, но и концептуално“ (Brown, 2015).

Вторият възможен подход за обосноваване на йерархичния модел на Тъмната триада, както беше посочено, се задава от перспективата на *бифакторния модел*. Бифакторните модели са друг, по-малко популярен вариант на йерархичния факторен анализ (Brown, 2015). При бифакторния модел е налице общ (генерален) фактор, който обяснява ковариацията на *всички* наблюдавани променливи (емпирични индикатори). Освен това се дефинират няколко конкретни фактора, обясняващи специфичната вариация на индикаторите, предназначени за всяка от разграничените области. Съответно, за разлика от йерархичния модел с фактор от втори ред, бифакторният конкретизира директни ефекти на дименсията от втори ред (общия фактор) върху емпиричните индикатори⁵. В рамките на бифакторния модел всички фактори се дефинират като независими (некорелирани), т.е. обяснената от специфичните фактори вариация е *независима* от обяснената от общия фактор вариация.

Тъй като е произведен от йерархичния с фактор от втори ред, бифакторният модел може да се използва като базов за сравнение. Освен това бифакторният модел може да се използва за оценка на значението (важността) на специфичните фактори (оценяващи по-конкретните области на измервания конструкт). Например възможно е даден специфичен фактор да не е релевантен за предвиждане на наблюдаваните променливи, когато общият фактор е включен в модела: с други думи, след отделяне на ефекта на генералния фактор, даден

⁵ При йерархичния модел факторът от втори ред е с директни ефекти върху първичните фактори, чиято вариация на практика е необяснената от вторичния фактор дисперсия.

специфичен фактор да не обяснява уникална дисперсия на индикаторите (в този случай са налице ниски или незначими факторни тегла). Именно този аспект представлява интерес при оценката на йерархичната структура на Тъмната триада, т.е. дали теглата на айтемите ще дадат основание да се използват те едновременно като мярка както за специфичния фактор, който оценяват, така и на хипотетичен генерален фактор. С други думи дали отделните специфични („незастъпващи се“) фактори съществуват, след като се изолира влиянието на генералния фактор (както и обратно – дали генералният фактор ще има значими тегла по айтемите за специфичните фактори, след като се изолира влиянието на специфичните фактори)?

Индексите за степен на съответствие на бифакторния модел са представени на таблица 4., а стандартизираните факторни тегла, на таблица 5.

Показателите (таблица 4.) дават предимство на по-сложния бифакторен модел (с по-малък брой степени на свобода) пред йерархичния модел с фактор от втори ред. От съществено значение при интерпретацията обаче са и теглата по специфичните и генералния фактор (таблица 5.).

Таблица 5. Факторна матрица на Тъмната триада-кратка версия: бифакторен модел (с три специфични фактора). Стандартизирано решение, метод на максималната вероятност, устойчив на нарушения в нормалното разпределение (RML) (N=1562)

	Макиавелизъм	Нарцисизъм	Психопатия	„Тъмна личност“
<i>Макиавелизъм (1)</i>	0,28	–	–	0,15
<i>Макиавелизъм (2)</i>	0,09	–	–	0,62
<i>Макиавелизъм (3)</i>	0,31	–	–	0,48
<i>Макиавелизъм (4)</i>	0,49	–	–	0,13
<i>Макиавелизъм (5)</i>	0,38	–	–	0,63
<i>Макиавелизъм (6)</i>	0,16	–	–	0,70
<i>Макиавелизъм (7)</i>	0,40	–	–	0,37
<i>Макиавелизъм (8)</i>	0,19	–	–	0,39
<i>Макиавелизъм (9)</i>	0,10	–	–	0,36
<i>Нарцисизъм (1)</i>	–	0,53	–	0,36
<i>Нарцисизъм (2)</i>	–	0,45	–	0,21
<i>Нарцисизъм (3)</i>	–	0,44	–	0,45
<i>Нарцисизъм(4)</i>	–	0,61	–	0,36
<i>Нарцисизъм (5)</i>	–	0,32	–	0,31
<i>Нарцисизъм (6)</i>	–	0,35	–	0,16
<i>Нарцисизъм (7)</i>	–	0,41	–	0,24
<i>Нарцисизъм (8)</i>	–	0,46	–	0,22
<i>Нарцисизъм (9)</i>	–	0,17	–	0,31

<i>Психопатия (1)</i>	–	–	0,09	0,69
<i>Психопатия (2)</i>	–	–	0,56	0,24
<i>Психопатия (3)</i>	–	–	0,11	0,60
<i>Психопатия (4)</i>	–	–	0,40	0,41
<i>Психопатия (5)</i>	–	–	0,13	0,57
<i>Психопатия (6)</i>	–	–	0,24	0,54
<i>Психопатия (7)</i>	–	–	0,57	0,19
<i>Психопатия (8)</i>	–	–	0,21	0,31
<i>Психопатия (9)</i>	–	–	0,08	0,55

Както беше посочено, високите тегла по генералния фактор (след изолирането на влиянието на специфичните фактори) биха били аргумент за изчисляване на общ показател по Тъмната триада, като мярка на хипотетичния общ фактор („Тъмна личност“). Резултатите обаче показват при немалък брой айтеми (осем на брой) тегла под 0,25. Подобен резултат поставя под съмнение използването на общия бал по Тъмната триада, като мярка за генерален фактор. От друга страна, резултатите показват и айтеми с ниски тегла по специфичните фактори (след изолацията на влиянието на генералния фактор). Например за *Макиавелизъм*: айтеми 2 „Обичам да манипулирам по умел начин другите, за да постигна това, което искам.“ и 9 „Повечето хора могат да бъдат манипулирани.“, за *Психопатия*: айтем 1 „Харесва ми да си отмъщавам на хора, които се мислят за важни.“, айтем 9 „Готов съм да кажа каквото и да е, само да получа това, което искам.“. Характерно е също така, че при оценката на *Нарцисизъм* най-ниското тегло е 0,17 (айтем №9 – „Настоявам за уважението, което заслужавам.“). Аналогично факторните тегла по генералния фактор дават повод да се мисли, че за разлика от айтемите за *Нарцисизъм*, айтемите за *Макиавелизъм* и *Психопатия* са с по-високи тегла при оценката на генералния фактор. От тази гледна точка, резултатите в известен смисъл съвпадат с оценката на йерархичния модел с фактор от втори ред и дават основание да се допусне, че *Макиавелизъм* и *Психопатия* формират ядрото на Тъмната триада; от тази гледна точка по-скоро трябва да се разсъждава за възможността за наличие на общ (генерален) фактор, формиран от посочените два компонента. В заключение: отговорът на въпроса дали йерархичният модел адекватно описва структурата на Тъмната триада на този етап няма еднозначно решение. В достъпната база от данни не беше открит йерархичен модел на Тъмната триада, най-вероятно и поради трудностите със съдържателното дефинирането на подобен по-общ конструкт. Това обстоятелство обаче затруднява интерпретацията на получените в настоящото изследване резултати. При това анализът на проблема подлежи на оценка от две перспективи: дали концептуално съдържанието на конструкта трябва да се ограничи (напр. до *Макиавелизъм* и *Психопатия*) или обратно – трябва да обхване и други сходни черти, напр.

сидистични наклонности (което на свой ред води до дефиниране на конструкта Тъмната тетрада, вж. напр. Калчев и Колева, 2017; Колева и Калчев, 2017).

6. НАДЕЖДНОСТ. ДЕСКРИПТИВНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ И РАЗЛИЧИЯ ПО ПОЛ И КЛАС

Тъй като полът е потенциалната модерираща променлива при оценката на трите конструкта, по случаен път са отстранени 258 протокола на момичетата. По този начин балансираната по пол извадка включва 1304 лица (по 652 момчета и момичета). Въз основа на тази извадка са изчислени данните за надеждността и дескриптивните характеристики общо за момчетата и момичетата. За сравнение, при анализа по пол са използвани всички налични протоколи (652 момчета и 910 момичета).

Данните за надеждността (алфа на Кронбах и средно равнище на интеркорелации) са представени на таблица 5.

Таблица 5. Вътрешна съгласуваност на компонентите на Тъмната триада-кратка версия: алфа на Кронбах и средно равнище на интеркорелации (MIC)

СКЪЛИ		Момчета N=652	Момичета N=910	ОБЩО N=1304
Макиавелизъм	α	0,72	0,71	0,71
	<i>MIC</i>	<i>0,21</i>	<i>0,21</i>	<i>0,21</i>
Нарцисизъм	α	0,70	0,72	0,70
	<i>MIC</i>	<i>0,21</i>	<i>0,22</i>	<i>0,21</i>
Психопатия	α	0,74	0,74	0,72
	<i>MIC</i>	<i>0,23</i>	<i>0,24</i>	<i>0,22</i>

Забележка: стойностите на алфа на Кронбах общо за двата пола са изчислени върху балансираната по пол извадка от 1304 лица, формирана след отстраняване по случаен път на 258 протокола на момичета.

Резултатите свидетелстват за приемливи равнища на вътрешна съгласуваност (с оглед на броя на айтемите), съпоставими с данните от българската адаптация на въпросника (Колева, 2017), както и с резултатите от оригиналното изследване на Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2014).

Дескриптивните характеристики на компонентите на Тъмната триада, заедно със стойностите на единични t-тестове за сравнение по пол и на d на Коен за размера на ефекта са представени на таблица 6. Резултатите общо за момчетата и момичетата са изчислени върху балансирана по пол извадка.

Таблица 6. Дескриптивни характеристики на скалите от Тъмната триада, единични t тестове за разлики по пол и d на Коен за размер на ефекта

	Пол	X	SD	t- критерий	d на Коен
Макиавелизъм	Общо	30,6357	6,27901	4,199**	0,215
	Момчета	31,2791	6,21568		
	Момичета	29,9407	6,21071		
Нарцисизъм	Общо	27,2776	6,37047	0,101	0,005
	Момчета	27,3696	6,55286		
	Момичета	27,3363	6,35000		
Психопатия	Общо	23,8888	6,99374	7,919**	0,406
	Момчета	25,3267	6,85973		
	Момичета	22,5495	6,81706		

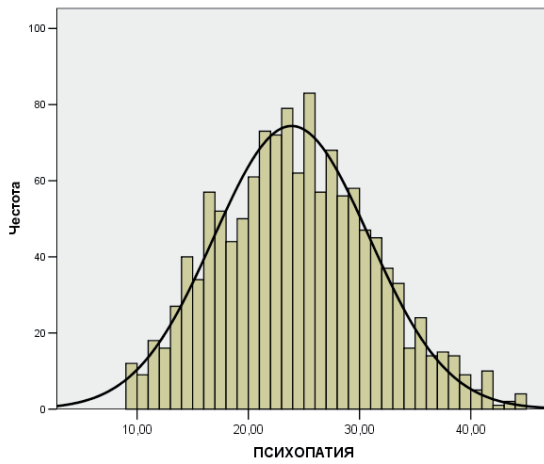
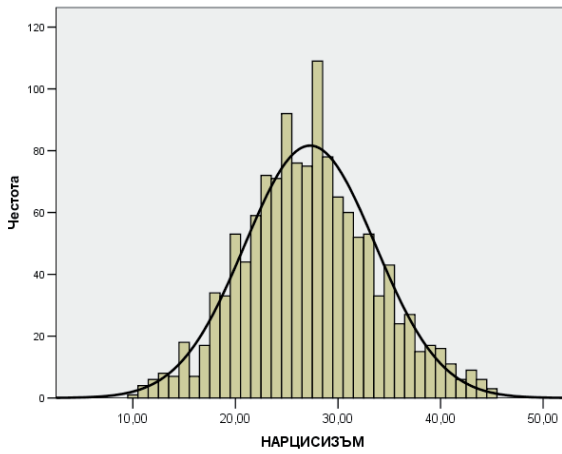
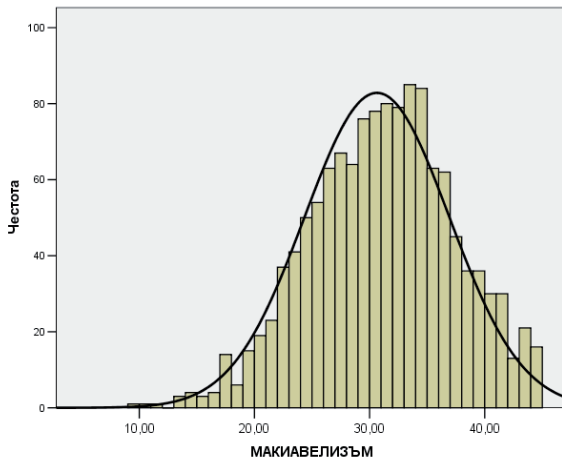
Забележки:

(а) Общите норми се базират на балансираната по пол извадка от 1304 лица (формирана след отстраняване по случаен път на 258 протокола на момичета); за данните по пол са използвани всички налични протоколи: 662 момчета и 910 момичета

(б) ** $p < 0,01$ на база единични t тестове.

Резултатите идентифицират по-високи равнища на *Макиавелизъм* и *Психопатия* при момчетата, както и отсъствие на значима разлика по *Нарцисизъм*. Тези различия възпроизвеждат получените на латентно равнище (от конфирматорния анализ, вж. по-горе). Съгласно наложените се правила за интерпретация, d на Коен показва за *Макиавелизъм* малък размер на ефекта, а за *Психопатия* – близък до средния размер на ефекта.

Извършената оценка на честотното разпределение на компонентите на Тъмната триада в балансираната по пол извадка (N=1304) е онагледена на фигура 3. Оценката на асиметрията показва слабо изразена отрицателна асиметрия по *Макиавелизъм* (с натрупване на по посока на високите стойности) и слабо изразена положителна асиметрия (по посока на ниските балове) при *Нарцисизъм* и *Психопатия*. Разпределението и на трите компонента обаче е близо до нормалното. Подобен резултат показва, че формулировките на айтемите изглеждат подходящи за използване в масова (неклинична извадка) в юношеска възраст.

Фигура 3. Честотно разпределение на компонентите на Тъмната триада-кратка версия (N=1304)

За оценка на различията по пол и клас, данните са анализирани с помощта на мултивариативен дисперсионен анализ (MANOVA) с два фактора – пол и клас и три зависими променливи: скалите от *Тъмната триада-кратка версия*. Тестът на Бокс (Box's M) показва отсъствието на значими разлика между ковариационните матрици, което прави подходящо използването на Ламбда на Уилкс (Wilks' Lambda). На свой ред оценката с помощта на мултивариативния критерий, основан на ламбда на Уилкс, показва значими ефекти на двата фактора, както и незначимо взаимодействие между тях: (а) за *Пол*: 17,302 ($p < 0,001$), за *Клас*: 2,859 ($p = 0,001$) и за *Пол X Клас*: 0,792 ($p = 0,724$, незн.). Значимите стойности на мултивариативния критерий показват, че линейната комбинация на зависимите променливи различава изследваните лица по посочените характеристики: пол и клас. Размерът на ефекта, оценен с η (eta), при мултивариативни критерии за *Пол* е 0,197, а за *Клас*: 0,095. Съгласно приетите критерии за категоризация на η за мултивариативни тестове (напр. Leech et al., 2005, p. 56), първата стойност би могла да се определи като близък до малкия по размер ефект, а втората – като стойност под малкия по размер ефект.

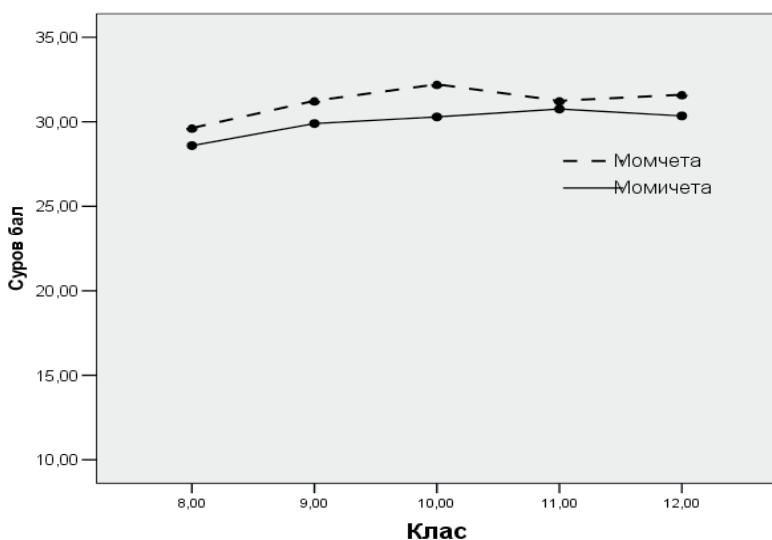
На следващия етап данните за трите зависими променливи са оценени с помощта на унивариативни F-тестове, а размерът на ефекта е оценен с помощта на η (eta).

(а) стойността на F-критерий за *Пол* е незначима за *Нарцисизъм* ($F = 0,550$; $p = 0,456$); значима за *Макиавелизъм* ($F = 10,443$; $p < 0,001$; $\eta = 0,089$) и за *Психопатия* ($F = 47,580$; $p < 0,001$; $\eta = 0,187$); с по-високи стойности при момчетата. Разликите по пол възпроизвеждат получените по-рано на равнище латентни променливи (вж. по-горе). Съгласно приетите правила за категоризиране на η от унивариативни тестове стойността от 0,089 е по-близко до малкия по размер ефект, а 0,187: до средния по размер ефект (Leech et al., 2005, p. 56).

(б) стойността на F-критерий за *Клас* е незначима за *Психопатия* ($F = 2,068$; $p = 0,083$; $\eta = 0,077$) и значима за *Нарцисизъм* ($F = 2,725$; $p = 0,028$; $\eta = 0,089$) и за *Макиавелизъм* ($F = 4,535$; $p = 0,001$; $\eta = 0,118$). Последните две стойности на η могат да се определят като малък по размер ефект.

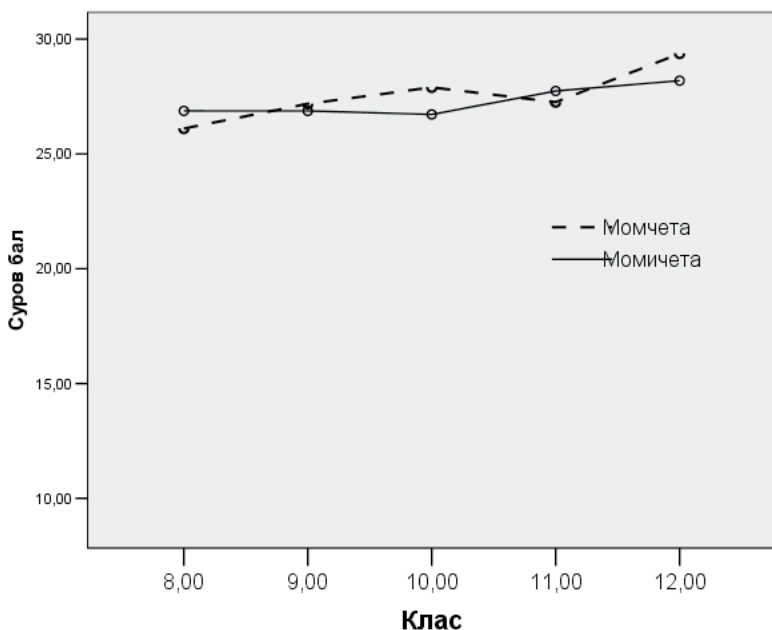
(в) стойността на F-критерий за взаимодействието *Пол X Клас* и при трите зависими променливи (скалите от *Тъмната триада*) са статистически незначими.

Фигура 4. илюстрира значимите ефекти на *пола* и *класа* (с малък размер) и незначимото взаимодействие *пол X клас* по скалата за *Макиавелизъм*.

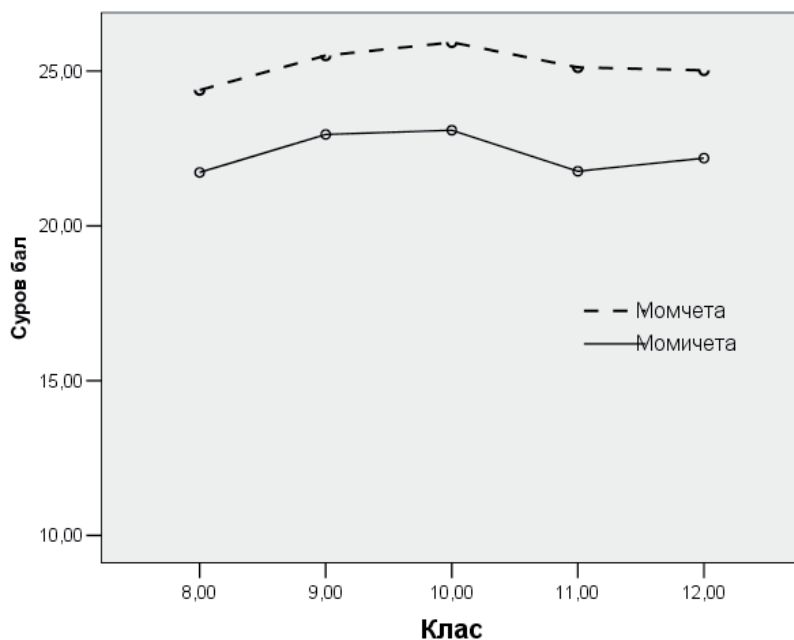
Фигура 4. Възrastови промени по Макиавелизъм при момчетата и момичетата (N=1562)

Данните на фигура 5. показват незначимия ефект на *пола*, слабо изразения ефект на *класа* и отсъствие на значимо взаимодействие между *пол* и *клас* по скалата за *Нарцисизъм*.

Фигура 5. Възrastови промени по Нарцисизъм (N=1562)

Данните във фигура 6. илюстрират значимия (среден по размер) ефект на *пола*, както отсъствието на значими ефекти на *класа* и взаимодействието *пол X клас*. при скалата за *Психопатия*

Фигура 6. Възrastови промени по Психопатия (N=1562)

В заключение може да се обобщи, че получените в рамките на настоящото изследване данни за *Тъмната триада-кратка версия* потвърждават добрите психометрични характеристики на инструмента и демонстрират полезността му за оценка на *Макиавелизъм*, *нарцисизъм* и *психопатия* в юношеска възраст. Установените полови различия по скалите *психопатия* и *Макиавелизъм*, с по-високи равнища при момчетата, представляват интерес при оценката на тези личностни черти в юношеска възраст, с оглед на статистически значимите им ефекти върху проявата на нарушаващо нормите поведение. Както беше установено в рамките на йерархичните модели (с фактор от втори ред и бифакторния модел), именно *психопатия* и *Макиавелизма* условно биха формирали сърцевината на „Тъмната личност“, която в социалните си взаимодействия се отнася към околните безчувствено, манипулативно и агресивно. Тези личностни тенденции, съчетани със слабия самоконтрол върху импулсите и негативната емоционалност прогнозираат деликвентни поведенчески прояви и поради тази причина ранната им идентификация е важна практическа задача.

ЛИТЕРАТУРА

- Ериксън, Е. (1996). *Идентичност, младост и криза*. София: Наука и изкуство.
- Калчев, П. (2010). *Скали за агресия в юношеска възраст. Част 2. Злопаметност и отмъстителност, поведение в проблемни социални ситуации, екстернализирани проблеми на развитието, емпатия, морална неангажираност*. С.: Изток-Запад.
- Калчев, П., С. Колева (2017) Тъмната тетрада и екстернализирани проблеми на развитието в юношеска възраст. В кн. С. Джонев и др. (съст.), *Сборник научни доклади от Осми национален конгрес по психология*, София, 3–5 ноември 2017 г. С.: Процентски център ЛМ, 471–486.
- Колева, С. (2017). Българска адаптация на Тъмната триада–кратка версия. В кн. С. Джонев и др. (съст.), *Сборник научни доклади от Осми национален конгрес по психология*, София, 3–5 ноември 2017 г. С.: Процентски център ЛМ, 207–222.
- Колева, С., П. Калчев (2017). Психопатни черти и садистични наклонности в юношеска възраст. В кн. И. Зиновиева и др. (ред.), *Предизвикателства и перспективи пред съвременната психология*. Сборник научни доклади от международна научна конференция 2–3 юни 2017 г. С.: Софийски университет „Св. Климент Охридски“, 174–184.
- Achenbach, T. M., & Edelbrock, C. S. (1978). The classification of child psychopathology: A review and analysis of empirical efforts. *Psychological Bulletin*, 85, 1275–1301.
- Asscher, J. J., van Vugt, E. S., Stams, G. J. J., Dekovic, M., Eichelsheim, V. I., & Yousfi, S. (2011). The relationship between juvenile psychopathic traits, delinquency and (violent) recidivism: A meta-analysis. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 52, 1134–1143.
- Baughman, H. M., Dearing, S., Giammarco, E., & Vernon, P. A. (2012). Relationships between bullying behaviours and the Dark Triad: A study with adults. *Personality and Individual Differences*, 52, 571–575.
- Brown, T. (2015). *Confirmatory factor analysis for applied research*. 2nd ed., New York: Guilford.
- Bushman, B. J., & Baumeister, R. F. (1998). Threatened egotism, narcissism, self-esteem, and direct and displaced aggression: Does self-love or self-hate lead to violence? *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 219–229.
- Christie, R. C., & Geis, F. L. (1970). *Studies in Machiavellianism*. New York: Academic press.
- Colins, O. F., & Andershed, H. (2015). The DSM-5 with limited prosocial emotions specifier for conduct disorder among detained girls. *Law and Human Behavior*, 39, 198–207.
- Cleckley, H. (1976). *The mask of sanity: An attempt to clarify some issues about so-called psychopathic personality*. 5th Edition. St Louis, Mo: Mosby.
- DeLongis, A., Nathanson, C., & Paulhus, D. L. (2011). *Revenge: Who, When, and Why*. Unpublished manuscript, Vancouver, Canada: University of British Columbia.
- Fanti, K. A. (2013). Individual, social, and behavioral factors associated with co-occurring conduct problems and callous-unemotional traits. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 41, 811–824.
- Fanti, K. A., Kyranides, M. N., Drislane, L. E., Colins, O. F., & Andershed, H. (2016). Validation of the Greek Cypriot translation of the Triarchic Psychopathy Measure.

- Journal of Personality Assessment*, 98, 146–154. <http://dx.doi.org/10.1080/00223891.2015.1077452>
- Furnham, A., & Crump, J. (2005). Personality traits, types and disorders. *European Journal of Personality*, 19, 167–184.
- Furnham, A., & Trickey, G. (2011). Sex differences in the dark side traits. *Personality and Individual Differences*, 50, 517–522.
- Furnham, A., Richards, S. C., & Paulhus, D. L. (2013). The Dark Triad of personality: A 10-year review. *Social Psychology and Personality Compass*, 7, 199–216.
- Jonason, P. K., Li, N. P., Webster, G. D., & Schmitt, D. P. (2009). The Dark Triad: Facilitating a short-term mating strategy in men. *European Journal of Personality*, 23, 5–18.
- Jonason, P. K., Li, N. P., & Teicher, E. A. (2010). Who is James Bond?: The Dark Triad as an agentic social style. *Individual Differences Research*, 8, 111–120.
- Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2009). Machiavellianism. In M. R. Leary & R. H. Hoyle (Eds.), *Handbook of individual differences in social behavior* (93–108). New York, NY: Guilford.
- Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2010). Different provocations trigger aggression in narcissists and psychopaths. *Social and Personality Psychology Science*, 1, 12–18.
- Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2011a). Differentiating the Dark Triad within the interpersonal circumplex. In L. M. Horowitz & S. Strack (Eds.), *Handbook of Interpersonal Psychology: Theory, Research, Assessment, and Therapeutic Interventions* (249–268). New York: Wiley.
- Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2011b). The role of impulsivity in the Dark Triad of personality. *Personality and Individual Differences*, 51, 670–682.
- Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2014). Introducing the Short Dark Triad (SD3): A brief measure of dark personality traits. *Assessment*, 21, 21–48.
- Jöreskog, K., & Sörbom, D. (1993). *LISREL 8: Structural equation modeling with the SIMPLIS command language*. Chicago: Scientific Software International.
- Jöreskog, K., D. Sörbom, S. du Toit, & M. du Toit (2001). *LISREL 8: New* Chicago: Scientific Software International.
- Hall, J. R. & Benning, S. D. (2006). The “successful” psychopath: Adaptive and subclinical manifestations of psychopathy in the general population. In C. J. Patrick (Ed.), *Handbook of psychopathy*. (459–478). New York: Guilford.
- Hare, R. D. (1999). *Without conscience: the disturbing world of the psychopaths*. New York: Guilford.
- Hare, R. D., & Neumann, C. S. (2008). Psychopathy as a clinical and empirical construct. *Annual Review of Clinical Psychology*, 4, 217–246.
- Hart, S. D., & Dempster, R. J. (1997). Impulsivity and psychopathy. In C. D. Webster & M. A. Jackson (Eds.), *Impulsivity: Theory, assessment, and treatment* (212–232). New York, NY: Guilford Press.
- Kernberg, O. (1975). *Borderline conditions and pathological narcissism*. New York: Aronson.
- Khoo, H. S., & Burch, G. St. J. (2008). The ‘dark side’ of leadership personality and transformational leadership. *Personality and Individual Differences*, 44, 86–97.
- Kimonis, E. R., Fanti, K. A., Frick, P. J., Moffitt, T. E., Essau, C., Bijttebier, P., & Marsee, M. A. (2014). Using self-reported callous-unemotional traits to cross-nationally assess

- the DSM-5 “with limited prosocial emotions“ specifier. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. Advance online publication. doi:10.1111/jcpp.12357
- Kline, R. (1998). *Principles and practice of structural equation modelling*. New York: Guilford.
- Kohut, H. (1971). *The analysis of the self*. New York: International Universities Press.
- Leech, N., Barrett, K., & Morgan, G. (2005). *SPSS for intermediate statistics*, second edition. New Jersey, Mahwah: Lawrence Erlbaum m Assoc.
- Lykken, D. T. (1995). *The antisocial personalities*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Lynam, D. R., & Derefinko, K. (2005). Psychopathy and personality. In C. J. Patrick (Ed.), *Handbook of Psychopathy* (133–155). New York: Guilford.
- McHoskey, J. W., Worzel, W., & Szyarto, C. (1998). Machiavellianism and psychopathy. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 192–210.
- Morf, C. C., & Rhodewalt, F. (2001). Unraveling the paradoxes of narcissism: A dynamic self-regulatory processing model. *Psychological Inquiry*, 12, 177– 196.
- Moscoso, S., & Salgado, J. (2004). Dark side personality styles as predictors of task, contextual and job performance. *International Journal of Selection and Assessment*, 12, 356–362.
- Paulhus, D. L. (2014). Toward a taxonomy of dark personalities. *Current Directions in Psychological Science*, 23, 421–426.
- Paulhus, D. L., & Williams, K. M. (2002). The Dark Triad of personality: narcissism, Machiavellianism, and psychopathy. *Journal of Research in Personality*, 36, 556–563.
- Rauthmann, J. F., & Kolar, G. P. (2012). How “dark“ are the Dark Triad traits? Examining the perceived darkness of narcissism, Machiavellianism, and psychopathy. *Personality and Individual Differences*, 53, 884–889. <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2012.06.020>
- Shepperd, J. A., & Socherman, R. E. (1997). On the manipulative behavior of low Machiavellians: Feigning incompetence to “sandbag“ an opponent. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 1448–1459.
- Twenge, J. M., & Campbell, W. K. (2003). “Isn’t it fun to get the respect that we’re going to deserve?“ Narcissism, social rejection, and aggression. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29, 261–272.
- Vazire, S., & Funder, D. C. (2006). Impulsivity and the self-defeating behavior of narcissists. *Personality and Social Psychology Review*, 10, 154–165.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Психология

Том 108

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Psychology

Volume 108

ПРОМЯНА НА ЗДРАВНИТЕ УБЕЖДЕНИЯ ПРИ ОНКОБОЛНИ

АНАСТАСИЯ МИРОНОВА МАНЛИХЕРОВА

*Докторант в Софийски Университет „Св. Климент Охридски“,
Психология на здравето*

Резюме:

По данни на Световната здравна организация раковите заболявания са сочени за водещи в класациите на животозастрашаващите болести през последните близо две десетилетия. Изправени пред предизвикателството да съхранят здравето и живота си, при пациентите, болни от рак, се наблюдава значителна промяна в убежденията за здравето и в свързаните с тях модели на здравно поведение, както и в изграждането на нови такива. Целта на тази статия е да покаже по какъв начин и с каква мотивация се осъществява промяната на убежденията за здравето при хора с онкологични заболявания, както и доколко този процес повлиява хода на болестта. Разработката се базира на качествено изследване – полуструктурирано дълбочинно интервю, проведено с десет онкоболни. Между тях девет са жени, а един е мъж. Участниците в интервюто са с различна локализация на туморните образувания и в различен стадий на заболяването. Възрастта на респондентите е от 38 до 81 години (средна възраст: 60 години). Получените данни от контент анализа показват, че скоро след съобщаване на диагнозата, паралелно с назначеното лечение, при пациентите се наблюдава значителна промяна на здравните убеждения – процес, мотивиран от желанието им за съхраняване на живота и възвръщане на личното им здраве. Изложените данни в статията могат да бъдат полезни за консултантската практика с раково болни.

Ключови думи: рак, онкоболни, промяна на здравните убеждения, промяна на модели на здравно поведение, Модел на убеждения за здравето.

According to the World Health Organization, cancer has been reported as the leading provider of life-threatening diseases over the past nearly two decades. Faced with the challenge to preserve their health and lives, patients with cancer are experiencing a significant change with health beliefs and related with them models of health behavior, as well as building new ones. The purpose of this article is to show how and with what kind of motivation the change of health beliefs happens in people with oncological diseases and how much this process influences the course of the diseases. Research is based on qualitative study – a semi-structured depth interview, conducted with ten people with cancer. Among them nine are women and one is a man. Participants in the interview are with different localization of tumor formations and they are in different stage of the disease. Respondents' age is from 38 to 81 years (average age: 60 years old). The data obtained from the content analysis shows that soon after the diagnosis was reported, in parallel with the therapy, patients undergo significant change in health beliefs – a process, motivated by their desire to preserve life and restore their personal health. The data provided in article could be useful for the consultancy practice with cancer patients.

Key words: cancer, cancer patients, health beliefs' change, change of models of health behavior, Model of health beliefs.

УВОД

През последните близо две десетилетия ракът е едно от най-широко разпространените животозастрашаващи заболявания. Ако в недалечното минало инфарктът и инсултът бяха основните причинители на смърт сред населението на планетата, то онкологичните заболявания днес са изключително широко разпространено явление. Те се конкурират с исхемичната болест на сърцето и инсулта за първите места на статистиките, сочещи най-честите причинители на смърт в световен план. Въпреки че медицинската наука усъвършенства методите и средствата си за ранна диагностика и за лечение на различните типове ракови образувания, все още това заболяване се свързва с висок риск от смърт. Благодарение на напредъка на науката и на осъзнаването, както на пациенти, така и на терапевти, че онко заболяванията изискват комплексен подход на третиране, нараства процента на лицата, успели да се излекуват и да задържат позитивни резултати на здравен статус за дълъг период от време. Отчита се факта, че ранната диагностика е от особено значение за добрата прогноза на болестта.

По данни на Световната здравна организация (World Health Organization, 2017) през 2015г. от заболявания са починали 56.4 милиона души на планетата, което е 54% от общото население на Земята. Ракът на белите дробове е причина за прекратяване живота на 1.7 милиона души. По статистиките на СЗО той се нарежда на 4-то място, след исхемичната болест на сърцето, инсулта и белодробната недостатъчност.

Скоро след съобщаването на диагнозата пациентите правят своя избор на лечение. Независимо дали ще изберат алопатичния подход или ще потърсят алтернативни терапии, често пъти хората, болни от рак, изложени на риск за живота си, мобилизирано търсят всякакви начини, за да се справят с болестта. В психологията на здравето мотивацията за промяна на здравното поведение се обяснява с Модела на убежденията за здравето (Taylor et al., 2007). Разширен поглед върху мотивите на пациентите дава Теорията за субективната очаквана полза (Морисън и Бенет, 2013). Съпътстващите официалната терапия модели на здравно поведение, които най-често онко болните проявяват са свързани с промяна на хранителния режим, двигателната активност и цялостно или частично подобряване на навиците на живот.

Целта на настоящото изследване е да проследи дали има някаква промяна в здравното поведение и здравните убеждения при лицата от извадката. Проучването цели да наблюдава и най-често срещаните модели за промяна в здравните убеждения и ориентирано към здраве поведение, както и да установи доколко и по какъв начин те са свързани с хода на болестта.

ТЕОРЕТИЧНА РАМКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Данните от медицинската практика показват, че след съобщаването на диагноза за раково заболяване, с пациента биват дискутирани и възможни терапевтични подходи, релевантни на вида канцерогенно образуване и стадия му на развитие. Избор на болния е дали ще предприеме предложеното лечение, дали ще предпочете алтернативен подход или ще опита да съчетае интервенциите на алопатичната медицина с тези на алтернативната.

Официалната терапевтична практика обикновено залага на оперативна намеса, целяща отстраняването на туморните образувания и метастазите, на последваща лъче- и химиотерапия. В зависимост от локализацията на тумора, понякога се налага и хормонална терапия като основно, съпътстващо или продължаващо лечение. (Маноилов, 1982).

Тъй като раковите заболявания засягат общото състояние на организма, а ординарното лечение с лъче- и химиотерапия нанасят странични увреждания, промяната в начина на живот и въвеждането на здравословни навици е подпомагащ цялостното му укрепване процес. Пациентът е този, който сам преценява дали да предприеме действия по оптимизиране на здравните си навици и какви да бъдат те. В психологията на здравето този процес е застъпен в Модела на убежденията за здравето (МУЗ) и съпътстващата го Теория за субективната очаквана полза (Ogden, 2007; Ajzen, 2002).

Част от пациентите с онкологични заболявания предприемат промяна в начина си на хранене, в цялостния си режим на живот. Обикновено това съпътства лечението, предложено от алопатичната медицина. Други твърдо

вярват, че само чрез въвеждане на крайни мерки на оптимизиране на цялостния им режим на хранене, изключване на тютюнопушенето и приема на алкохол, както и с въвеждането на по-здравословни принципи на сън и двигателна активност, съчетани с подбрани от тях алтернативни терапевтични подходи, ще успеят да се справят с болестта. Понякога грижите на физическо ниво за подобряване общото състояние на тялото са съпътствани и с промяна в нагласата и начина на мислене – изповядването на един по-философски възглед, че ако пациентът е позитивно настроен и мисли положително, това ще доведе до добър изход от заболяването (Ruting, Holfeld & Hanson, 2012).

Изследователите все още не могат да достигнат до общовалидно становище какво мотивира едни раково болни пациенти да пристъпят към по-здравословен начин на живот за разлика от други. „Подобна промяна на начина на живот е предизвикателство като се има предвид, че оцелелите от рака (а за такива се считат пациенти с напълно завършено лечение на раковото заболяване) са изправени пред съществени медицински рискове, дори след като достигнат до ремисия на болестта“ (Rabin & Pinto, 2006, p. 701). С други думи, никой не може да даде гаранция на онкопациентите, че подобряване на здравословните им навици ще доведе непременно до пълно излекуване.

Въпреки това има пациенти, които променят навиците си към по-здравословни и изследователите наблюдават, че мотивацията им се дължи преди всичко на убежденията за здравето, които те имат. Убежденията за здравното състояние са част от цялостното поведение на човека, което той проявява към собственото си здраве. Те представляват директни фактори, повлияващи общото здравословно състояние, за разлика от сочените за индиректни като социоекономически статус, култура, среда, етнос, възраст, пол и личност. Всички те са силно взаимосвързани. Така наречените „далечни“ сред тях служат като медиатори между убежденията и здравното състояние на човека. Ниският социално-икономически статус например може да е причина за занижени възможности, които да се изразяват в невъзможност винаги да се набавя качествена здравословна храна, да се полагат добри грижи за себе си, както и достъпът до здравни грижи с качествена диагностика и терапия да се окаже по-труден. Към всичко това може да се добави и самоопределянето като индивид от по-нисша класа, което повлиява самооценката, представите и възможностите за функциониране в обществото. (Морисън и Бенет, 2013).

Мотивацията за промяна на здравното поведение и по-добрата грижа за себе си, особено при наличие на сериозно заболяване, учените смятат, се влияе от Аз-ефикасността на индивида. Тя представлява убедеността му в собствените способности за справяне със ситуацията и организиране по такъв начин на наличните ресурси, че изходът от нея да е благополучен (Marks, 2002).

Изследователите отчитат още една характеристика на личността, която влияе върху мотивацията за промяна на здравното поведение и това е локус

на контрола. При избор на здравно поведение точният термин е здравен локус на контрола. Както общовалидният локус на контрола, така и здравният бива разглеждан като вътрешен и като външен. При вътрешния пациентът изповядва убеждението, че неговото здраве и развоят на болестта са под личния му контрол. При външния, болният е по-склонен да вярва, че оздравяването му зависи единствено от външни фактори. Те се отнасят до решенията и грижите на здравните работници, на които той се оставя безпрекословно. За външни фактори могат да се считат съдбата или късметът (Ajzen, 2002).

Още през 1974 г. Розенсток и Бекер разработват Модел на убежденията за здравето (МУЗ) (Ogden, 2007). Според модела, вероятността човек да се ангажира с определено поведение, свързано със здравето, зависи от демографски фактори като социална класа, пол, възраст, но също така и от четири типа убеждения, а именно:

1. Възприемана податливост към определени навици. Пример за такава е твърденето: „Убеден съм, че цигарите ми влияят зле, въпреки че ми е трудно да ги спра.“

2. Възприемана сериозност към последствия за здравето: „Вярвам, че рака на белите дробове е сериозно заболяване, за което допринася тютюнопушенето.“

3. Възприемана полза от промяна: „Ако спра да пуша, здравословното ми състояние ще се подобри.“

4. Възприемани пречки пред поведението: „Отказването от цигарите ще е много труден процес, особено като се има предвид, че почти всички около мен вкъщи, на работа и сред приятелите ми също пушат.“ (Ogden, 2007, p. 24).

През 1975 г. Розенсток и Бекер добавят и насоки за действие, които имат за цел да стимулират проявата на по-здравословно поведение, стига да има наличие на определени убеждения. Насоките за действие могат да бъдат:

– Външни, каквито са здравната литература под формата на брошури и флаери, рекламите в медиите, промотиращи нови здравни продукти и услуги, както и социално обусловени процеси. Пример за убеждение, базирано на външни насоки за действие е: „Тази телевизионна програма за рисковете за здравето от тютюнопушенето силно ме притесни.“

– Вътрешни, каквито са настроението и възприятието за симптомите. Пример тук е възглед от типа на: „Редовно кашлям, когато пуша, следователно може би трябва да спра цигарите.“ (Морисън и Бенет, 2013; Albery & Munafo, 2008).

Здравният съвет също е вид насока за действие и се определя като прогноза за последователно поведение по отоншение на собственото здраве. Пример за това са препоръките за ваксинации по определена схема (Norman & Conner, 1993).

Две години след извеждането на тези насоки, Розенсток и Бекер допълват модела и със здравната мотивация, изразена в убеждение от типа на: „За мен е важно да поддържам здравето си.“ (Морисън и Бенет, 2013).

След ревизирането и допълването на теорията Розенсток и Бекер стигат до извода, че реална промяна в поведението, насочено към здраве, настъпва главно в резултат на възприеманата полза, на външните и/или вътрешни насоки за действие, както и на здравната мотивация (Guilford, McKinley & Turner, 2017; Wardle et al., 2003).

Моделът на убежденията за здравето е предимно когнитивен и въпреки че търпи критики, е признат за релевантен при прогнозирането на започване на предпазващи здравото поведения. Той се базира на Теорията за субективната очаквана полза. Тя твърди, че един индивид е активен във взимането и предприемането на рационални решения тогава, когато отчита ползата от очакваните резултати от тези действия и поведенчески нагласи (Albery & Munafo, 2008; Taylor, et al., 2007).

Диагнозата рак би могла да се разгледа като „учебен момент“ в житейския път на пациента. Въпреки, че подобен поглед върху проблема би следвало да мотивира онкоболните да променят начина си на живот с цел подобряване на собственото си здраве, всъщност малцина реално го правят. Установено е, че липсата на тютюнопушене и употреба на алкохол, поемането на най-малко 5 порции плодове и зеленчуци на ден и активната физическа дейност през деня са значими фактори за подобряване на общия жизнен тонус и доброто функциониране на органите и системите в човешкото тяло (Ганева, 2013; Forbes et al., 2017). В онкологичните отделения на болничните заведения във Великобритания например, има отделни звена, които разработват в сътрудничество със специалисти по хранене, двигателна активност и подобряване начина на живот, програми и издаването на литература, която да даде конкретни насоки на онко болните какви грижи да полагат за себе си, така че да подпомогнат общото си състояние и процеса на лечение. Най-широко разпространената подобна програма е на раковия център „Макмилън“ (Macmillan Cancer Center – www.macmillan.org.uk). Онкологичните пациенти, които спазват повече от една от тези препоръки, имат по-високо качество на живот в сравнение с болните, които съблюдават само един от разглежданите критерии. Това е възможно да се обясни с факта, че пациентите, които спазват повече от една от препоръките, намаляват възприеманата собствена уязвимост, например възможността от рецидив на заболяването, който би довел до фатален изход. Спазването на препоръките би увеличило и усещането за контрол над собствения им живот (Сивчева, 2007; Mu & Mukamai, 2016).

В хода на представеното в настоящия труд изследване проследяваме доколко релевантни са спрямо него изложените теоретични модели, каква част от респондентите са мотивирани да направят промяна в здравния си начин на

живот, от какво е мотивирано това поведение и с какви здравни убеждения е свързано то.

Допускаме, че заплашени от риск за живота си, ракови-болните пациенти са склонни да опитват всякакви методи за укрепване и оздравяване на целия организъм, като прилагат паралелно с алопатичното лечение и алтернативни форми на терапия, съчетани с един по-оздравителен режим на хранене и двигателна активност. Тъй като онкологичните заболявания са свързани с въпроса за екзистенциалното в живота, в научните среди вече се дискутира и темата за позитивното мислене и положителната нагласа към изхода от рака и съхраняването на живота (Ruting, Holfeld & Hanson, 2012). При изложеното тук изследване, с интервюираните лица са дискутирани и въпроси за нагласата им към заболяването и евентуалния изход от него, за да се проследи доколко позитивната нагласа присъства при тях и до каква степен тя влияе върху общата им мотивация за справяне с болестта.

МЕТОД

За целта на настоящото изследване е използвано полуструктурирано интервю. То е базирано на рамка от предварително замислени въпроси, които могат да се допълват в хода на интервюто, в зависимост от отговорите на изследваните лица за постигане на необходимата за целите на интервюто информация. Методът на полуструктурираното интервю е избран, за да се провери доколко и в какви аспекти пациентите са склонни да предприемат промени в моделите си на здравно поведение, с нагласата, че тези промени ще подпомогнат процеса на оздравяване.

Полуструктурираното интервю за нуждите на това изследване е проведено в периода 2015 г. – 2016 г. с 10 респондента – 9 жени и 1 мъж, всички живеещи на територията на гр. София. Изследваните лица са с различна локализация на туморните образувания и в различен стадий на заболяването към момента на взимане на интервюто. Възрастта на интервюираните варира от 38 до 81 години към момента на снемане на интервюто (обща възраст: 60 години).

Методът на полуструктурираното интервю е избран с цел да провери какви са здравните убеждения и моделите на здравно поведение на респондентите преди установяването на диагнозата и след това, в хода на лечението. Също така избраният метод има за цел да установи доколко промяната в здравните убеждения и модели на здравно поведение повлиява благотворно хода на заболяването.

Въпросите, свързани със здравните модели на поведение и начин на живот на участниците в интервюто се фокусират върху храненето на пациентите преди заболяването и след съобщаване на диагнозата – дали е настъ-

пила промяна в хранителния режим и ако е направена такава, то в какво се изразява тя; доколко изследваните лица са били физически активни преди настъпване на болестта и как това се е променило в хода на заболяването; дали са били пушачи и ако тютюнопушенето е било част от стила им на живот преди заболяването, доколко той се е запазил и след това; употребяват ли алкохол и наркотични вещества – отново преди и по време на болестта.

Освен да отговорят на конкретните въпроси, респондентите биват оставяни свободно да добавят информация за това какво ги е мотивирало да променят начина си на хранене и двигателната култура, да изключат приема на определени вещества от ежедневието си, каквито са например тютюна и алкохолните напитки, и да включат приема на друг вид оздравителни вещества, като например хранителни добавки и билки под различни форми.

На участниците в интервюто биват задавани и въпроси за психологическата им нагласа към заболяването. Те са свързани с генетичната обусловеност за поява на раково заболяване, за субективното възприемане на стрес, справяне в стресови ситуации и страх от разболяване от рак, както и каква е прогностичната им нагласа към изхода на болестта – позитивна или по-скоро негативна.

РЕЗУЛТАТИ

Резултатите от проведените интервюта са изведени на базата на контент анализ. Общите отговори и изводи, направени от самите участници в изследването, могат да бъдат обособени в пет основни тенденции, очертаващи се като типични за повечето от тях. Петте тенденции са следните:

- въвеждане на оздравителен хранителен режим;
- въвеждане на редовна оздравителна двигателна практика в ежедневието;
- отказване от нездравословни навици като тютюнопушене и прием на алкохол;
- предприемане на алтернативни терапии, независимо дали те представляват основен подход за лечение на заболяването или се извършват успоредно с назначената терапия от лекар от алопатичната медицина;
- промяна във възгледите за живота и начина на мислене като цяло.

Всяка една от тези тенденции може да бъде разгледана по отделно:

I. Въвеждане на оздравителен хранителен режим.

По отношение на конкретната тенденция реципиентите показват най-голяма активност. Независимо дали преди болестта са били ориентирани към по-здравословен начин на хранене или не, 9 от общо 10-те интервюирани предприемат конкретни действия след научаване на диагнозата, целящи значително подобряване на хранителния им режим. Само един сред тях запазва предходните си хранителни навици, изтъквайки твърдението, че начинът му

на хранене е в здравословните норми. Изброявайки храните, които често присъстват в дневния му рацион, става ясно, че пържените, мазни и тлъсти ястия присъстват почти ежедневно в него. Мотивът на всички останали 9 интервюирани лица за промяна на хранителния им режим към по-здоров словен е, че това ще укрепи общото им физическо състояние и тонуса им и ще помогне по-лесно да се справят с болестта. Подобна промяна, според тях, респективно би подпомогнала терапевтичния процес. Сред изследваните, двама напълно са отказали да приемат предложеното им от алопатичната медицина лечение и са потърсили алтернативни терапии. Съществена част от лечебната им програма е залагала именно на храненето. Това е изразено във въвеждането на строг хранителен суровояден веган режим с отсъствие на сол, захар и бутилирани мазнини. Диетата се е базирала основно на прием на пресни плодове и зеленчуци, сурови ядки и билкови чайове. Строгий режим на хранене е бил комбиниран с билко-лечение, антропософска медицина и биоенерго терапия. Тази комбинация от изцяло алтернативни терапии и оздравителна диета е довела до трайна ремисия при единия. Другият е получил белодробни усложнения, поради което е приет в болница за лечение. Вследствие на това към здравословния режим на хранене са наложени алопатични мерки за терапевтиране на онкологичното заболяване и съпътстващите белодробни усложнения.

Резултатите по отношение на разглежданата тенденция показват, че девет от раково болните са мотивирани да предприемат промени в начина си на хранене, водени от субективното очакване, че по-здоров словен хранителен режим може да подпомогне оздравяването им. По време на интервютата става ясно, че с промяната в хранителните навици у пациентите се поражда убеждението, че полагат по-добри грижи за себе си, което от своя страна допринася за това те да се чувстват по-уверени в себе си, че могат да се справят с болестта.

II. Въвеждане на редовна оздравителна физическа активност в ежедневието.

По отношение на тази тенденция, едва трима от участниците в интервюто споделят, че преди заболяването са били физически активни. Най-честите форми на планирана двигателна активност са били посещение на групови занимания с различни видове гимнастика, плуване, продължителни разходки. Същите тези трима от изследваните лица заявяват, че под една или друга форма са продължили да изпълняват физически упражнения и в хода на онкологичното заболяване.

Сред останалите респонденти, трима са реорганизирали така начина си на живот, че да започнат редовно да извършват физическа активност, след като вече са знаели, че са болни от рак.

Най-популярните физически занимания сред изследваните лица са продължителните разходки в планината веднъж седмично, както и редовните групови занимания по йога. Те споделят общото становище: „Йогата много ме успокоява и дори по време на часа, докато правим дихателните практики и асаните, започвам да се чувствам по-добре.“

Установява се, че повече от половината от реципиентите – 60%, са направили промени в оздравителния си режим след заболяването като освен промяна в хранителните навици, са предприели такива и по отношение на планирана физическа активност. Общото становище на тези 60% от изследваните лица е, че извършването на физически упражнения ги кара да се чувстват значително по-укрепнали. Това им помага както физически, така и психически да се чувстват по-добре. Също, както и при храненето, това допринася за увереността им, че полагат добри грижи за себе си, мотивирани от субективната очаквана полза, че това ще подпомогне процеса им на оздравяване.

III. Отказване от нездравословни навици като тютюнопушене и прием на алкохол.

Резултатите от проведените интервюта показват, че само един от респондентите, които са пушили преди заболяването от рак, са спрели употребата на цигари в хода на боледуването от страх, че това може да влоши състоянието му. Половината от изследваните лица са употребявали тютюневи изделия и преди заболяването, но не са прекратили този навик по време на болестта. Четирима сред пушачите, запазили този навик и с развитието на рака твърдят, че запалват цигара само в редки случаи, когато са сред други пушачи, т.е. играят ролята на социални пушачи. Другата половина от респондентите не са били пушачи преди настъпването на онкологичното заболяване. Те не са пропушили и в процеса на развитието му.

Що се отнася до употребата на алкохол, нито един от респондентите не е употребявал алкохол в големи количества, както преди, така и по време на заболяването. По-малко от половината, 40% отказват категорично да приемат дори малки количества алкохол, след като са се разболели от рак.

Нито един от респондентите не е употребявал наркотични вещества, нито преди, нито по време на рака.

Резултатите показват, че тютюнопушенето е навик, с който изследваните лица се разделят най-трудно. Голяма част от онези от тях, които са го имали и преди онкологичното заболяване, не са правили опити да спрат цигарите. Те не смятат, че това им пречи, с изключение едва на един от пушачите. Най-често срещаното твърдение сред тях е, че го правят рядко и това едва ли би изострило заболяването.

Установява се, че употребата на алкохол и наркотични вещества не е проблем, поне при настоящата извадка, тъй като респондентите не са актив-

но употребяващи алкохолни напитки и нито един от тях не е взимал наркотици, нито преди, нито по време на болестта.

IV. Избор на алтернативни терапевтични методи – като основен или паралелен подход.

Половината, т.е. 50 % от интервюираните лица споделят, че са се обърнали към различни форми на билко лечение в хода на своята терапия. Повечето сред тях – 40% са провеждали това лечение паралелно с лечението, предложено им от алопатичната медицина. Сред респондентите има и такива, които категорично са отказали да се лекуват по методите на официалната медицина и са предприели комбинация от билко лечение, антропософска медицина, биоенерготерапия и строг хранителен режим. Този избор е направен от едно от изследваните лица. Тази комбинация от алтернативни лечебни методи е довела до трайна ремисия на раковото заболяване.

Резултатите показват, че най-често срещаният избор на алтернативна терапия сред онкоболните е фито-терапията, независимо дали тя е предпочетена като съпътстваща основното лечение или като основен терапевтичен подход. Всеки един от респондентите, подложил се на билко-лечение твърди, че то е подпомогнало стопирането на развитието на туморни образувания, на етап, в който алопатичната медицина не е била способна да овладее този процес.

Установява се, че половината от респондентите са се позовали на методи на лечение, различни от общо-приетите в онко-медицината. Всички те са подобрили общото си състояние, благодарение дори само на тази промяна от всички изброени до момента подходи, като хранене, двигателен режим, спиране на вредни навици като употреба на тютюневи изделия и/или алкохол. Това е придвижило на ново стъпало лечението на рака при всички, които са опитали фито-терапията като паралелна алтернатива на алопатичната медицина.

V. Промяна в начина на мислене.

В научната литература и в изследователските среди се дискутира доколко създаването дори по изкуствен път на нагласата у раково болните, че ако възприемат позитивното мислене, както за изхода от болестта, така и като мироглед за живота като цяло, това би повишило шансовете им да съхранят живота си и да се преборят с рака (Ruting, Holfeld & Hanson, 2012). Затова включваме и тази тенденция в настоящото изследване – като тип промяна на убежденията за здравето, не толкова на ниво избор и промяна на здравно поведение, колкото на промяна на менталната нагласа към болестта. Всички интервюирани заявяват пълна решимост за това, че ще излязат с позитивен изход от болестта. „Няма да се дам на рака!“ е най-често срещаната реплика по време на отговорите. За съжаление една от най-позитивно настроените респондентки, почина на 25 декември 2016г. Друга разви неопластични

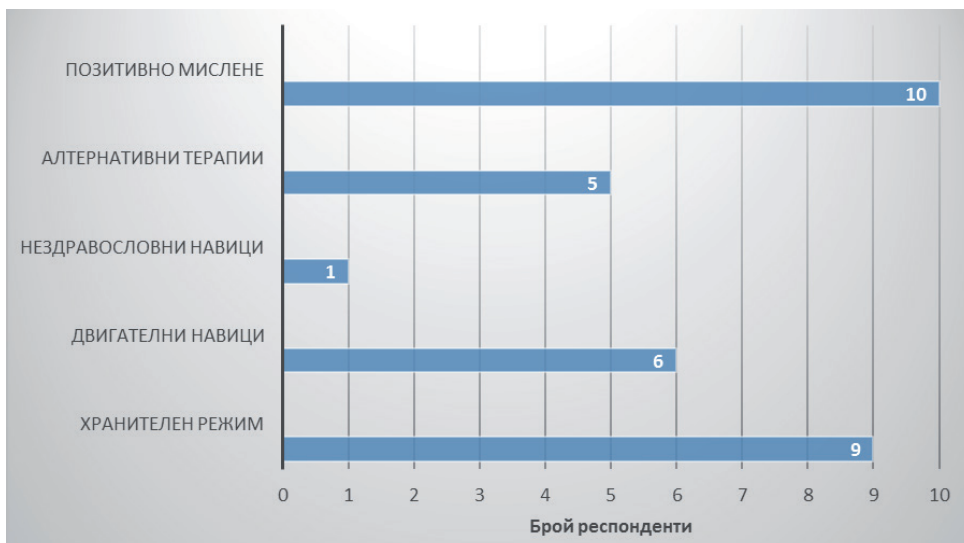
процеси след период на дълга ремисия и почина през есента на 2017 година след едно-годишна силно инвалидизираща невропатия. Останалите са живи, като седем от тях вече са в ремисия, а двама са със значително намалени и овладени туморни образувания.

Един от участниците в изследването е стабилизирал своето психично състояние и е успял да развие позитивен модел на мислене по отношение на перспективите за изхода от болестта и продължаването на живота благодарение на професионален психо-онколог. Друг е постигнал това, заради подкрепата и мотивацията от страна на едната от дъщерите си, която в периода на лечение се грижи за него и му помага в организиране на терапевтичните му процедури и оздравителни навици. Трети е развил изключително негативно и гневно отношение към медицинската система на българското здравеопазване. Той постоянно търси начини да защитава правата не само на себе си, но и на други онкоболни. Тази „борба за справедливост“ създава и борбеност спрямо личното заболяване. Голяма част от изследваните лица са успели да развият позитивни очаквания спрямо изхода от болестта благодарение на алтернативни терапевти, към които са се обърнали за основна или допълнителна помощ.

Обобщените резултати за всяка една от петте тенденции за промяна на здравното поведение при изследваните онкоболни могат да се проследят в диаграма 1.

Както се вижда от диаграма 1, промяната в мисленето в посока приемане на позитивен модел на мислене за изход от болестта се приема най-лесно от всички респонденти. По-трудно се променят здравословните навици, като сред тях, пациентите най-лесно правят стъпка в промяна на хранителния си режим към подбор на по-здравословни храни в дневното им меню. Въвеждането на двигателна активност като подкрепа в оздравителния процес се възприема при малко над половината от изследваните лица. Търсенето на алтернативна терапия като допълваща алопатичното лечение или като основен подход се наблюдава при половината от респондентите. Най-трудно пушачите се отказват от своя навик, въпреки че са получили многократно здравни доказателства, че тютюнопушенето вреди на здравето и води до ракови образувания.

От изведените резултати, може да се изведе заключението, че лесната промяна на хранителните навици при по-голяма част от респондентите отговаря на възприеманата полза от промяна според Модела за убеждението за здравето на Розенсток и Бекер. Същото би могло да се изведе и по отношение на двигателните навици и по-позитивната нагласа на мислене към заболяването и бъдещи перспективи за живот. Възприеманата податливост към определени навици, както и възприеманите пречки се наблюдават в нежеланието на немалка част от изследваните да се разделят с тю-

Диаграма 1. Разпределение на значимостта на петте тенденции за промяна в здравното поведение при изследваните онко болни

тюнопушенето. При голяма част от респондентите насоките за действие са по-скоро външни, мотивирани главно от социално обусловени процеси, съвети, почерпени от здравна литература или лица, представители на здравеопазването. Такива са например възгледите, че раковите заболявания се лекуват по-успешно като успоредно с назначеното алопатично лечение, се предприемат и конкретни оздравителни действия в няколко насоки, така че да укрепят цялостното състояние на имунитета и на здравето на индивида.

ДИСКУСИЯ

На базата на получените резултати от изследването, става ясно, че основна тенденция сред респондентите е да променят здравните си навици и поведение, проявявайки субективното очакване, че това ще им донесе полза в процеса на тяхното лечение и съхраняване на живота им. Това е в унисон с Теорията за субективната очаквана полза, изведена от Модела на убежденията за здравето или казано с други думи – онкологичните пациенти са склонни да предприемат нетипични за тях действия и поведенчески модели, очаквайки, че това ще донесе полза за оздравяването им. Изведените резултати ни дават основание да смятаме, че хипотезата, че заплашени от риск за живота си, раково болните пациенти са склонни да правят промени в здравните си убеждения и поведението, свързано със здравето, е вярна.

От резултатите става ясно, че онкоболните лесно правят промени в хранителния си режим, бързо възприемат нови мисловни нагласи, насочени към справяне с болестта и търсят всякакви, дори алтернативни подходи, за да възвърнат здравето си. Изводите са, че комбинирането на няколко подхода, свързани с промени в здравните модели на поведение, водят до по-лесно и бързо достигане на ремисия и дори до успешен изход от болестта.

Резултатите също така показват, че най-трудно е дори на хора със заболяване, което застрашава живота им, да се разделят с вредни здравни навици, обвързани със зависимости, каквото е тютюнопушенето.

За да докаже хипотезата, че в очакване на положителни субективни резултати за здравето си, онкоболните са склонни да променят здравните си убеждения и поведенчески модели с цел това да доведе до оздравителен процес, би било добре да се направи едно по-задълбочено изследване, в което да участва по-голяма извадка от изследвани лица. Това би позволило да се наблюдава процеса на развитие на болестта и резултатите от предприети промени в здравните убеждения за по-дълъг период от време, както и да бъде отбелязан момент на навлизане в трайна ремисия или друг развой на заболяването. Препоръчително към едно подобно ново изследване е респондентите да бъдат балансирани по пол, тъй като в настоящата извадка участва един-единствен мъж, а всички останали са жени.

Използваният качествен метод на полу-структурирано интервю дава гъвкавост и възможност за събиране на повече и по-детайлна информация, по-лесен е за реализация, но до някъде е по-субективен от количествените методи при анализа на данните.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение можем да кажем, че това изследване отваря въпроса за една все още недостатъчно изследвана сфера в психо-соматиката, а именно ролята на промяната на здравното поведение и здравните убеждения в развитието и изхода от онкологично заболяване. Това е нова перспектива за все по-развиващата се психо-онкология и за психологията на здравето, да търсят връзката между здравните убеждения и развитието на раковото заболяване.

От направеното проучване, става ясно, че изследваните онкоболни променят на първо място нагласата си към заболяването и развиват нова житейска философия, имайки предвид, че подобен тип болест ги изправя пред предизвикателството да се борят за живота си.

Търсенето на паралелни на основната терапия начини за оздравяване най-често се свежда до откриване на алтернативни лечебни методи, при които пациентите отново да получат помощ от терапевт, различен от меди-

ка в алопатичната медицина. Доста по-трудно е на реципиентите да предприемат редовни паралелни устойчиви оздравителни поведенчески модели като строг детоксикиращ хранителен режим, редовна двигателна активност и раздяла с вредни навици на зависимост като тютюнопушене. Промяната в храненето е най-често наблюдавана, но по-скоро като изолиран подход. От проведеното изследване става ясно, че само тези сред участниците в него, които комбинират няколко оздравителни поведенчески модела успоредно, са получили значително трайно подобрение.

Тези изводи биха могли да потвърдят хипотезата, че устойчива промяна в здравното поведение и здравните убеждения могат да подкрепят едно по-успешно справяне с онкологичното заболяване.

Направеното изследване и изведените резултати от него разчитат да са от полза за практиката на психо-онкологията и психологията на здравето и да повдигнат въпроса за това, че развиването на полезни здравни поведения и убеждения би помогнало на раково болните по-успешно и по-леко да се справят със своето заболяване. Би било чудесно и в българската болнична практика да се развият звена, които да изготвят структурирано съвети и материали в популярна форма, насочени към раково болните пациенти за това как да променят здравните си модели на поведение и здравните си убеждения, така че да подпомагат цялостния процес на лечение, така както това се прави във Великобритания по дадения пример с раковия център „Макмилън“, изложен в теоретичната постановка на настоящата статия.

ЛИТЕРАТУРА

- Ганева, З. (2013). *Още нещо за рака на гърдата*. София: изд. Elestra. (стр. 82).
- Маноилов, К. (1982). *Наръчник по онкология*. София: изд. Медицина и физкултура. (стр. 188).
- Морисън, В. и Бенет, П. (2013). *Въведение в здравната психология*. София: изд. Изток-Запад. (стр. 158).
- Сивчева, Л. (2007). *Да се научим да живеем с болестта рак. Книга-наръчник за пациенти болни от рак и техните близки*. София: изд. НЦБ. (стр.74).
- Ajzen, I. (2002). *Perceived behavioral control, Self-Efficacy, Locus of control, and the Theory of Planned Behaviour*. Journal of Applied Social Psychology. 32:4. (pp. 665 – 683).
- Albery, I.P. & Munafo, M. (2008). *Key Concepts in Health Psychology*. London: Sage Publications Ltd. (p.47).
- Forbes, C., Blanchard, C., Mummery, W. and Courneya, K. (2017). *A pilot study on the motivational effects of an internet-delivered physical activity behavior change programme in Nova Scotian cancer survivors*. Psychology & Health, 32:3. (pp. 234 – 252).
- Guilford, K., McKinley, E. and Turner, L. (2017). *Breast cancer knowledge, beliefs, and screening behaviours of college women: application of the Health Belief Model*.

- American Journal of Health Education, 48:4. (pp. 256 – 263).
- Marks, D. (2002). *The Health Psychology Reader*. London: Sage Publications Ltd. (p.107).
- Mu, L. & Mukamai, K.J. (2016). *Alcohol consumption and rates of cancer screening: Is cancer risk overestimated?* *Cancer Causes & Control*. 27:2. (pp. 281 – 289).
- Norman, P. & Conner, M. (1993) *The role of social cognition models in predicting attendance at health checks*. *Psychology and Health*. 8. (pp. 447–462).
- Ogden, J. (2007). *Health Psychology – A Textbook*. Berkshire: McGraw-Hill Edu. (p.24).
- Rabin, C., & Pinto, B. (2006). Cancer-related beliefs and health behavior change among breast cancer survivors and their first-degree relatives. *Psycho-oncology journal*. 15:8. (pp. 701–712).
- Ruting, J.C., Holfeld, B., & Hanson, B.L. (2012). *The role of positive thinking in social perception of cancer outcomes*. *Psychology & Health*. 27. (pp. 1244 – 1257).
- Taylor, D., Bury, M., Campling, N., Carter, S., Garfield, S., Newbould, J. & Rennie, T. (2007). *A Review of the use of the Health Belief Model (HBM), the Theory of Reasoned Action (TRA), the Theory of Planned Behaviour (TPB) and the Trans-Theoretical Model (TTM) to study and predict health related behaviour change*. University of London, Department of Health.
- Wardle J., Williamson, S., McCaffery, K., Sutton, S., Taylor, T., Edwards, R. and Atkin, W. (2003). *Increasing attendance at colorectal cancer screening: testing the efficacy of a mailed, psychoeducational intervention in a community sample of older adults*. *Health Psychology*. 22:1. (pp. 99 – 105).
- World Health Organization. Fact sheet (2017). *Top 10 causes of death worldwide*. <<http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs310/en/>>, последно посещение на 30 септември 2017г.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Психология

Том 108

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Psychology

Volume 108

СОЦИАЛНИ ДИСТАНЦИИ И СТЕРЕОТИПИ КЪМ СЕКСУАЛНИТЕ И ЕТНИЧЕСКИТЕ МАЛЦИНСТВА В БЪЛГАРИЯ

НИКОЛАЙ ДИМИТРОВ^{1*}

Катедра „Социална, организационна, клинична и педагогическа психология“

Николай Димитров. СОЦИАЛНИ ДИСТАНЦИИ И СТЕРЕОТИПИ КЪМ СЕКСУАЛНИТЕ И ЕТНИЧЕСКИТЕ МАЛЦИНСТВА В БЪЛГАРИЯ

Настоящата работа представя изследване на социалните дистанции между мнозинството и някои други групи, от гледна точка на два определящи идентичността признака – етноса и сексуалността.

Активизацията на межкултурните и междугруповите взаимодействия актуализира изучаването на представите за оптималната социална дистанция. В социума постоянно протичат процеси на кроскултурно и крос-стратово взаимодействие и общуване между индивидите, включително междуличностови контакти, брачно-семеенни отношения, професионални и политически взаимодействия. Социалната дистанция характеризира положението на социалните групи и индивидите в социалното пространство – тяхната „близост“ или „отдалеченост“, степента на взаимната им обвързаност. Като цяло, поддържането на социалната дистанция е относително устойчив процес, който може да бъде променен сравнително рядко.

Ключови думи: социална дистанция, малцинство, етнос, сексуалност, пол, джандър

Nikolay Dimitrov. SOCIAL DISTANCES AND STEREOTYPES TOWARDS SEXUAL AND ETHNIC MINORITIES IN BULGARIA

Current work presents a study of social distances between the majority and some other groups, concerning two identity determining characteristics, in this case ethnicity and sexuality.

^{1*} За контакти: n_dimitrov@phls.uni-sofia.bg

The activation of intercultural and intergroup interactions actualizes studying of the optimal social distance perception. Cross-cultural and cross-stratal interaction and communication between individuals go constantly in the social environment, including interpersonal contacts, marital and family relations, professional and political interactions. Social distance characterizes the state the social groups and individuals have in the social environment – their ‘proximity’ and their ‘remoteness’, and the degree of their ‘interconnectedness’. Generally speaking, maintaining, keeping the social distance is a relatively rigid and stable process which may be rarely changed.

Keywords: social distance, minority, ethnicity, sexuality, sex, gender

При съвременното радикално преобразуване на обществата в глобален мащаб, включително и на българското, един от най-важните проблеми на социално-политическото развитие е етносоциалната стратификация. Етническото разслояване изразява социално-етническото неравенство между различните етнически групи, свързано с доходите, образованието, престижа, властовия достъп и ресурси, статуса в общата йерархия на етническите общности, в рамките на дадена територия или държавата изобщо. На етническата стратификация са присъщи граници между стративе, мобилност между тях, етноцентризм, конкуренция между групите, различен достъп до властта. В същото време – на всеки етнос са присъщи представи за другите – етнически стереотипи. Те са съвкупност от опростени обобщения, позволяващи членовете на дадена група да бъдат разпределени по категории и да бъдат възприемани шаблонно, съгласно очакванията.

Социалната дистанция характеризира положението на групите и индивидите в социалното пространство – тяхната „близост“ или „отдалеченост“, степента на взаимната им обвързаност. Тя се установява по различен начин – институционално, законово, традиционно, по обичай, някаква социална нагласа или други начини на социален контрол, а нарушението ѝ бива санкционирано както по формални, така и по неформални начини.

Концепцията за социалната дистанция се основава на идеята, че отстоянието изразява различие, някаква своеобразна „социална геометрия“, която обикновено предполага, че разстоянието между членовете на една група е нула, а подобно отсъствие на социална дистанция предопределя възприемането на дадена група като „своя“ (освен в случаите на т.нар. *негативна идентичност*, при които дистанцирането от собствената група може да превишава дистанцията, спрямо групата, на която респондентът би желал да принадлежи).

Всеки индивид класифицира околните му според различни критерии, като разбива обществото на части, които разполага в йерархичен порядък, предопределен от присъщите на неговата група нагласи, като в същото време и определя собственото си място. Един от ключовите критерии е етносът, който силно повлиява на социалния статус, като предопределя доходите или достъпа до определен обществен ресурс. Други много важни критерии са на-

ционалността, професията, сексуалността, активно поддържани от стереотипите, например.

Като цяло, спазването на социалната дистанция е относително устойчив процес, който може да бъде променен сравнително рядко, например в случай на близък емоционален контакт между индивидите от различни групи. Тамоцу Шибутани интерпретира понятието за социална дистанция като степен на формализация на отношенията, а увеличението ѝ разглежда като преход от персонафицирани отношения – към отношения, в които човек започва да вижда в другия само частен случай на определена социална категория. Влиянието на големината на социалната дистанция, спрямо „другите“, Шибутани разглежда като израз на степента на автономност на личността (Шибутани, 1999).

Основен инструмент за измерване на субективното възприятие на социалната дистанция е установъчната скала на Емъри Богардус, използвана още през 20-е години на XX в. По същността си тя е набор твърдения, предлагани на респондентите, съдържащи различни допускания за видове социални контакти с представители на другите социални групи.

Има разлика между нагласата за степента на формализация на отношенията с околните и социалната дистанция, измервана със скалата на Богардус. Йерархията, която последната установява, определено е свързана с нивото на партикуларност на възприемането на другия: ако към колегата е възможно да се отнасяш като към представител на социална категория, то това не е възможно в отношенията с приятелите. Въпреки това самоотчетът за голяма социална дистанция може да бъде съотнесен от респондента към представители на обозначените в скалата групи, които той добре познава. С други думи: не само груповите стереотипи може да бъдат разпространявани върху конкретни индивиди (което се предполага от интерпретациите на Шибутани), но и отношението към конкретни индивиди би могло да се превърне в стереотип. Затова е възможно да се смята, че социалната дистанция, като възприемане на определени форми на социални отношения, става основа за социална дистанция, във вида на формализацията на подобни отношения. И въпреки че скалата на Богардус се позиционира основно като инструмент за изследване на междуетнически и расови нагласи, самата тя или нейна модификация, е принципно приложима за измерване на социалната дистанция между групата, към която принадлежи всеки един конкретен респондент, и която и да било друга група.

Следва да се направят две ключови уточнения: за появата и проявлението на социалната дистанция е необходимо да е налице история на междугруповото взаимодействие, освен това – феноменът съществува само като възприемано от субекта социално различие, което означава, че съществува „нелинейна“ връзка между *обективната* и *субективната* социална дистанция.

За целите на настоящото изследване е съставен въпросник, целящ да разкрие нагласите на респондентите, свързани с готовността им за съвместен живот или съвместна дейност с представители на различни етнически групи.

Използвани са айтеми от въпросника за социални дистанции на Пампоров (2009), като в конкретния случай фокусът е върху ограничен брой етнически групи, възприемани като традиционно присъстващи с най-интензивни социалните контакти в живота на мнозинството у нас.

Друга насока на изследването е проучване на социалната дистанция към друг вид малцинствени групи – сексуалните. На респондентите е предоставена възможността да изразят мнението си за същите, както предложените за етническите групи, ситуации, изразяващи социална дистанцираност, чрез допускане на определени възможности за съвместен живот и обща дейност с хора с хомосексуалност, бисексуалност и транссексуалност.

Етническите и свързаните със сексуалността стереотипи оказват пагубно влияние както върху жертвите, така и върху носителите си. Преди всичко ограничават общуването между представителите на различните групи, а по този начин – и пречат на възможността стереотипите и предразсъдъците да бъдат развенчани. При висока степен на предубеденост етносът на малцинството, например, става и решаващ психичен фактор и за самото малцинство – вниманието се насочва преди всичко към етническата принадлежност на човека, а всички останали качества се изместват на втори план – индивидуалните качества на личността се засенчват от обобщения и едностранчив стереотип (Димитров, 2017–I). Същият механизъм се проявява и спрямо сексуалността.

И така – социалната дистанция, бидейки нагласа, се измерва чрез разглеждане на потенциални взаимоотношения, в които индивидите встъпват с представители на други групи. Структурата на скалата на Богардус позволява да бъде анализиран както общият резултат за всички видове контакти, така и всеки един, поотделно. И въпреки че скалата се използва вече почти век, все още актуален неин проблем си остава достоверността на получената информация. Фактът, че разчита на пряк самоотчет от респондентите за предполагаемо поведение, крие известни рискове. И докато не се намери решение, основно се разчита на искреността, с която те маркират отговорите си, стимулирана основно от осигуряването на анонимност на участието. Освен това, както и при други инструменти за измерване на социалната нагласа, показателят за социалната дистанция не може точно да предвиди възможни действия на респондента, в случай, че член на друга група реално стане съсед или колега, например, на респондента. В този смисъл, скалата на Богардус по-скоро измерва склонността към контакт с членове на други групи, като тази склонност, както и всяка друга диспозиция, може съществено да се повлияе от ситуативни фактори.

Естествено, Богардусовата скала не е единственият възможен инструмент за отчитане на субективната социална дистанция. Последната би могло да бъде измерена чрез ранжиране и при използване на социометричен анализ. От друга страна – самата скала на Богардус се превръща в социометричен инструмент, ако бъде ориентирана не към социални групи, а към оценка на

конкретни индивиди. От трета страна – като показател за социалната дистанцираност между групите би могло да бъдат използвани данните за броя смесени (ако говорим за етнос, например) бракове, особено в случай, че е сигурно, че в конкретната култура биват възприемани като израз на свободна волеизява (а не са уредени).

Както отчита Пампоров (Пампоров, 2099), изследването на социалните дистанции в България се утвърждава като практика и претърпява ускорено развитие, едва след началото на преходния период. Почти всички изследвания, обаче, са посветени на взаимоотношенията между основните етнически групи и по тази причина е по-правилно да се говори за „етнически дистанции“. Заради културни предпоставки скалата на Богардус е претърпяла известни адаптации. Както отчита авторът (пак там), „за съжаление това се случва по-скоро интуитивно“, без да са налице сериозни методологически и експериментални обосновки на дизайна, въпреки това е наложен следният порядък от категории социални дистанции: съгласие за брак, приятелство, живот в един и същи квартал, работа на едно и също място, живот в едно и също селище, живот в една и съща страна.

Като се имат предвид критиките на Пампоров (пак там), в настоящото изследване са направени допълнителни промени, като фактически въпросникът включва няколко смислови клъстери от разширен брой айтеми. Целта е допълнително да се прецизират съответните отстояния:

I.

- Бихте ли сключили брак с...;
- Бихте ли се съгласили детето Ви да сключи брак с...;
- Бихте ли имали за свой най-добър приятел човек, който е...;

II.

- Бихте ли приели да гостуват в дома Ви хора, които са...;
- Бихте ли приели да бъдат Ваши съседни хора, които са...;
- Бихте ли приели да живеят във Вашия квартал хора, които са...;
- Бихте ли приели да живеят във Вашето селище хора, които са...;
- Бихте ли приели да живеят във Вашия регион хора, които са...;
- Бихте ли приели да живеят в страната хора, които са...

III.

- Бихте ли приели президентът на страната да е...;
- Бихте ли приели министър-председателят на страната да е...;
- Бихте ли приели председателят на Народното събрание да е...;
- Бихте ли приели вицепрезидентът да е...;
- Бихте ли приели министър в правителството да е...;
- Бихте ли приели депутат да е...

IV.

- Бихте ли приели собственикът на предприятието, в което работите, да е...;

- Бихте ли приели изпълнителният директор на предприятието, в което работите, да е...;
- Бихте ли приели Вашият пряк началник да е...;
- Бихте ли приели колега на Вашето ниво да е...;
- Бихте ли приели Ваш подчинен да е...;
- Бихте ли приели общ работник/хигиенист в предприятието, в което работите, да е...

Освен това – пак според забележката на Пампоров (пак там) – в представеното изследване е избегнато поставянето на ромите на последно място при избора, а изброяването е: българин (респ. българи), турчин (респ. турци и т.н.), ром, арменец, евреин, за да се избегне внушаването на т.нар. „социален престиж“ (респ. negliжиране на ромите, чрез поставянето им на последното място при изброяването). Освен това – предвид спецификата на конкретното проучване, допълнително следват още три изброени категории: хомосексуален, бисексуален и транссексуален (в този смисъл: традиционно възприеманите като negliжирана, чрез ранжировката, категория на ромите, минава на доста по-предно място).

Допълнително на респондентите е дадена възможност чрез свободен отговор да посочат най-характерната черта на представителите на съответната група: българите, турците, ромите, арменците, евреите, бисексуалните, хомосексуалните, транссексуалните.

Демографските данни, които са събирани, включват възраст, степен на придобито образование (с условието, че като придобито би могло да бъде счтено и това, което респондентът придобива към момента), местожителство, месторождение, етническа принадлежност (предоставена е възможността за самоопределяне, включително и на деца от смесен брак, на които е предложено да предпочетат етноса, с който обикновено се идентифицират), биологичен пол, психичен пол, сексуалност. На респондентите са предложени допълнителни обяснения на последните три категории.

Анкетата е проведена в периода между 15 януари и 09 април 2018 г. Участвали са 217 лица между 16 и 63-годишна възраст. Сред тях номинално най-много са 20-годишните (37 души или 17,1% от анкетираните), следвани от 21-годишните (18 участника или 8,3%), като цяло, групата на младите хора до 25 години съставлява 42,9 на сто от участниците, а между 16 и 30 години са повече от половината (53,5%). Преобладаващата част от респондентите са с висше образование или в момента се обучават за придобиването му (70%), следвани от „среднистите“ – 29%, двама респонденти са посочили, че са с основно образование. По отношение местоживеенето – 185 души (85,3%) са посочили София, следвани от живеещите в чужбина (6,5%) и в малък град (4,6%). Живеещите в Пловдив, Варна или друг голям град² са общо 7 души

² За целите на настоящото изследване беше решено населените места в Бълга-

(3,2%), а само един респондент е отчел, че живее на село. В същото време е видим дисбалансът между тези данни и данните за месторождението. Изключая 15 респондента (6,9%), които не са пожелали да дадат информация, родените в София са само 70 (32,3%), в голям град (родени в Пловдив и Варна участници изследването не е отчело – б.м.) са родени 63 души (29%), малко повече – 66 човека (30,4 на сто) са родените в малък град, трима души (1,4%) са родени на село.

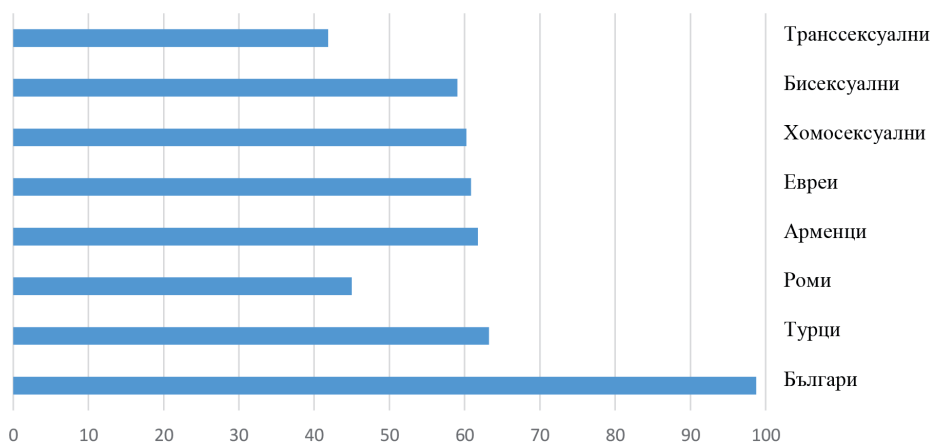
Преобладаващо участие имат самоопределилите се като българи (97,7%), или 212 души, останалите петима респонденти са както следва: турци – трима (1,4%) и арменци – двама (0,9%). Роми и евреи не са взели участие. Заради ограничения брой представители на малцинствени групи, корелации между етноса и отговорите по конкретните айтеми не са проследявани.

Що касае биологичния пол: жените са 157 (72,4%), а мъжете – 60 (27,6%). В същото време – оказва се – две от жените са заявили, че техният психичен пол е мъжки. Така, по отношение психичното себеусещане 62 респондента са се определили като мъже (28,6), а 155 са се определили като жени (71,4%). По отношение сексуалността – 200 души (92,2%) са се заявили като хетеросексуални, хомосексуални (8 души, 3,7%) и бисексуални (9 души, 4,1%) са останалите 17 човека (7,8%).

Извадката не е представителна, както заради ограничения брой респонденти, така и заради провеждането ѝ онлайн, което допълнително я ограничава само до „отзовали се“ респонденти. В този смисъл – особен статистически анализ и извеждане на някои корелации би било неправомерно. Въпреки това някои данни са показателни и са възможни определени анализи.

На първо място – става ясно, че най-големи предпочитания (най-близка е дистанцията) анкетираните дават на българския етнос. Което, в някакъв смисъл, е повече от разбираемо, предвид основно участвалите респонденти-българи (Фиг. 1). Коефициент 100 изразява възможно най-голяма близост, най-малка социална дистанция.

рия – като местоживееие и като месторождение – да бъдат представени така: „София“-„Пловдив/Варна“-„друг голям град“-„малък град“-„село“. Разликите в демографско отношение между София и останалите населени места са очевидни, същото важи и следващите два най-големи града, Пловдив и Варна – като брой на населението те са сходни, в същото време са чувствително по-големи от четвъртия (Бургас) и следващите големи градове у нас. Освен това – в трите най-големи града живеят значителни етнически малцинствени общности, освен това акумулират и чувствителен интерес от страна на сексуални малцинства, за разлика от останалите населени места, при които последният е чувствително по-малко.

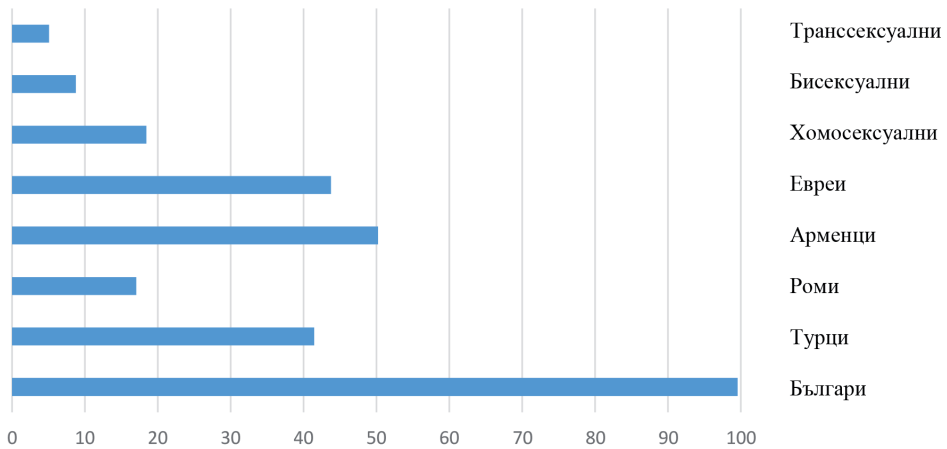

Фиг. 1. Обобщена социална дистанция, спрямо съответните групи

Както се вижда – останалите традиционни за българския социум етнически групи – турците, арменците и евреите – получават относително еднакви стойности, като – все пак – турците са малко по-предпочитани, а от тях трите най-малко предпочитани са евреите. Причината може да се търси в последващия анализ на стереотипите към съответните етнически групи, който показва, че 22 души (малко над 10%) определят за най-характерна черта на турците *трудолюбие*то, докато за евреите болшинството респонденти смята, че са: *стиснати* (14 души), *скъперници* (7), *хитри* (9), *пресметливи* (4), *алчни* (4) и т.н. Рязко зад тези три групи остават ромите (които, между другото, „отстъпват“ най-далечното място в социалната дистанция от така предложените в това проучване категории, само на транссексуалните хора). Стойностите на коефициента за групите на хомосексуалните и бисексуалните са сходни една на друга, както и на стойностите при групите на арменците и евреите.

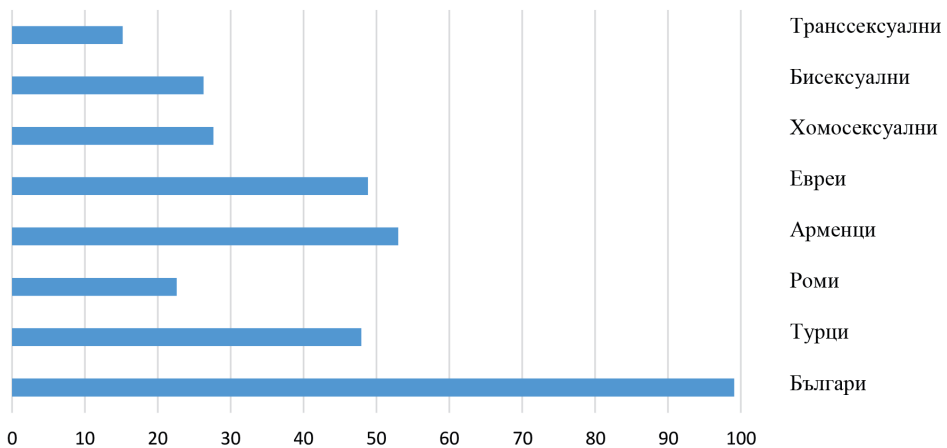
МЕЖДУЛИЧНОСТНИ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ

Данните, касаещи определени отношения, сочат, че най-предпочитани за брак са българите, следвани от арменците, евреите и едва след това – турците, най-малко предпочитания са асоциирани с ромите (по-малко от 20 на сто от участниците са отчели, че биха сключили брак с ром), като тази етническа група бива изпреварена по предпочитание дори от представители на други групи, каквито са бисексуалните, например (Фиг. 2).

Фиг. 2. Социална дистанция между респондентите и съответните групи, от гледна точка възможност за брак

Любопитни са, обаче, данните по другия айтем – хипотезата детето на респондента да сключи брак с представител на съответната общност (Фиг. 3). Вижда се, че има отчетливо увеличение на коефициентите (намаляване на социалната дистанция) по всички отделни хипотези.

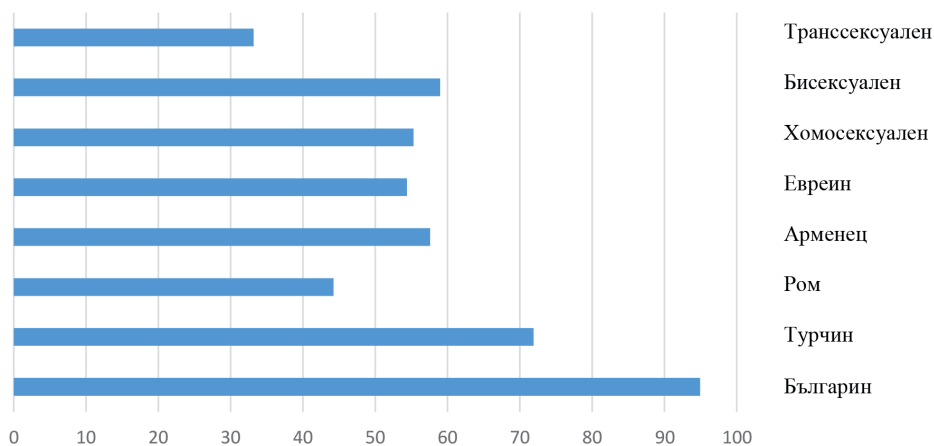

Фиг. 3. Социална дистанция между респондентите и съответните групи, от гледна точка възможност за брак на детето им

Само може да се хипотезира по въпроса за причините, но вероятно става дума за трудности в представянето на ситуацията у респондентите, болшинството от които са на млада възраст и още са далеч от момента, в който биха се изправили пред ситуацията детето им да е във възрастта за сключване на

брак. Друга алтернатива би било да се мисли в посока повишаване на толерантността към принадлежността към определена група (етническа или сексуална) на партньора на собственото дете на респондентите. Така или иначе, заради ограничения в събираната информация (липсва айтем, обясняващ решението за конкретен отговор от страна на респондентите), няма как да се изведе причинно-следствена връзка.

Следващата анализирана ситуация касае приятелствата и възможността респондентите да установят близки приятелски отношения с представители на съответни групи (Фиг. 4). Тук вече се вижда ясна проява на толерантност към другия, но пък – от друга страна – има и известно, макар и слабо, дистанциране от групата на българите. Причина би могло да се търси в стереотипите към тях. Сред негативните черти, с които респондентите описват българите, са: вечно недоволни (3), завистливи (7) и зловни (1), индивидуалисти (4), мрънкащи (3), негативни (3), песимисти (3) и недоволни (1), мързеливи (9), тесногърди (3).

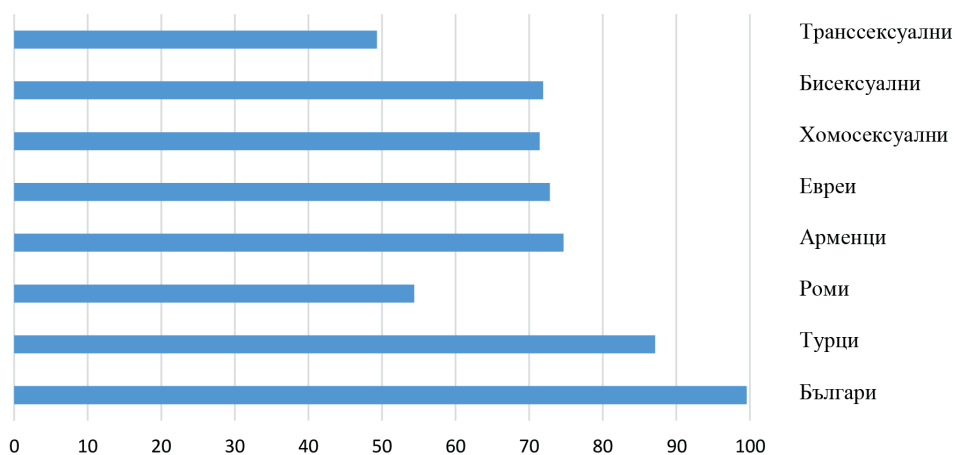
Фиг. 4. Разпределение на отговорите по айтем „Бихте ли имали за свой най-добър приятел, човек, който е...“

Отново, обаче, най-малко предпочитани за приятели са ромите и (на последно място) транссексуалните. На второ място по предпочитане са турците, следвани от бисексуалните. Естествено, пряко сравнение между тези две групи би било абсолютно несъстоятелно, предвид естеството им – в единия случай става въпрос за етническа принадлежност, в другия – за сексуалност.

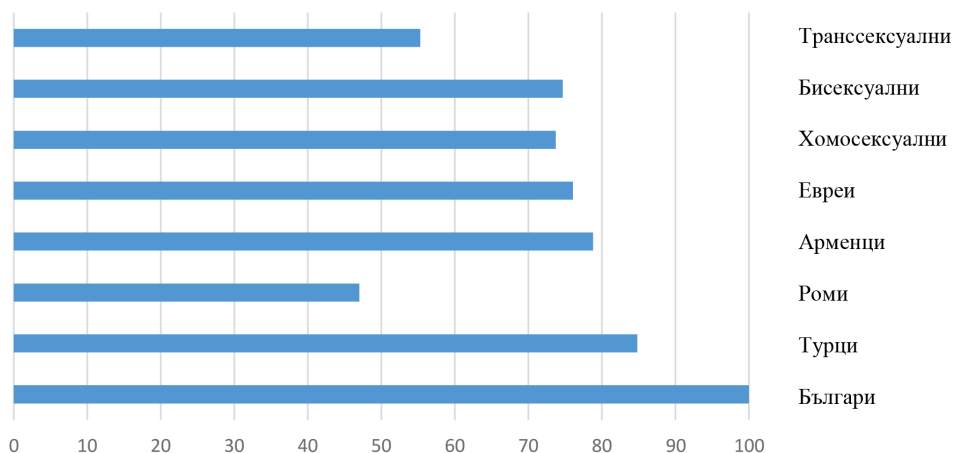
ПРОСТРАНСТВЕНИ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ

Същата подредба на групите (но вече с по-голямо „приближение“, с изявяване на значително по-видима толерантност, се наблюдава и по отношение гостуването (Фиг.5), както и съседството (фиг. 6).

При съседството, обаче, има някои любопитни данни. Сто процента от респондентите заявяват, че биха имали за съседни българи, но има известен, макар и малък, спад в процентите на респондентите, заявили готовност да имат съседни турци. Още по-голяма е разликата в процентите между двата ай-тема, по отношение ромите – тези, които са готови да посрещнат като гости в дома си роми са повече от тези, които биха имали роми за съседни. Тук дори за първи път социалната дистанция към транссексуалните е по-малка, в сравнение с ромите. Увеличение в процентите на тези, които биха приели за съседни арменци, евреи, хомо- и бисексуални също се наблюдава в ситуацията със съседството, в сравнение с гостуването, докато – освен при ромите – както вече беше споменато, има и при турците. Това не е учудващо, особено, като се имат предвид и резултатите от други изследвания (Ганева, 2010), според които евреите и арменците заемат по-висока позиция в социалната йерархия и към тях нагласите на мнозинството са позитивни.

Фиг. 5. Разпределение на отговорите по айтем „Бихте ли приели да гостуват в дома Ви хора, които са...“

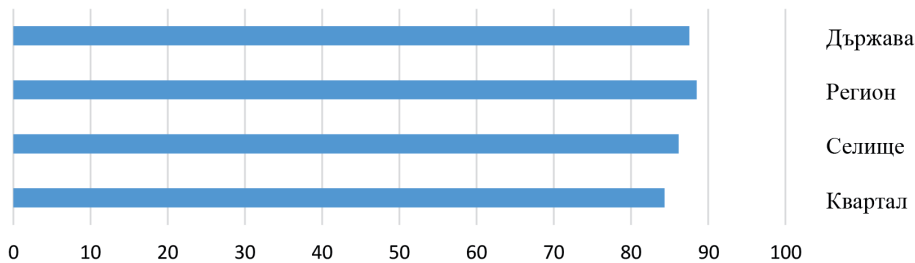

Фиг. 6. Разпределение на отговорите по айтем „Бихте ли приели да бъдат Ваши съседи хора, които са...“

Освен това – изследване на Европейската комисия (т.нар. „Евробарометър“) през 2008 г. установява (European Commission, 2008), че средностатистическият жител на Европейския съюз не би имал нищо против съседите му да са хомосексуални. Все пак в отговорите на въпроса „Как, лично Вие, бихте се чувствали, ако съседът Ви е хомосексуален“, има чувствителни различия между страните. По скалата на толерантност от 1 до 10 (където 10 е максимално ниво – б.м.), най-толерантни се оказват в Швеция (9,5), Нидерландия и Дания (по 9,3), докато най-нетолерантни (които най-малко харесват идеята съседите им да са хомосексуални), се оказват в Латвия (5,5), България (5,3) и Румъния (4,8).

Що се касае до другите ситуации: живот, съвместно с представители на някоя от предложените групи (българи, турци, роми, арменци, евреи, хомо-, би- и транссексуални), респондентите неизменно избират за живот заедно българи, докато при другите групи ситуацията е следната:

Към живот с турци (Фиг. 7) – макар и с незначителни разлики между стойностите – най-толерантни са респондентите, когато става въпрос за региона или страната, най-малко – за квартал.

Фиг. 7. Разпределение на отговорите по айтемите, касаещи живот с турци в едни и същи: квартал, селище, регион и държава

Най-големи разлики има в отговорите, касаещи представителите на ромското малцинство (Фиг. 8, лява графика) и транссексуалните хора (Фиг. 8, дясна графика).

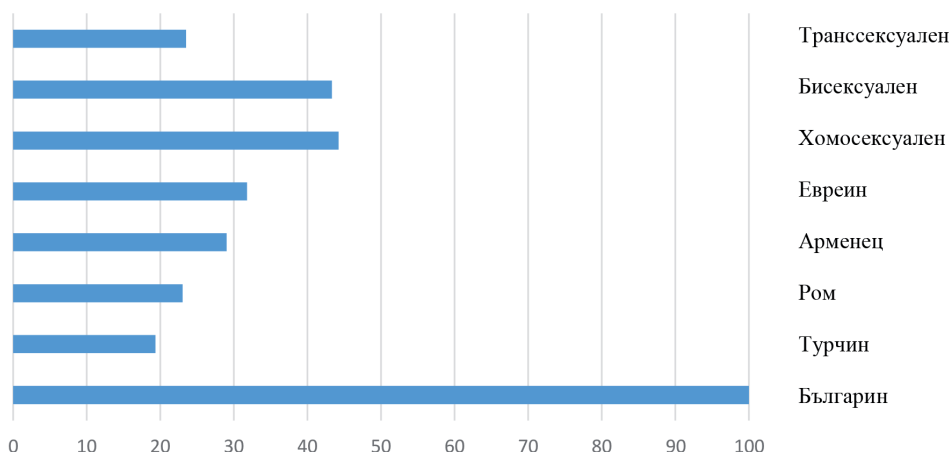
Фиг. 8. Разпределение на отговорите по айтемите, касаещи живот в едни и същи: квартал, селище, регион и държава, заедно с роми и транссексуални хора

Както се вижда – респондентите са най-толерантни към живот с представители на тези конкретно две групи на национално ниво, но имат резерви към живот в по-голяма близост с тях. Въпреки това – макар към живот в една и съща страна с роми да са по-склонни, отколкото – с транссексуални, що се касае до ниво „квартал“ – повече хора биха предпочели транссексуалните хора, пред ромите. По отношение другите предложени възможни групи – своеобразни „фаворити“ са арменците, както на „квартално“, така и на „държавно“ ниво, следвани от евреите, бисексуалните и хомосексуалните, но с незначителни различия между стойностите за групите.

ПРЕДСТАВИТЕЛИ НА ВЛАСТТА

Интересни са данните, свързани с приемливостта представител на някоя от включените групи да присъства в държавната власт в страната. Тук вече се вижда и определено „отдалечаване“ на турците – увеличаване на социалната дистанция между респондентите, преимуществено българи, и представителите на турското малцинство.

На въпроса „Бихте ли приели президентът на страната да е...“, респондентите изцяло подкрепят възможността той да е българин, но хипотезата държавният глава да е представител на друг етнос е приемлива за чувствително по-малък брой хора (Фиг. 9). Много сходна, с практически еднакви стойности, е картината при айтема, касаещ министър-председателя, като там единствената разлика е известното повишение в броя на респондентите, допускащи премиерът да е евреин.

Фиг. 9. Разпределение на отговорите по айтемите, касаещи етническата или сексуалната идентичност на президента на страната

Любопитно е да се отчетат и данните за възможността той да е хомо-, би- или транссексуален. Това кореспондира с данни и от други изследвания (Council of Europe, 2011), засягащи възможността респондентите да приемат хомосексуалист да бъде върховен представител на властта в държавата им. Изследване от 2008 г., цитирано в доклада на Съвета на Европа, сочи, че хората в Швеция, Дания и Нидерландия са най-позитивно настроени, докато българите, румънците и кипърците са най-зле настроени към подобна идея. При средно ниво за ЕС от 7,9 (от 10 – б.м.), най-високите резултати дават респондентите от Швеция (9,1), Нидерландия (9) и Дания (8,8), докато най-ниски са резултатите в Румъния (3,9), Кипър (3,5) и България (3,5). В изследването

се твърди, че повечето европейци биха се чувствали комфортно с хомосексуалист-държавен глава. На скалата от 1 до 10 средното ниво за ЕС е 7,0, като над една трета от всички граждани на съюза (36%) биха се чувствали напълно комфортно в такава ситуация и са дали бал 10 от 10. Същото изследване, повторено на следващата година, 2009, дава отново най-негативни нагласи в България, Румъния и Турция.

В тук представяното проучване данните сочат, че респондентите са повече склонни президентът да е от ромски произход, още повече – да е арменец или евреин – отколкото да е етнически турчин. Естественият път на хипотезиране би било да се търси причина в своеобразния „исторически травматизъм“, заради Османското владичество, оттук – и неприемливостта на идеята върховата власт да е „в ръцете“ на етнически турчин.

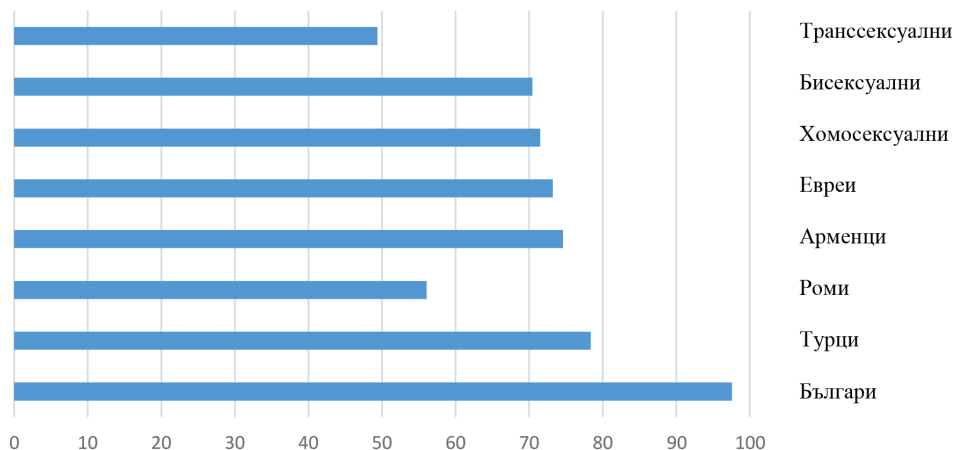
Слабо повишение има в стойностите, изразяващи социалната дистанция през възможността председателят на Народното събрание да е от някоя от групите, предложени на анкетираните. И ако за останалите групи дистанцията намалява – условно казано – с еднакъв брой „крачки“, то най-видима е промяната в нагласите към турците: чувствително повече респонденти заявяват, че не биха имали нищо против председателят на Парламента да е турчин, отколкото са тези, които са заявили съгласие с възможността такъв да е президентът или премиерът. Тенденцията на слабо покачване се запазва и в коефициентите, получени от отговорите на въпроса, свързан със съгласието с възможността вицепрезидентът да е представител на съответно предложените групи, като най-голяма „толерантност“ респондентите проявяват по отношение представители на други етноси, различни от българския, както и хомо-, би- и транссексуални хора, да са министри в правителството и – особено – редови депутати. Последното може би е „приучена толерантност“, предвид отдавнашното присъствие в Народното събрание на депутати с етнос, различен от българския.

Като цяло, обаче, може да се направи извод, че българинът е особено чувствителен по отношение етническото самоопределение на най-висшите представители на държавната власт – президент, премиер и председател на Народното събрание. За сметка на това – проявява известна толерантност към етническата принадлежност на представители на по-ниски нива на държавния апарат, при които – вероятно – водещ критерий за приемането или неприемането, все пак е експертността.

ПРЕДСТАВИТЕЛИ НА БИЗНЕСА

В работна среда българинът се проявява като относително толерантен. Освен, че най-голямо предпочитание отдава на представители на собствения си етнос на всички нива в корпоративната йерархия, с известни резерви той би приел да работи (изобщо – и като подчинен, и като колега, и като ръководител) и с турци, арменци и евреи, както и с би- и хомосексуални хора. Доста

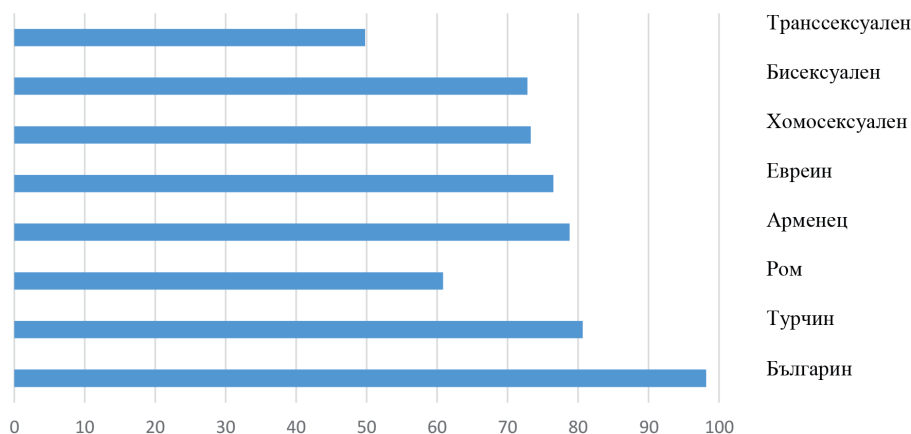
назад остават традиционно – оказва се – най-далечните групи – на ромите и на транссексуалните хора (Фиг. 10)

Фиг. 10. Разпределение на отговорите по айтемите, касаещи етническата или сексуалната идентичност на колегите (началници и подчинени)

Интересно е да се види, обаче, какво е разпределението в йерархията. Оказва се, че всички анкетирани са съгласни собственикът на предприятието, в което работят, да е българин. Около 76 на сто са дали положителен отговор на възможността да е турчин, между 68 и 71 на сто – да е хомосексуален, бисексуален, арменец или евреин, 48% са съгласни да е транссексуален и едва 47% – да е от ромски произход. С други думи – спрямо ромите е изразена най-голямата социална резервираност. Що се касае до възможността изпълнителният директор на фирмата/предприятието да е представител на една от предложените групи, то – макар и с несъществен спад – ситуацията се запазва като разпределение отново, и йерархичната подредба е: българин, турчин, арменец, евреин, бисексуален, хомосексуален, и с равни стойности са ром и транссексуален. Сходна е и ситуацията с възможността прекия началник да е от някоя от предложените групи, като стойностите – с незначителни колебания – се запазват.

Малко по-любопитно е разпределението при айтема „Бихте ли приели колега на Вашето ниво да е...“, където се вижда сравнително по-значим „скок“ в стойностите, приписвани на възможността да е от ромски произход (Фиг. 11).

Фиг. 11. Разпределение на отговорите по айтемите, касаещи етническата или сексуалната идентичност на преките колеги

Представителите на ромския етнос и трансексуалните хора стопяват допълнително дистанцията при другите два айтема – ако са подчинени или ако са на най-ниските длъжности в структурата (неквалифицирани, напр. общи работници) – съответно лява и дясна графика на Фиг. 12.

Фиг. 12. Разпределение на отговорите по айтемите, касаещи идентичността на подчинените (лява) и неквалифицираните работници (дясна графика)

Друг интересен факт е, че най-ниски стойности изобщо за конкретното проучване представителите на българския етнос получават при възможността да заемат най-нискоквалифицираните професии – това, явно, е най-неприемливата възможност за респондентите. За сметка на това – в този случай представителите на ромската общност получават най-високи стойности. Последното може да се възприема като резултат от традиционния стереотип, свърз-

ван с ромите, като нискообразовани, некомпетентни и извършващи нискоквалифициран труд, както и с проява на своеобразна „етническа гордост“ (дори „етническо превъзходство“), изразявано от респондентите към собствения си, български етнос.

В крайна сметка, макар и предложните идентичности в конкретното изследване да са механично събрани заедно, получените данни са показателни за социалната дистанция между представителите на българския етнос и останалите традиционни етнически групи в България. Видимо е от тях, че ромите остават най-отдалечената етническа група. Позитивното, обаче, в тази работа е, че дава малко по-фрагментиран анализ на ситуацията, чрез който се виждат отделните специфични „колебания“ – приближавания и отдалечавания – и в какви ситуации се проявяват, на какво се дължат.

Арменците са малко по-предпочитани от евреите. Изключение прави ситуацията, в която е предоставена възможност да се прецени допустимостта на избора на еврейин за президент на страната, докато – обратно – арменците са повече предпочитани при личните контакти, особено при хипотезата „брак“ (било то личен или на детето на респондента). Последното се дължи на традиционните възприятия на двата етноса от мнозинството. И ако – от една страна – евреите присъстват от доста по-отдавна в обществения и политическия живот на страната, включително и на най-високи монархически нива, и традиционно се възприемат дори като част от някаква хомогенна етническа смес с българите (макар и с известни резерви), то арменците се асоциират с много по-позитивни дескриптори – както ще се види малко по-нататък.

Що се касае до сексуалните малцинства – и от тези данни се вижда тенденция за своеобразно обобщено възприятие и – в някаква степен – приравняване на хомосексуалността и бисексуалността, като най-отчетливо те се разграничават само по отношение възможността за сключване на брак от самите респонденти, в която ситуация има видимо изразено предпочитание към хомосексуалните хора. Каква е причината е въпрос на различни хипотези. Една от тях е, че бисексуалността е „двупластов феномен“: от една страна тя е приемлива за самия индивид, (само-)определящ се като бисексуален, от гледна точка на повишаването на собственото приемане, като последица от приемането на обществото и подобрените възможности за интеграция, тъй като практически на индивида се налага да „симулира“ хетеросексуалност и да се придържа към „нормата“, като гаранция за собственото си „обществено благополучие“, предвид това, че „да бъдеш гей“ е опозоряващ, стигматизиращ факт. Така бисексуалността се явява жизненоважна за индивида стратегия, чрез която той се опитва да се „реабилитира“ и да се впише в хетеросексуалната среда (Димитров, 2017–II). По тази причина и хетеросексуалността се явява камуфлажна, още повече, че за социума дори и явната, декларирана бисексуалност се възприема като несъвместима с хетеро-нормата. Може да се предположи, че броят хора, които реално водят бисексуален полов живот,

е чувствително по-малък, отколкото самоопределящите се като бисексуални. Причината за това е представата, че бисексуалността е „по-престижна“, от гледна точка на отделната личност, отколкото хомосексуалността, доколкото при бисексуалността не е напълно загубена „мъжествеността“, която пък е най-значимата ценност на патриархалното общество.

Вторият „пласт“ на бисексуалността, обаче, е възприемането ѝ от другите. Както сочат и данните от това изследване и изключително идентичните стойности по различните хипотези, които се дават на двете групи представители на ЛГБТ-общността³, най-често, в масовия случай респондентите приравняват двете сексуалности. Изключение правят само случаите, когато респондентите трябва да посочат дали биха сключили брак с хомо- или бисексуален човек, и дали биха имали такъв за свой най-добър приятел. Превес в предпочитанията, изразени към бисексуалните хора, има при предпочитането им за най-добри приятели, докато те изостават зад хомосексуалните, от гледна точка на предпочитанието за брак на самия респондент. Двете ситуации, съответно – и хипотетичните мотиви – са принципно различни. Тъй като статистическият анализ не показва зависимост в отговорите, произтичаща от биологичния пол, психичния пол или сексуалността и при двете хипотези, е много трудно да се направят някакви стабилни изводи. Още повече, че и в този случай спецификата на извадката и недостатъчният брой участници, заявили хомо-, би- или транссексуалност, не дават основания за това.

Все пак, има известна разлика във възприемането на приятелството с бисексуален човек, което е по-приемливо за жени, отколкото за мъже. Същата е и ситуацията с възможността респондентът да има хомосексуален човек за свой най-добър приятел – отново това е по-приемлива хипотеза за жените, отколкото за мъжете. Най-добър приятел транссексуален е относително неприемлива възможност, като цяло, но отново има лек превес в процента жени, които допускат подобна възможност, сравнено с процента мъже, които я допускат. Изводи, обаче, биха били неточни, тъй като не е задаван уточняващ въпрос, дали става дума за би-, хомо- или транссексуален най-добър приятел от същия пол, както на респондента, или не.

Малко по-ясни са данните, касаещи брака и приятелството, от гледна точка на сексуалността на самите респонденти. При все това, корелацията е нищожна. В този смисъл – възможни обобщения и изводи отново биха били неточни. Може, обаче, да бъдат изведени някои тенденции: половината от бисексуалните са склонни да се оженят за хомосексуален човек, докато – логично – 75% от хомосексуалните са изразили готовност да сключат брак с хомосексуален (естествен въпрос би бил: защо другите 25% не са).

³ ЛГБТ – Лесбийки, гей-мъже, бисексуални и транссексуални (понякога „трансполови“) хора – б.м.

Проблем при подобни изследвания идва и от друга посока. Един пример: по отношение отговора на въпроса в изследването „Евробарометър“ (European Commission, 2008), дали имат приятели, които са хомосексуалисти, културата и културно-обусловените нагласи са ключов фактор: 69% от датчаните отговарят положително, докато едва 3% от румънците съобщават, че имат приятели-хомосексуалисти. За българите процентите са 7 на сто (при средно ниво за ЕС от 34%). В този смисъл: би било (меко казано) неразумно да се смята, че хомосексуалистите в България са по-малко, отколкото в други държави, затова и по-малко хора познават такива. Много по-правилно е да се смята, че в България признаващите, че са хомосексуални, включително и пред приятели, са много малко. Логично е да се смята, че това е от страх от дискриминация и враждебно отношение.

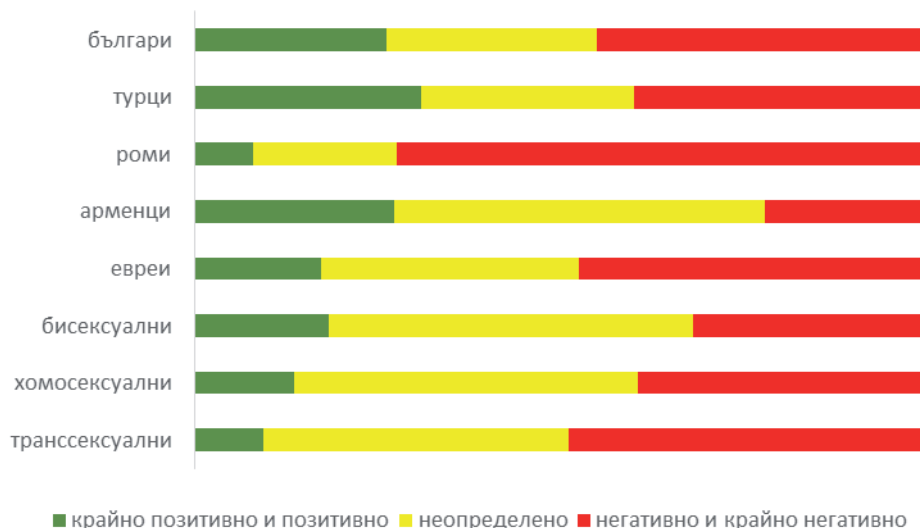
СТЕРЕОТИПИТЕ

Терминът *стереотип* навлиза в социалните науки в първата половина на XX век, за да маркира склонността на индивидите да възприемат други индивиди и групи под въздействието на предварително формирани представи и мнение, споделяни от голям брой хора за определени личностни характеристики, приписвани на членовете на групата. Като опростен модел на обкръжаващата действителността, при който редица сложни връзки и феномени се заменят от опростени схеми, стереотипът има и чисто практично приложение, като позволява на съзнанието да пести време при реагиране на нововъзприемани обекти, включително такива, които може да бъдат заплаха или да представляват опасност за индивида. Стереотипното е некритично и пасивно познание на социалната реалност, както и за идеите, ценностите, обичаите, начините на общуване и т.н., в дадена култура, освен това се характеризират с висока степен на икономия, както на усилия за анализ, така и на време, като по този начин намаляват сложността, чрез категоризиране. Те не се основават на достатъчно информация, за да се верифицират. По правило са неточни и устойчиви към нова информация.

Сходното между стереотипите и *предразсъдъците* е генерализирането. Предразсъдъкът представлява отрицателна нагласа, основана на погрешна, но устойчива обобщена представа за дадена група, на която са приписвани нежелани качества. В повечето случаи се проявява към отделен човек, но причината, поради която е оценяван негативно, е принадлежността му към дадена група. Тази проява може да се дължи на различни биологични или културни характеристики – пол, раса, език, религия, сексуална ориентация и др. Те са пряко свързани със съществуващите социални стереотипи за тези групи.

Като цяло – може да се каже – че респондентите в настоящото изследване проявяват склонност да описват представителите на предложените им групи, по-скоро позитивно и неутрално – използваните негативни дескриптори са

по-малко (Фиг. 13). Изключение правят групата на ромите (при които преобладават негативните описания), както и – в известна степен – на евреите и на транссексуалните.

Фиг. 13. Отношение към представителите на предложените в изследването групи, изразено от респондентите, чрез използваните от тях дескриптори

При българите се наблюдава своеобразен процес на „самобичуване“, на авто-неглижиране, като се използва доста богата палитра от дескриптори, най-честите от тях, които мнозинството използва за себе си, са: „мързеливи“ – срещано 9 пъти, „завистливи“ – 7 и „мрънкащи“ („вечно недоволни“) – 7 пъти. Фактът, че българите не се отнасят по-добре към себе си, отколкото към евреи и арменци, е бил установяван и в други изследвания (Стоицова, Зографова, Клиничарски, 1998).

Позитивното отношение към турците е най-вероятно заради приписването им на позитивни черти, които българите традиционно смятат, че на тях им липсват: работливи – 24, гостоприемни – 7, задружни – 5. Изследване на Валенсия, Гимели и Ганева (Валенсия, Гимели, Ганева, 2008) установява също, че групата на турците, като цяло, е оценена по-позитивно (в цитирания материал – в сравнение с групата на ромите).

Както става ясно и от настоящото изследване – при ромите негативните и крайно-негативните стереотипи са преобладаващи. При тях, освен най-малко позитивни, има и най-малко индиферентни – явно спрямо тях се изразяват най-много емоции, особено в крайния негативен спектър. Това, че ромите са „крадливи“, се среща 32 пъти, 23 пъти се среща, че са „мързеливи“, „необразовани“ и „неграмотни – 16 пъти, „нагли“ – 8 пъти. Най-често срещаният по-

зитивен стереотип е изразен чрез дескриптора „весели“ – 8 пъти. Останалите са единични, като: „темпераментни“, „топлосърдечни“, „общителни“, „креативни“, „искрени“, „забавни“.

Спрямо арменците има най-малко негативни нагласи, но то е за сметка на индиферентността, която – явно – произтича от непознаване изобщо или от недобро познаване, липса или редки контакти (както и самите респонденти масово отчитат). За сметка на евреите, при които индиферентността и позитивните нагласи отстъпват на негативни и крайно негативни стереотипизации, основно в посока алчност и „скъперничество“, „пресметливост“, „лукавство“.

Това не е учудващо, особено, като се имат предвид и резултатите от други изследвания (Ганева, 2010), според които евреите и арменците заемат по-висока позиция в социалната йерархия и към тях нагласите на мнозинството са позитивни.

Що се отнася до сексуалността, като съотношение „позитивно“-„неутрално“-„негативно“ отношенията са интересни в крайността си: макар да преобладава индиферентното отношение, то остава относително константно и еднакво при трите предложени групи, промяната е само в съотношението *позитивно-негативно*. Иначе казано: към бисексуалността има най-ясни позитивни нагласи, изразявани през стереотипите, към хомосексуалността те намаляват, за сметка на увеличаване на негативните нагласи, а при транссексуалността позитивните стереотипи са най-малко, за сметка – отново – на увеличаване на негативните нагласи.

Бисексуалните са: „объркани“ (9 пъти), „неориентирани“ (6), „болни“ (5), „странни“ (5), „гъжни“ (2), „извратени“ (1). Хомосексуалните са: „болни“ (8), „разнасят болести“ (1), „с объркани гени“ (1), „объркани“ (8), „странни“ (5), „нешастни“ (3), „извратени“ (3), „гнусни“ (3). При транссексуалните най-честите дескриптори са: „странни“ (14), „болни“ (11), „извратени“ (6), „гнусни“ (4 пъти).

Като цяло, може да се направи обобщението, че ромите са най-отдалеченото етническо малцинство от българското мнозинство, те, обаче, са и най-силно дискриминираната група (Ганева, 2013). Вероятно е често срещан феномен към представителите на етническите малцинства с нисък социален статус да се изпитват негативни нагласи и да се проявява дискриминация, но явно ромите у нас са онзи „необходим козел отпущения“, неизбежно нужен за вентилиране на напрежението у мнозинството към малцинствата...

ЗА ФИНАЛ

Измерването, а и моделирането, на социалната дистанция е обект на голям научен интерес. Идентичността, конструирана на принципа *Ние-Те*, парцелираща социалното обкръжение на определена група на нееднакво достъпни сектори, има съществена роля във възникването и развитието на конфликтите,

а измерването на междугруповите нагласи, като предпоставки за подобно разделяне, има и практическо приложение.

Толерантността, като индивидуално и социално отношение към различията, като търпимост, е в основата на интеграцията на социума и постигането на междуетнически консенсус, намаляване на негативните тенденции и прояви в междуетническите отношения. Особено значение има познанието за психологическите механизми, стоящи зад етнокултурното взаимодействие в груповото съзнание и ролята на социално-перцептивните образи, като регулатори на вътрегруповата и извънгруповата активност на етническите формации. Оттук е и необходимостта да се изучат социалнопсихологическите закономерности в отношенията между етническите групи, като единни и цялостни субекти на междугруповото, междуетническото взаимодействие и взаимното възприятие и приемане. Същото, с не по-малка сила и не по-малка валидност, се отнася и за сексуалните малцинства. Защото поликултурното пространство е социална среда, отразяваща специфичните характеристики на културното многообразие, което подпомага процеса на естествено социокултурно взаимодействие между участниците. Междугруповата кооперация до голяма степен зависи от модела на социална структура, системите на социалните взаимоотношения между стратите, и възможностите за взаимодействие, които се утвърждават в социума.

Социалната дистанция не само е априорно свързана със структурите на социалното пространство, но може да окаже пряко влияние на отражението на социалното пространство върху физическото, което нерядко води до процеси като пространствената сегрегация и автосегрегация на отделни групи (по същността си повечето маргинални). Освен това – социалната дистанция е и важен елемент от обяснението на „ефекта на третото лице“, който се свежда до убеждението у индивида за огромното влияние на информацията (например от медиите, рекламата) върху т.нар. „аут-група“ (всеки друг, но не и самия индивид). Може да се предположи, че социалната дистанция е позитивно обвързана с този ефект, тъй като той работи в посока подкрепа на позитивна идентичност.

Социалната дистанция е характеристика на междугруповите, от тук – и на междуличностните взаимоотношения, проявяваща се в преживяване на близост (отдалеченост) и възприятието на субектите на този факт, което се регулира от външни (социални и средови) фактори, личностови особености и активността на взаимодействащите си субекти. Дистанцията – бидейки по същността си *нагласа* – има своите компоненти: когнитивен, емоционален и поведенчески.

Когнитивният компонент би могло да се разглежда като степента на взаимно разбиране в междуличностните отношения. *Емоционалният* – като съотношението между силите, които сближават или отдалечават от емоционална гледна точка подобни отношения, включително степента на доверие между

групите и отделните техни представители. *Поведенческият* компонент пък е готовността за съвместно поведение – в повечето случаи колкото по-богат е поведенческият репертоар, който е възможно да бъде вкаран в реална употреба, толкова е по-малка социалната дистанция. А колкото повече пресечни точки има в дейността на отделните групи и колкото повече поводи има тя да бъде определяна като „взаимодействие“ – толкова също е по-малка социалната дистанция. Което пък – от своя страна – може да се възприема за белег за интеграцията на отделните групи в общия социум.

Толерантността, като индивидуална и социална търпимост към различията, е в основата на интеграцията на обществото и постигането на междугрупово помирение, намаляване на негативните явления и тенденции в междугруповите отношения. В тази връзка особено значение има познанието за психологическите механизми, стоящи зад етнокултурното взаимодействие в груповото съзнание и ролята на социално-перцептивните образи, като регулатори на вътрегруповата и извънгруповата активност на етническите формации.

Оттук е и необходимостта да се изучат социалнопсихологическите закономерности, особено в отношенията между етническите групи, като единни и цялостни субекти на междугруповото, междуетническото взаимодействие и взаимното възприятие и приемане. Проблемът с етническата толерантност в мултикултурното общество е особено остър, в светлината на световните тенденции на противопоставяне между етноси и религии и последващите го бежански вълни. Отвъд това, обаче, проблемът в българското общество е особено значим, не толкова заради навлизания на „нови играчи“, а заради динамиката на отношенията между традиционно съжителстващите си етнически групи. Необходимо е да се изградят и поддържат общопозитивни взаимни нагласи сред различните етнокултурни групи, съставляващи обществото и не на последно място – да се изгради и поддържа ниво на привързаност към по-голямата структура – цялото общество. Същото, безспорно, се отнася и за интеграцията и приемането в единния социум и на представителите на сексуалните малцинства.

ЛИТЕРАТУРА

- Валенсия Х., К. Гимели, З. Ганева (2008), Роля на нормативните регулации при стереотипи и нагласи към малцинствени групи: сравнение между две страни, *Българско списание по психология*, Сборник научни доклади от V Национален конгрес по психология, 375–382
- Ганева З. (2010), Социални идентичности и етническо благополучие, С. Валдек
- Ганева З. (2013), Лонгитудно изследване на етническата дискриминация на младите българи в периода 2004–2012 година, *Psychological Thought*, Vol 6, No 2
- Димитров Н (2017–I), Социалните анклавни на съвременността: Автосегрегация и маргинализация при ромите в България, С., УИ
- Димитров Н (2017–II), Социалните анклавни на съвременността: Гей пространства.

Социални и сексуални ареали на ЛГБТ общността. С. УИ

- Пампоров А. (2009), Социални дистанции и етнически стереотипи за малцинствата в България. София, ИОО, достъпен през: <http://osi.bg/cyeds/downloads/SocialDistancesReport.pdf> (10.06.2018)
- Стоицова, Т., Зографова, Й., Клиничарски, В. (1998). Групови взаимоотношения – междуетнически баланс или вражда, Психологични изследвания, кн. 1–2
- Шибутани Т. (1999), Социална психология, Феникс, Ростов на Дон, с. 316
- Council of Europe (2011), Discrimination on Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity in Europe (2nd ed.), Council of Europe Publishing, https://www.coe.int/t/Commissioner/Source/LGBT/LGBTStudy2011_en.pdf (27.06.2018)
- European Commission (2008), Discrimination in the EU: Perceptions, Experiences and Attitudes. Report, <http://ec.europa.eu/COMMFrontOffice/PublicOpinion/index.cfm/ResultDoc/download/DocumentKy/54769> (27.06.2018)

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Психология

Том 108

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Psychology

Volume 108

УПРАВЛЕНИЕ НА ТРУДОВОТО ПРЕДСТАВЯНЕ НА СЛУЖИТЕЛИТЕ – ПСИХОЛОГИЧЕСКИ И ОРГАНИЗАЦИОННИ АСПЕКТИ

ВИХРА НАЙДЕНОВА

vihranaydenova@yahoo.com

Катедра „Социална, организационна, клинична и педагогическа психология“

Вихра Найденова. УПРАВЛЕНИЕ НА ТРУДОВОТО ПРЕДСТАВЯНЕ НА СЛУЖИТЕЛИТЕ – ПСИХОЛОГИЧЕСКИ И ОРГАНИЗАЦИОННИ АСПЕКТИ

Студията представя съвременните тенденции в управлението на трудовото представяне (performance management), както и как се осъществява успешен процес и защо това е важно за организациите и хората. Представени са примери за успешно провеждане на управление на трудовото представяне и как това се свързва с обучение и кариерно развитие, управление на талантите, подходите към възнагражденията и други. Представено е емпирично изследване на процеса на управление на трудовото представяне в една организация. Дискутирана е ключовата роля на специалистите по организационна психология и управление на човешките ресурси за подготовката, комуникацията и обучението на мениджъри и служители, за да се създаде ефективен и успешен процес за организациите и служителите.

Ключови думи: управление на трудовото представяне, оценки, обратна връзка, диалог, обучения

Vihra Naydenova. PERFORMANCE MANAGEMENT – PSYCHOLOGICAL AND ORGANIZATIONAL ASPECTS

The article presents contemporary tendencies in performance management, how to implement a successful process in the organizations and why positions are defined and why these processes are important for the organizations and employees. Presented are good examples of performance management and how is it connected to learning and career development, talent management,

renumeration management and others. Introduced is an empirical survey which shows the process in one organization. Presented are the key roles of organizational psychologists and human resources experts in the preparation, communication and the training of managers and employees, in order to create an effective and successful process for organizations and employees.

Keywords: performance management, evaluations, feedback, dialogue, training

ВЪВЕДЕНИЕ

Управление на трудовото представяне е един от най-важните процеси в сферата на управлението на хора в организациите. Основните му етапи са целеполагане на служителите, същинско изпълнение на целите и проследяване на работата, обратна връзка и оценка съпътствана с разговор за развитието на служителя.

Основните цели на процеса по управление на представянето са в няколко насоки – повишаване ангажираността и представянето на служителите, подобряване на индивидуалното изпълнение, както и постигането на екипните и организационните цели. За да бъде осъществен добре този процес е изключително важно да участват лидерите на организацията, които с помощта на специалистите човешки ресурси, да зададат и комуникират ясни и прозрачни правила на процеса по целеполагане, обратна връзка, коучинг и оценка.

При създаването на ефективен процес по управление на трудовото представяне е ключова ролята на функцията по управление на човешките ресурси в организацията. Те съвместно с мениджмънта могат да подпомогнат създаването на стъпки, правила, политики, както и най-важното да организират или водят обучения на ръководителите за процеса и процеса на даване и получаване на обратна връзка и коучинг.

От значение е обратната връзка да е двустранен процес между ръководител и служител, която не е само веднъж годишно, а регулярно навременно и не непременно формално.

За да бъде процеса по управление на представянето ефективен, целите на служителите следва да следват целите на организацията. Служителите също са отговорна страна в процеса. Те също реципрочно дават обратна връзка, търсят съвет и помощ при нужда, обсъждат развитието си.

В този смисъл е ключова ясната комуникация от тяхна страна към преките ръководители как искат да се развиват или какви обучения и съвети са им необходими в дадения етап. Важно е и тяхното разбиране за настоящото им трудово представяне, да се вслушат в обратната връзка и желанието им да допринасят към целите на екипа чрез своето представяне и поведение. Необходимо е да се дискутират компетенциите, които са развили и искат да развиват в бъдеще. Част от двустранния разговор могат да бъдат и кариерните предпочитания на служителя и визията му за неговото развитие като част от

организацията. Важно е търсенето на възможности за обучение и опит в съответствие с нуждите на бизнеса и личните планове за растеж.

Управление на трудовото представяне е процес, чрез който мениджърите и служителите работят заедно, за да **планират, проследяват и оценяват** работата на служителя по отношение на постигнатите цели и цялостния принос към организацията (Creelman, 2010, Riggio, 2013).

В индивидуалния разговор между мениджър и служител (виж таблица 1) като част от процеса от управление на трудовото представяне се обсъждат бъдещите цели на служителя (отговор на въпроса „Какво да постигна?“), желаните компетенции и поведение в работата („Как да го постигна?“), но също така не и на последно място как работата на служителя допринася за общите цели на компанията и екипа, неговия принос (Защо?“). Ако служителът получи и добър отговор на въпроса какъв е приносът на компанията към обществото и към общото благо, процесът би бил още по-мотивиращ и смислен.

–	Цели на служителя
–	Компетенции/поведение
–	Защо? С какво моята работа допринася?
–	Какво да развивам? Как да се подобря? План за обучение и развитие
–	Кариерен план и как се чувствам в екипа и компанията
–	Как аз мога да си помогна и как мениджърът може да ми помогне през следващата година?

Таблица 1: Препоръчани основни теми в разговора между мениджър и служител като част от процеса по Управление на трудовото представяне

Много е важно дискутирането в рамките на диалога темата „Защо“ – как работата му / ѝ допринася за екипа и за цялата организация. С какво неговата работа, тази на екипа и организацията допринасят, какъв е смисълът. Всички човешките същества са в процес на търсене на смисъл. Много психолози, включително Виктор Франкъл в своята книга „Човекът в търсене на смисъл“, както и Мартин Селигман и Арон Антоновски (Antonovsky, 1997, Frankl, 2006, Seligman, 2012) подчертават колко е важно за благополучието на всяко човешко същество и за успешността на начинанията търсенето и намирането на смисъл. Бидейки в работен контекст всеки служител също следва да бъде наясно с целите си и настоящия и бъдещия си принос, както и с визията за екипа и организацията (Найденова, 2014).

Всеки служител има **цели**, определящи какво се очаква от него да постигне, които са изведени от целите на структурното звено, произтичащи от стратегическите приоритети на организацията. Така, целите на служителя са в съответствие с общите организационни цели. Разбира се, длъжностната характеристика е отправна точка за набелязване на индивидуалните цели на служителя, на база на заложените отговорности и общи задачи. Целите обаче следва да бъдат

по-специфични от нея, определяйки какво точно трябва да бъде направено през текущата година и как следва да бъде изпълнено планираното.

Препоръчва се формулираните цели да бъдат конкретни и лесно измерими, като е добре да имат следните характеристики (по модела SMART):

- Специфични – какъв точно резултат очакваме да бъде постигнат?
- Измерими – как ще бъде измерен резултатът, как ще разберем, че целта е постигната?
- Постижими – реалистични ли спрямо ресурсите?
- Релевантни – обвързани ли са с целите на екипа?
- Време – да имат срокове / времева рамка

Примери за индивидуални цели могат да бъдат продажбени цели, осъществяване на бизнес проекти, постигнато качество на обслужване и други. Други индивидуални цели за служителите могат да бъдат – работа по собственото развитие и надграждане на умения, спазване на определени процеси и процедури, участие в междуекипен проект и други.

Вторият много важен елемент част от процеса по управление на трудовото представяне е обговарянето на ключовите корпоративни компетенции (Какво е желаното поведение, знания и умения, които да покаже служителът в работата си?). Тук е ключово как се очаква целите да бъдат постигнати. Примери за ключови корпоративни компетенции са ориентация към клиентите, технически знания и умения, комуникативните умения, работата в екип и други в зависимост от типа организация и работа. Една от основните компетенции за преките мениджъри, която следва да бъде наблюдавана, оценявана и развивана е способността за управление на екипа и неговото мотивиране и ангажираност.

Ролята на прекия мениджър е да поощрява демонстрираните корпоративни ключови компетенции. От друга страна, винаги, когато е налице неетично поведение, това неизбежно следва да намери отражение чрез намаляване на крайната оценка и коригираща обратна връзка.

Трудово представяне и подкрепа

Служителите се нуждаят от подкрепа – инструменти и обучения, за да постигнат своите цели – за да се чувстват ангажирани. Осигуряването на правилните инструменти и обучения могат да бъдат естествена част от процеса по управление на представянето. Подкрепата е ключова, когато се дискутира ангажираността на служителите и е въпрос, който до момента е много подценяван. Все пак, имайки предвид важността на този фактор за представянето и за ангажираността, е по-мъдро мениджърите да използват прегледа на представянето като възможност да попитат служителите си дали разполагат с необходимата подкрепа, за да са успешни в работата си и да се чувстват добре на работното си място.

Роля на специалистите „Човешки ресурси“ в процеса

По-конкретно, отговорностите на отдел „Човешки ресурси“ във връзка с процеса по управление на представянето са свързани с координацията и организацията на етапите, както и на консултирането на мениджъри и служители. Самата отговорност за провеждането на управление на трудовото представяне по най-добрия начин е на мениджър и служител.

Специалистите „Човешки ресурси“ инициират и създават условия за провеждането на процеса по управление на трудовото представяне съобразно задължителните фази на едногодишния цикъл. Те също така създават процедури, политики, инструменти за плавното провеждане на процеса. Много важна е ролята на отдел „Човешки ресурси“ за иницирането и провеждането на консултации и обучения за всички служители, така, че процесът да има смисъл, полза и реална реализация. Също така Специалистите Човешки ресурси могат да видят и обвържат резултатите и информацията от осъщественото управление на трудовото представяне с други процеси като управление на талантите и приемствеността, ангажираност, възвграждения и придобивки.

За да бъде успешен процеса по **Управление на представянето** са нужно изпълнението на няколко изисквания като:

- Консултиране и подготовка на мениджърите как да провеждат диалога и как да дават и получават обратна връзка
- Фокусиране на процеса върху ученето и развитието на служителите и как ръководителите им да го постигнат
- Свързване на процеса с други важни процеси като управление на талантите, ангажирането и задържането на служителите
- Подкрепа от висшия мениджмънт и добра комуникация на всички нива
- Комуникиране на смисъла от процеса и неговите ползи

Управление на трудовото представяне –примери за измерване

Ключово в процеса на трудовото представяне е мениджърите да бъдат обучавани как да провеждат процеса. Модерните практики акцентират, не толкова върху формалното оценяване и създаването на скала за оценка, а много повече върху диалога и разговора за развитието на служителя и бъдещите цели. Въпреки това тук ще бъде представена една възможна скала за оценка на представянето на служителите в дадена организация. Тя съдържа пет основни нива на оценяване – от това на най-добре представилите се през годината (оценка 5) или периода служители до най-ниската оценка за тези (оценка 1), които не са отговаряли на изискванията и не са справили с целите:

Оценка 5	Изпълнението в голяма степен надминава изискванията за длъжността
	<ul style="list-style-type: none"> • Служителят постига изключително високи резултати, като преизпълнява поставените качествени и количествени цели. Служи за ролеви модел. • Изпълнява целите и задължените си самостоятелно и инициативно; • В най-голяма степен допринася за целите на организационното звено; • Показва висока степен на професионализъм
Оценка 4	Изпълнението надминава изискванията за длъжността
	<ul style="list-style-type: none"> • В повечето случаи преизпълнява поставените количествени и качествени цели; • Значително допринася за бизнеса и целите на организационното звено.
Оценка 3	Изпълнението отговаря напълно на изискванията за длъжността
	<ul style="list-style-type: none"> • Постига поставените количествени и качествени цели; • Има добър принос към организационните цели; • Показва професионализъм и усвоява нови знания и умения.
Оценка 2	Изпълнението отговаря частично на изискванията за длъжността
	<ul style="list-style-type: none"> • Като цяло отговаря на очаквания, но има случаи, когато не постига очакваните резултати; • Необходими са мерки за развитие, с цел подобряване на трудовото представяне.
Оценка 1	Изпълнението е под очакванията за длъжността
	<ul style="list-style-type: none"> • Трудовото представяне е под очакванията; • Необходимо е значително подобрение; • Налага се непрекъснат контрол; • Допускат се грешки и се пропускат срокове.

Таблица 2: Примерна скала за оцента на трудовото представяне

Тези оценки са в резултат на наблюденията на мениджъра върху цялостното трудово представяне на служителя през годината или дискутирания период (Найденова, 2017). Процесът дава възможност да се отличат най-добрите служители и да се фиксират възможности за тяхното подходящо развитие и награждаване. Също така процесът дава възможност да вземе предвид кои служители не се представят добре и да се дискутират причините – дали слабото трудово представяне е в резултат на липса на знание, мотивация или разминаване между естеството на работата и характеристиките и компетенциите на служителя.

Макар наличието на оценка да е важна част от управление на трудовото представяне, модерните практики акцентират върху необходимостта от непрестанната обратна връзка и избягването на строгите оценъчни скали. В процеса е важно обръщането на индивидуално внимание и време на всеки служител и дискутиране на неговите постижения, уроци, компетенции, нагласи и желание за развитие.

Процесът по управление на трудовото представяне е взаимосвързан с ангажираността на служителите. За да бъдат ангажирани служителите и да е

пълноценен и процеса по управление на трудовото представяне следва да са налице позитивни отговора на пет основни въпроса:

1. Яснота: ясни ли са целите на служителя?
2. Подкрепа: той/тя има ли подкрепа, от която се нуждае, за постигане на целите?
3. Съответствие: работата отговаря ли на уменията?
4. Обратна връзка: получава ли редовно полезна обратна връзка?
5. Развитие: предоставени ли са възможности за развитие?

Всеки от тези пет елемента показва взаимовръзка между ангажираността и процеса по управление на представянето.

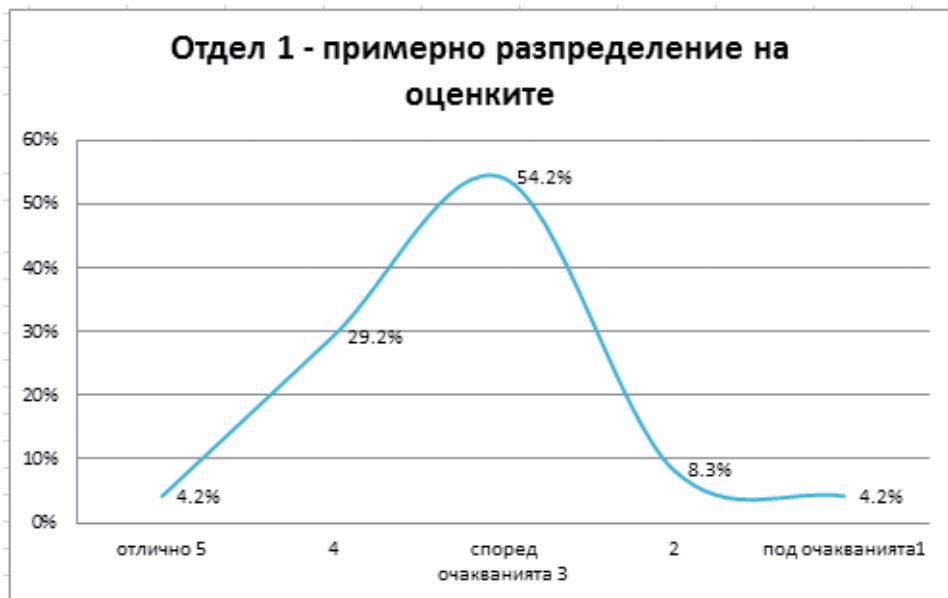
Компании като Делойт през последните години правят сериозни промени в процеса си по управление на трудовото представяне като го опростяват и предлагат много различен и по-прост дизайн. В компанията считат, че неговите предимства са скорост, гъвкавост, универсалност и постоянно обучение, също е и подкрепено от нов начин за събиране на важни данни за представянето. Тази и други компании внедряват софтуер насочен към отразяването на непрестанната обратна връзка между мениджър и служител и създаването на геймификация (Hearn, 2017). Фокусът е върху честотата на разговорите, а върху тяхното качество и индивидуален подход и грижа.

ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ И ПРИМЕР ОТ ПРАКТИКАТА

През 2017 беше проведено емпирично изследване в голяма организация, което обхваща цялостния процес по управление на трудовото представяне. Той се състои от три основни етапа: планиране и целеполагане в началото на годината, проследяване и коучинг по време на целия период и оценяване и обратна връзка в края на годината в зависимост от постижения и показани компетенции. В изследването участваха 1100 служители от няколко йерархични нива и отдели. В настоящата статия са представени резултатите от разпределението на оценките, които са дадени от преките ръководители на служителите от няколко отдела, които се състоят между девет и двадесет и три служители.

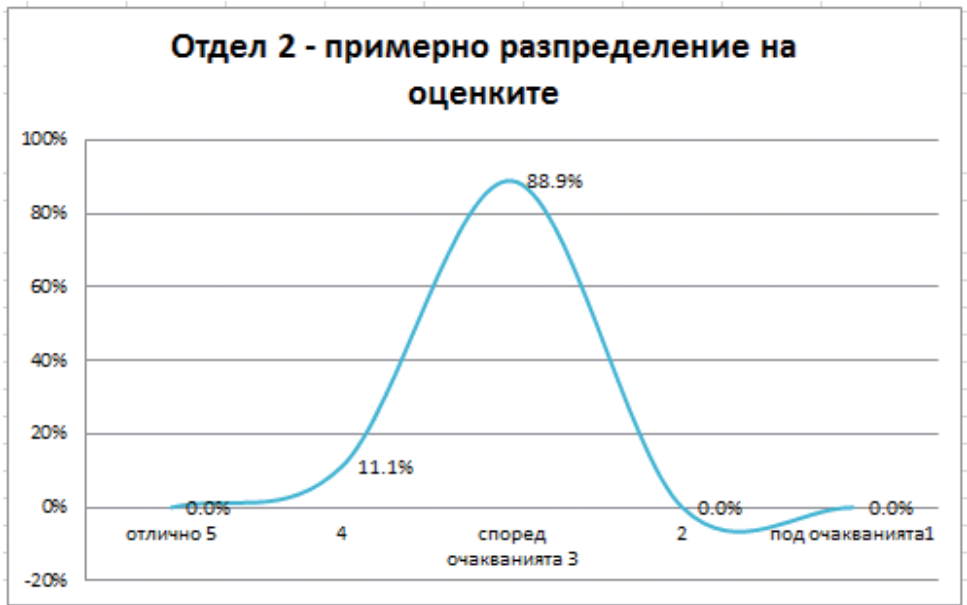
Първият пример показва полученото в резултат на оценките на прекия ръководител оценки на трудовото представяне на 21 служители (графика 1). Прави впечатление, че през изминалата година има членове на екипа, които са се справили отлично и над изискванията (4,2% и 29,2%), дали са много от себе си и имат оценки над очакванията, което показва преизпълнени цели и много подходящо поведение според изискванията и културата на компанията. Също така има служители, които са се справили под очакванията, без да изпълнят напълно целите си или са имали неподходящо поведение, което се е отразило на крайните им оценки (4,2% и 8,3%). Както има и служители

разпределени по средата на кривата, които са се справяли добре и според очакванията (54,2%).

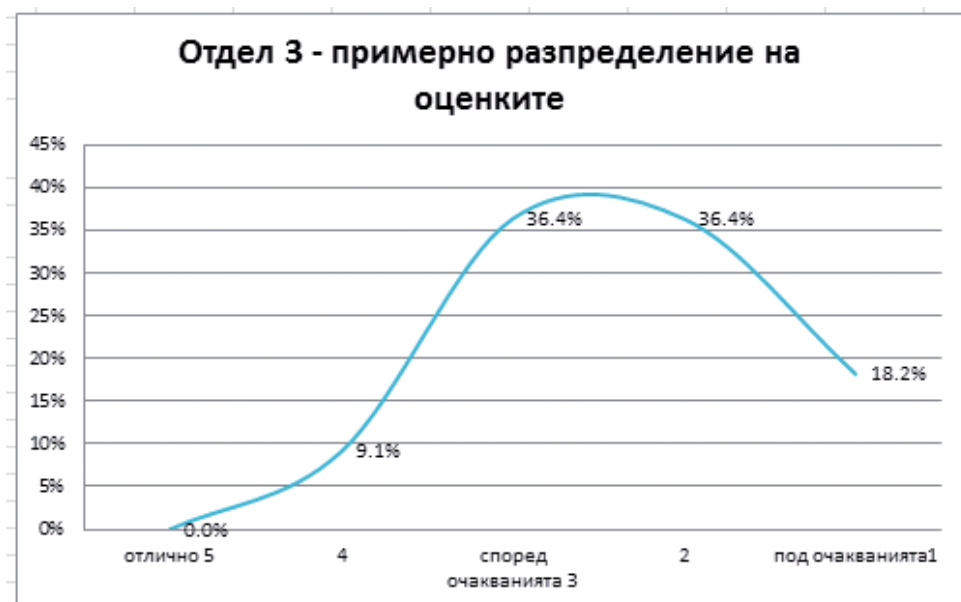
Графика 1. Разпределение на оценките в отдел 1

Още един пример от проведеното изследване е показан на графика 2. Тук прави впечатление сравнително еднаквите оценки, които са поставени в този малък отдел. Това показва, че няма големи разлики в постигнатите резултати на отделните членове на екипа и изпълнението им отговаря на очакванията (88,9%). Също така резултатите показват, че само 11.1% от от служителите в изследвания отдел са показали представяне и получили оценка над очакванията за добро изпълнение (виж графика 2).

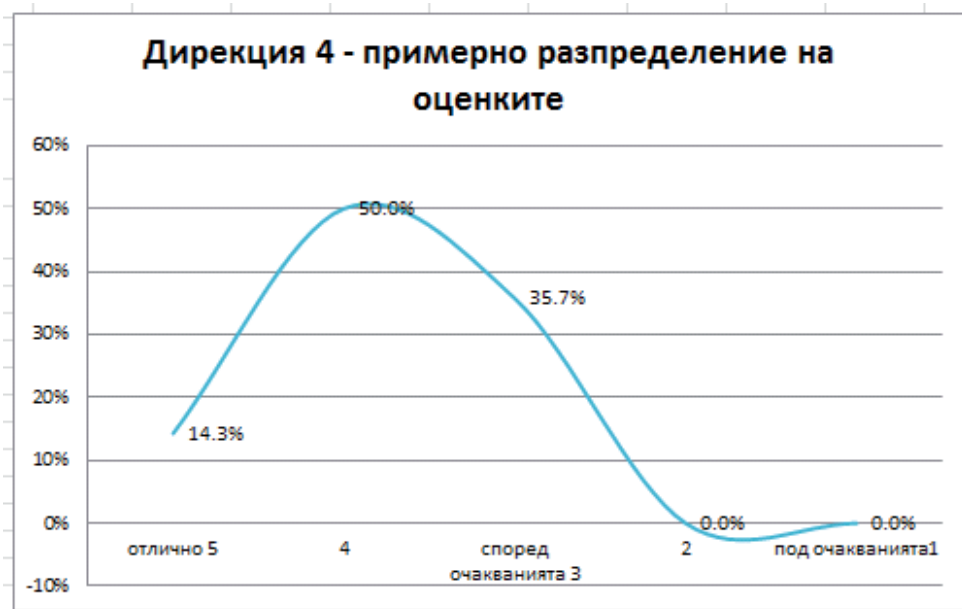
Графика 2. Разпределение на оценките в отдел 2

Резултатите от изследването отразени в третия пример (виж графика 3) показват, че отделът като цяло не се е справил добре с целите си през изминалата година, тъй като по-голямата част от служителите са оценени под очакванията за добро трудово представяне. В подобни случаи е необходимо да се провери какви са причините. Има ли външни обстоятелства, които са попречиби на служителите да постигнат целите си – например спрени проекти, липса на ресурси, влошена глобално финансова или друга картина.

Графика 3. Разпределение на оценките в отдел 3

Още един пример за резултати от крайния етап на управление на трудовото представяне в една от дирекциите на организацията е отразено в четвъртата графика. Разпределението показва, че по-голямата част от служителите в тази дирекция са се справили отлично и над очакванията заложи като цели, компетенции и изисквания (виж графика 4).

Графика 4. Разпределение на оценките в изследваната дирекция

Резултатите от изследването показват, че от една страна има разлики в индивидуалното трудово представяне, независимо от общото трудово представяне на отделите. Също така прави впечатление, че в една организация през една и съща година има отлично справящи се екипи и такива, които се справят значително под очакванията. В организационен контекст е необходимо да се проучи какви са причините, дали са свързани с вътрешни или външни фактори и да се създаде план за подобрене на представянето най-вече на отделите и служителите, които се справят под очакванията.

Процес на даване и получаване на обратна връзка като част от Управление на трудовото представяне

Много ключов елемент от процеса по Управление на трудовото представяне е даването и получаването на обратна връзка между мениджър и служител. За да бъде този процес възможно най-ефективен и полезен за двете страни, е необходимо не само мениджъра да е проактивна страна в диалога, но и самият служител. В този смисъл за улеснение на служителите, може да се подготвят въпроси, които да обмислят предварително, за да бъдат подготвени за разговора с прекия си ръководител като например:

- *Разгледах ли предварително целите си?*
- *Наясно ли съм какво е повлияло на представянето ми през изтеклия период?*
- *Удовлетворен ли съм от постиженията си? Знам ли кои са моите успехи и мога ли да ги представя с примери?*

• *Знам ли кои области бих желал/а да подобрявам? Имам ли идеи за мерки за подобрене, които да обсъдя с мениджъра си?*

• *Обмислих ли конкретни проблеми, които възникнаха, и имам ли идеи как да ги избегна в бъдеще?*

• *Разбирам ли гледната точка на моя мениджър и имам ли идея каква ще бъде неговата оценка?*

• *Имам ли нужда от повече подкрепа, за да достигна бъдещите си цели?*

• *Подготвен ли съм да обсъдя бъдещото си професионално развитие*

• *Дали съм готов/а за допълнителни отговорности?*

Също така отдел „Човешки ресурси“ препоръчително подготвя съвети за приемане на обратна връзка като например:

• Подгответе се преди срещата: помислете какво може да се обсъжда и как бихте отговорили

• Търсете разяснения или конкретни примери, ако не сте сигурен/а, че разбирате какво се има предвид

• Не очаквайте да сте перфектен/а – дори най-добре представящите се може да се научат да правят нещата по-добре

• Повтаряйте или перифразирайте посланията, за да проверите дали сте разбрали

• Избягвайте отбранително поведение, оправдания или преиграване.

• Не пренебрегвайте похвалите. Слушайте

• Определете какво можете да научите от обратната връзка, например коя обратна връзка е полезна и коя не е

• Определете действия за подобрения.

Преди осъществяването на срещата между мениджър и служител е необходима и предварителната подготовка на ръководителя, така, че този разговор да е смислен, подготвен, насочен както към минали постижения, така и към бъдещите планове и развитие.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Процесът по управление на трудовото представяне е важен процес от управлението на човешките ресурси, който е свързан и с кариерното развитие. За най-добре представилите се служители и показващи по продължителна стабилност на трудовото представяне, може да се планира и по-бързо развитие. Процесът е също така свързан със заплащането: представянето на всеки служител е важна предпоставка за решения, свързани с възнаграждението му.

Не на последно място трудовото представяне е свързано и с индивидуални обучения и всички форми на учене в организацията: нуждата от тях и спецификите им се определят съобразно плана за развитие и оценката на представянето. Процесът е важен и за задържането на персонал: колкото по-добро

е представянето на служител или ръководител, толкова повече усилия следва да се предприемат за неговото задържане в организацията.

Водещите практики в процеса на управление на трудовото представяне показват необходимостта от създаването на взаимовръзка и консенсус между този процес и бизнес стратегията като се обединят целите. Необходимо е фокусирането повече върху силните страни на служителите и по-честата обратна връзка. За да е успешен процеса е много важна комуникацията и ангажирането както на преки ръководители, така и на служители. Специалистите „Човешки ресурси“ могат да подпомогнат процеса с обучения, консултации и подходящи процедури и съвети за формиране на култура на отлично представящи се служители, които имат смисъл и се чувстват добре в организацията.

ЛИТЕРАТУРА

- Найденова В. (2014): Приложимост на методите за управление на представянето в международни организации. Сборник Научни Доклади, 7ми Национален Конгрес по психология, стр. 882–896, София: издателство на ДПБ.
- Вихра Найденова (2017): Управление на трудовото представяне в организациите и коучинг подход – съвременни тенденции. В Сборник на научна конференция, Предизвикателства и перспективи пред съвременната психология, изд. Софийски университет (ред. И. Зиновиева, С. Карабельова, М. Миланов, 2017), Университетско издателство „Св.Климент Охридски“, стр. 585–594.
- Antonovsky, A. (1997): Salutogenese – Zur Entmystifizierung der Gesundheit. Deutsche erweiterte Herausgabe von Alexa Franke. Tübingen: Deutsche Gesellschaft für Verhaltenstherapie.
- Creelman, D. (2010): *5 Performance Management tactics to boost Employee engagement. Creelman Research*, <http://cdn.halogensoftware.com/uploads/learn/whitepapers-and-ebooks/5-performance-management-tactics-to-boost-employee-engagement/5-performance-management-tactics-to-boost-employee-engagement.pdf>, (19.11.2018).
- Hearn S, (2017): 5 Game-Changing Performance Management Trends for 2018. <https://www.clearreview.com/5-performance-management-trends-2018/>, (19.11.2018).
- Frankl, V. (2006): *Man's Search for Meaning. An Introduction to Logo therapy*. Boston: Beacon Press.
- Seligman, M. (2012): *Flourish: A Visionary new Understanding of Happiness and wellbeing*. Atria Books.
- Riggio, R. (2013): *Introduction to Industrial / organizational Psychology*, 6 ed., Kravis Leadership Institute, Claremont McKenna College, Pearson.